

Araştırma Raporları

MÜSTAKİL SANAYİCİ ve İŞADAMLARI DERNEĞİ

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri

Bu raporun basımına katkılarından dolayı

YILDIZLAR HARİTA MÜHENDİSLİK
ELEKTRİK İNŞAAT TAAHHÜT TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ

'ne

teşekkür ederiz.

Doğu ve GÜneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri

**Araştırma
Raporları**

MÜSTAKİL SANAYİCİ ve İŞADAMLARI DERNEĞİ

**Doğu ve GÜneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik
Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri**

MÜSİAD Araştırma Raporları: 53

Bu rapor, Araştırmalar ve Yayın Komisyonu koordinasyonunda
Prof. Dr. Hüner Şencan'ın katkılarıyla hazırlanmıştır.

Yayına Hazırlık ve Baskı

Kurtiş Matbaacılık
www.kurtis.com.tr

Basım Yeri ve Tarih

İstanbul, Temmuz 2008

ISBN 978-975-7215-77-6

MÜSTAKİL SANAYİCİ ve İŞADAMLARI DERNEĞİ

Sütlüce Mah. İmrahor Cad. No:28 Beyoğlu - İSTANBUL
Tel: (0 212) 222 04 06 (Pbx) Fax: (0 212) 210 52 82
E posta:musiad@musiad.org.tr www.musiad.org.tr

© 2008, Her türlü yayın hakkı MÜSİAD'a aittir.

MÜSİAD'dan izin alınmak veya MÜSİAD kaynak gösterilmek suretiyle alıntı yapılabilir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	5
1. GİRİŞ	7
1.1. Genel Değerlendirme	7
1.2. Meselenin Ele Alınış Biçimi	9
2. SOSYOEKONOMİK ANALİZLER	11
2.1. Sosyal Altyapı Analizleri	11
2.1.1. Nüfus Analizleri	11
2.1.2. Göçler ve Göç Analizi	16
2.1.3. İşsizlik ve Cazibe Merkezlerinin Rolü	20
2.2. Ekonomik Altyapı Analizleri	26
2.2.1. Kalkınma İlke ve Politikalarının Belirlenmesi	26
2.2.2. Kalkınmada Öncelikli Yörelere Belirlenmesi	28
2.2.3. Bölge İçin Stratejik Sektörlerin Belirlenmesi	30
2.2.4. Bölgeler Arası ve Bölge İçi Gelişmişlik Farklarının Azaltılması	31
2.2.5. Bölgenin İşgücü Yapısının Geliştirilmesi	34
2.2.6. Bölgede Girişimciliğin Geliştirilmesi	35
2.2.7. Bölgedeki Yoksulluğun Giderilmesi	36
2.2.8. Bölgesel Kalkınma Projelerinin Güçlendirilmesi	38
2.2.9. Kalkınma Ajansları Çerçevesinde Yeni Bir Model Oluşturulması	58
2.2.10. Teşvik Yasalarının Etkili Düzenlemeler Haline Getirilmesi	60
2.2.11. AB Projeleri İle İvme Kazanan Bir Yapı Oluşturulması	65
2.2.12. Yedinci Çerçeve Programı ve KOBİ'ler	66
2.2.13. Bölgedeki KOBİ'lerin ve Ortaklık Kültürünün Güçlendirilmesi	67
2.2.14. Bölgeye Küresel Sermayenin Çekilmesi	72
3. SEKTÖREL ANALİZLER	73
3.1. Tarım Sektörü	73
3.1.1. Tarla Ürünleri Ekiciliği, Sebzecilik, Meyvecilik ve Çiçekçilik	73
3.1.2. Hayvancılık, Besicilik ve Hayvansal Ürünler	84
3.1.3. Arıcılık ve Arıcılık Ürünleri	94
3.1.4. Ormancılık ve Orman Ürünleri	96
3.1.5. Balıkçılık ve Balıkçılık Ürünleri	98
3.1.6. Yatırımcıların Desteklenmesi	100
3.2. Sanayi Sektörü	101
3.2.1. Madencilik ve Taşocakçılığı	101
3.2.3. İmalat Sanayi	105
3.2.4. Elektrik Üretimi ve Kullanımı	108
3.3. İnşaat Sektörü	112
3.4. Ticaret Sektörü	114
3.5. Hizmet Sektörü	123
3.5.1. Ulaşım Sektörü	123
3.5.2. Mali Sektör	128
3.5.3. Turizm Sektörü	130
3.5.4. Eğitim Sektörü	137
3.5.5. Sağlık Sektörü	144
4. SONUÇ	149

Tablolar Listesi

Tablo 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Nüfus Artış Hızı Oranları.....	10
Tablo 2. Güneydoğu Anadolu İllerinde Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü.....	13
Tablo 3. Güneydoğu Anadolu'daki İllerde Nüfus Artış Oranları.....	14
Tablo 4. Yerleşim Yerlerine Göre İllerin Aldığı Göç, 1995-2000.....	16
Tablo 5. Yerleşim Yerlerine Göre İllerin Verdiği Göç, 1995-2000.....	19
Tablo 6. 2001 Yılı İtibariyle Güneydoğu Anadolu İllerindeki GSYİH.....	19
Tablo 7. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yoksulluk Oranları.....	29
Tablo 8. Kalkınma Projeleri Uygulanan İller ve Bütçeleri.....	37
Tablo 9. Erzurum-Erzincan-Bayburt İleri Kalkınma Programı Proje Sayıları.....	38
Tablo 10. Erzurum Alt Bölgesi KOBİ Projelerinin Durumu.....	44
Tablo 11. Yarım Kalan Projeler ve Kullanılmayan Kaynaklar.....	46
Tablo 12. Bileşen Bazında Desteklenen Proje Sayıları.....	48
Tablo 13. Türkiye'ye Bileşenler İtibarıyla Sağlanacak AB Mali Yardımları.....	49
Tablo 14. Türkiye Lif Pamuk Üretimi.....	53
Tablo 15. Türkiye Geneli – GAP Bölgesi Orman Durumu.....	57
Tablo 16. Sanayi ve Ticaret Odaları Kayıtlı Üye Sayısı.....	76
Tablo 17. Sınır Ticareti Yapılan İller ve Karşı Ülkeler.....	82
Tablo 18. Erzurum'da Kullanılan Nakit Kredi Tutarları.....	86
Tablo 19. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Okulöncesi Eğitim.....	97
Tablo 20. Okulöncesi Eğitim Çağında Nüfus Başına Düşen Rakamlar.....	109
Tablo 21. Genel Ortaöğretim ve Mesleki Teknik Ortaöğretim Rakamları.....	115
Tablo 22. Bölgeye İlişkin Okullaşma Değerleri.....	116
Tablo 23. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Yatak ve Hekim Sayıları.....	121
Tablo 24. Erzurum'da Kullanılan Nakit Kredi Tutarları.....	129
Tablo 25. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Okulöncesi Eğitim.....	132
Tablo 26. Okulöncesi Eğitim Çağında Nüfus Başına Düşen Rakamlar.....	138
Tablo 27. Genel Ortaöğretim ve Mesleki Teknik Ortaöğretim Rakamları.....	138
Tablo 28. Bölgeye İlişkin Okullaşma Değerleri.....	139
Tablo 29. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Yatak ve Hekim Sayıları.....	145
Tablo 30. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Sağlık Yatırımları.....	146

Şekiller Listesi

Şekil 1. Bölgeler arası gelişmişlik farkları.....	32
Şekil 2. Fert başına düşen gayri safi milli hasıla değerleri açısından bölgeler....	32
Şekil 3. Bölge içi gelişmişlik farkları.....	33
Şekil 4. Doğu Anadolu Bölgesi'nin gelişmişlik indeks değerleri.....	33
Şekil 5. DAP projesini kapsayan iller.....	40
Şekil 6. GAP illeri haritası.....	41
Şekil 7. Türkiye'de pamuk ithalat ve ihracat rakamları.....	82
Şekil 8. GAP bölgesi ulaşım altyapısı.....	128
Şekil 9. Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültür haritası.....	137

SUNUŞ

Bugün toplumun farklı kesimlerinin uzlaştığı ve kabul ettiği nokta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kalkınması için şimdiye dek geç kalınan adımların bir an önce atılmasının ve hayata geçirilmesinin gerekli olduğudur.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini içeren hemen her konu, ülkenin hayatî öneme sahip en önemli toplumsal sorunlarından birini oluşturmaktadır. Bu sorunların çözümünde çok farklı bakış açıları ele alınmaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki, bu bölgelerin kalkınmasına ilişkin sorunların çözümünde bölgede yaşayan insanların sosyal, kültürel, dini ve siyasal isteklerinin de göz önünde bulundurulması son derece önemlidir.

Bu çerçevede hükümetlerin bölgedeki özgürlükleri genişletici, etnik kökenine bakmaksızın bütün vatandaşlarını kucaklayıcı bir politika gütmesi gerekmektedir. Vatandaşlarla devlet arasındaki bağın güçlenmesi, kültürel ve dini özgürlüklerin genişletilmesi ile doğrudan paralellik göstermektedir.

Son yıllarda ortaya konan bazı kararlı politikaların ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin öncelikle ekonomik ve sosyal, daha sonrada kültürel gelişmişlik düzeylerinin artırılması yolunda son derece etkin hamleler atılmaktadır. Mayıs 2008 tarihi itibariyle açıklanan ve uygulamasına en kısa zamanda başlanacağı kamuoyu ile paylaşılan GAP Eylem Planı da bu hamlelerin en önemlisini oluşturmaktadır.

Toplamda 30 milyar YTL yatırımın planlandığı, 4 milyona yakın kişiye istihdam sağlaması öngörülen ve birçok farklı enstrümanı içinde barındıran Eylem Planı'nın siyasi olarak açıkça dile getirilmesi bile bölgeye gösterilen önemin güzel bir göstergesidir. Tüm bu çalışmaların ardından bölgede mayınlı arazilerin temizlenmesi, bölge turizmini canlandırılması, bölgenin su ihtiyacı çerçevesinde yapımı beklenen barajların (Silvan, Cizre) tamamlanması, ticareti hem artıracak, hem geliştirecek cazibe merkezlerinin oluşturulması ve Kalkınma Ajanslarının hayata geçirilmesi ilk etapta beklenen kısa ve orta vadeli hedefleri oluşturmaktadır. Bu dönemde siyasi inisiyatif tarafından ortaya konan çalışmalara paralel olarak birçok sivil toplum kuruluşu da farklı öneri ve raporlarla sürece katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda toplumsal bir uzlaşma çerçevesinde ortak fikirler etrafında farklı kesimlerin buluşması ve girişimlere başlaması hem bölgenin gelişmesi hem de bölge insanı için son derece sevindirici ve uzun yıllardır beklenen gelişmelerdir.

Sivil toplum kuruluşları içinde her zaman öncü olmayı hedef edinmiş, bu yolda kurulduğu 1990 tarihinden bugüne dek ses getiren ve gündem oluşturan MÜSİAD, dönemin hassasiyetleri çerçevesinde bir dizi öneriyi içeren ve bölgenin resmini çeken bu çalışmayı kamuoyu ile paylaşmaktadır.

Elbette, Doğu ve Güneydoğu Anadolu meselesi, ne sadece ekonomik ne de sadece sosyal açılardan değerlendiren raporlar ve saha çalışmalarıyla ifade edilebilir. Ancak, MÜSİAD olarak bu raporun hem GAP Eylem Planı'na bir destek hem de gözden kaçan bazı temel noktalara yaptığı katkı açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Bununla birlikte bölgenin değerlerini, avantajlarını ve yatırım açısından bakir kalmış noktalarını göstermesi açısından da hem MÜSİAD üyesi işadamları hem de tüm Türk müteşebbisleri için son derece yararlı ve etkin bir yol haritasını da beraberinde sunmaktadır.

Ülkenin top yekûn kalkınma hamlesini hedeflemiş, bu ülkenin her noktasında tüm potansiyelini kullanması için gerekli girişimleri başlatma konusunda öncü olmuş, kamudan, özel sektöre, akademi dünyasından iş adamlarına yeni bir bakış açısı kazandırmayı öncelemiş olan MÜSİAD, bu raporla aynı değerlere katkı sağlamayı ve bu konudaki milli şuurun tüm toplum tarafından paylaşılmasını ümit etmektedir. Bu kapsamlı ve yetkin çalışmayı hazırlayan, aynı zamanda MÜSİAD danışmanlarından olan Prof. Dr. Hüner Şencan'a başta olmak üzere: fikir ve görüşleri ile katkılarını esirgemeyen tüm MÜSİAD Yönetim Kurulu üyelerine, söz konusu bölgelerde bulunan Erzurum, Şanlıurfa, Diyarbakır, Gaziantep, Elazığ, Malatya şubelerimizin değerli başkanlarına, Araştırmalar ve Yayın Komisyonu'ndan sorumlu Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Develioğlu ve Komisyon Başkanı Mustafa Erdem'e bir kez daha teşekkür ederken, raporun öncelikle bölgede yaşayan insanlarımıza ve tüm ülkemize katkı sağlamasını ümit ederim.

Ömer Cihad Vardan
MÜSİAD Genel Başkanı

1. GİRİŞ

Bu rapor Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin esas olarak sosyoekonomik sorunlarını ele almak, bölgeye yönelik ekonomik ve sosyal kalkınma önerileri geliştirmek amacıyla hazırlanmıştır. Raporla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin sosyal ve ekonomik verileri karşılaştırmalı bir biçimde analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu iki bölge ülkemizin aynı zamanda iki büyük projesine de ev sahipliği yapmaktadır. Bunlardan birincisi, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve diğeri ise Doğu Anadolu Projesidir (DAP). Bu bölgelerin kalkınması, genelde bu iki büyük projenin ve özelde ise AB destekli olarak yürütülen Bölgesel Kalkınma Projelerinin etkili ve verimli bir şekilde uygulanmasına bağlıdır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, bölgedeki MÜSİAD şubelerinin hazırladıkları raporlardan, konuyla ilgili GAP belgelerinden, ilgili devlet kuruluşlarının stratejik planlarından ve bölgede faaliyet gösteren çok sayıda sanayici ve iş adamlarının görüş ve değerlendirmelerinden yararlanılmıştır. Bölgeye ait çözüm önerileri geliştirirken, kuşkusuz *büyük resmi*, sadece ekonomik faktörlere indirgemek doğru olmaz. Çünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşanan sorunlar tek başına bölgenin ekonomik geri kalmışlığının sonucu değildir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sorunları onlarca faktörün bileşiminden oluşan, karmaşık bir yumak gibidir ve bu nedenle olguyu tüm yönleriyle bir bütün olarak görmek gerekir. Ancak olguyu bir bütün olarak görmeye çalışırken, yüzeysel kalma tehlikesi de vardır. Soruna bir bütün olarak yaklaşma belli konularda derinleşmeye engel olmamalıdır. Dikkatli bir analiz için, sorunu oluşturan faktörlerin her birinin ayrı ayrı ele alınarak derinlemesine araştırılmasına, durum tespiti yapılmasına ve somut çözüm önerilerinin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. MÜSİAD, söz konusu sorunların çözümüne "sosyoekonomik durum değerlendirme ve kalkınma önerileri" analiziyle katkı yapmak istemiştir. Sorunların siyasal, kültürel, sosyal, tarihsel yönlerinin araştırılması işini ise başka sivil toplum kuruluşlarına bırakmıştır. Bu nedenle yazıda, bölgenin sosyoekonomik değerlendirmesi temel alınmış ve sadece *sosyoekonomik faktörler* konusunda derinleşmeye önem verilmiştir.

1.1. GENEL DEĞERLENDİRME

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kalkınma meselesi, ülkenin hayatî öneme sahip en önemli toplumsal sorunlarından birini oluşturmaktadır. Diğer toplumsal sorunların çözümünde olduğu gibi, bu sorununun çözümünde de bilimsel araştırmalara, kaynakların daha dikkatli bir şekilde tahsis edilmesine, ilgili taraflarla demokratik müzakerelerin yapılmasına ve diyalog sürecinin açık tutulmasına ihtiyaç vardır. Toplumun bütün kesimlerinin dahil olacağı böyle bir süreç, sonuçta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kalkın-

ması için ortak aklın ürünü çok sayıda çözüm alanları üretecektir. Kalkınma sorunları masaya yatırılıp müzakere edilirken, ilgili toplumsal kesimlerin yaşadıkları göz önünde bulundurulmalı ve karşılıklı olarak empati yapılmalıdır. Tek yönlü empati beklentisi yanlıştır. Türkiye'de yaygın olan, başkasının sorunlarına tamamen kayıtsız kalıp, yalnızca kendi sorunlarıyla ilgilenme anlayışı terk edilmelidir. Bugüne kadar önemli toplumsal sorunların hâlâ çözüme kavuşturulamamasının en önemli sebeplerinden biri; her toplumsal kesimin bir başkasının hak ve taleplerine, kendi önceliklerini ileri sürerek karşı çıkması ve hatta engellemeye çalışmasıdır. Çözümler tartışılarak, ortak zeminde üretilmeli, mutabakatlar araştırılmalı ve karşılıklı olarak benimsenme sağlanmalıdır. Tek taraflı dayatma ve istekler sonuç getirmemektedir. Önemli olan uzlaşma ve anlaşma kültürünün gelişmesi ve yaygınlaşmasıdır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun zor tabiat şartları, bölgenin büyük pazar merkezlerine uzak olması, devletin bazı ihmalleri ve bölgede yaşanan terör olayları, sonuçta bu bölgelerin Türkiye ortalamasına göre geride kalmasına yol açmıştır. Doğu Anadolu illeri sürekli olarak göç verirken; Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır ve Gaziantep gibi şehirler farklı nedenlerle sürekli göç almış, sonuçta bu şehirlerde sağlıklı ve sürdürülemez bir yapı ortaya çıkmıştır. Özellikle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde giderek artan işsizlik ve yoksulluk bu bölgede ekonomik kalkınma tedbirlerinin bir an önce hayata geçirilmesini zorunlu hale getirmiştir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kalkınma sorunlarının çözümünde bölge insanlarının sosyal, kültürel, dini ve siyasal isteklerinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bölgede Kürt kimliğinin tanınması, kültürel kimliği yaşatmaya imkân verecek basılı ve görsel yayın faaliyetleri, vatandaşların çocuklarına ana dillerini öğretme ve belirli dersleri ana dilleriyle görme imkanının sağlanması genel bir rahatlama imkanı sağlayacaktır. Ekonomik kalkınma, eğer sosyal ve kültürel kalkınma öğeleriyle birlikte olursa başarılı olabilir. Devletin bu bölgede özgürlükleri genişletici, etnik kökenine bakmaksızın bütün vatandaşlarını kucaklayıcı bir politika gütmesi gerekmektedir. Vatandaşlarla devlet arasındaki bağın güçlenmesi kültürel ve dini özgürlüklerin genişletilmesine bağlıdır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde vatandaşların bir bölümünde etnik kimlik tanımlaması birincil sorun olarak ön plana çıkmıştır. Böyle bir gelişmenin ortaya çıkması devletin güttüğü yanlış siyasal kültürel politikaların sonucudur. Tarih boyunca birlikte yaşayan milletimiz etnisite ve ırkçılık batağına hiçbir zaman saplanmamıştır ve saplanmayacaktır. Ülkemizde farklı etnik kökene sahip onlarca kimlik bulunmasına karşın bu kimliklerin sahibi olan gruplar "millet" şemsiyesinin altında birleşmiş ve asırlarca kardeşlik duygusuyla hep birlikte yaşamıştır. Ülkemizde farklı etnik kimlikleri millet yapan duygu; din ve inanç birliği, barışta ve savaşta kader birliği, aile birliği ve ortak yaşama

birliğidir. Devletin bir taraftan özgürlükleri genişletmesi ve diğer taraftan da bu birlik ve beraberliği pekiştirecek politikalara sahip olması gerekir. Çünkü, *büyük millet* tasavvuru misakı milli sınırlarını da aşmakta, komşu topraklarda yaşayan bu duyguyu paylaşan bir çok insanı da içine almaktadır. Türkiye, bölünme psikozundan kurutulmuş bütün insanlarını kendi özgürlükleri içinde kucaklamayı öğrenmelidir. İmparatorluk yaşamış bir ülkenin insanları bunu gerçekleştirecek irade ve tecrübeye sahiptir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yaşayan vatandaşlarımızın en belirgin özelliği dinlerine ve vatanlarına bağlı kişiler olmalarıdır. Dini yaşantı ve duygunun yüksek olması nedeniyle devletin de bu durumu dikkate alması gerekir. Bölgede kız çocuklarının okula gönderilmemesinde dini inançların güçlü etkisi vardır. Kur'an kurslarının kapalı tutulması ve 15 yaşın altındaki çocukların Kur'an kurslarına gönderilmemesi, İmam-Hatip Liselerine üniversiteye girişte getirilen sınırlamalar vatandaşlarımızı rahatsız etmektedir. Bölge vatandaşları, devletin çocuklarına dini inançlarını öğretme uygulamasına sınırlama getirmesini ve kendilerinin dini yaşantılarına, kıyafetlerine müdahale edilmesini istememektedirler. Bölgeye atanan kamu yöneticilerinden bazılarının bölge halkıyla diyalog kuramaması, bölge halkına tepeden bakması, bölge halkını kısıtlayıcı ve zorlayıcı faaliyetlerde bulunması devleti vatandaşa karşı soğutmaktadır. Ekonomik ve sosyal kalkınma sürecinde vatandaşla devletin anlaşmazlık ve uyuşmazlık içinde olmaması gerekir. Ekonomik kalkınma, sosyal ve kültürel barış, huzur ve rahatlık içinde gerçekleştirilebilir. Hem Doğu, hem de Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yaşayan vatandaşlar devletin kendilerini dikkate aldığını ve kendilerine önem verdiğini görmek istemektedirler. Bu duygunun gelişmesi ve yeşermesi halinde, ekonomik kalkınma hamleleri hızla sonuç verecektir. Aksi halde önemli parasal yatırımlar yapılsa da bu yatırımlar güçlü sosyal kalkınma hamlelerine dönüşemeyecektir.

1.2. MESELENİN ELE ALINIŞ BİÇİMİ

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin sosyoekonomik kalkınması incelenirken iki ana başlık üzerinde durulmuştur. Birinci sırada, bölgeye ait sosyoekonomik analizler yapılmıştır. Bunlar genel değerlendirmelerdir. İkinci sırada sektörel analizlere değinilmiştir. Sektörel analizler; tarım, sanayi, inşaat, ticaret ve hizmet sektörleri başlıkları altında incelenmiştir. Birinci bölümdeki "sosyal analizlerde" şu konulara değinilmiştir: Bölgenin nüfus analizleri, göçler ve göç analizleri, işsizlik ve bölgede yeni cazibe merkezlerinin oluşturulması. Ekonomik yapı analizlerinde ise; (a) kalkınma ilke ve politikaları, (b) bölge için stratejik sektörler, (c) bölgeler arası ve bölge içi kalkınma farklılıklarının azaltılması, (ç) bölgedeki yoksulluğun giderilmesi, (d) kalkınma ajansları, (f) teşvik yasalarının ve (g) AB projelerinin etkisi gibi konulara yer verilmiştir.

İkinci ana başlık “Sektörel Analizler”de; tarım, ticaret, madencilik, sanayi, enerji, inşaat ve hizmet sektörleri ele alınarak bölgenin kalkınmasında bu sektörlerin durumu ve sektörlerle ilgili görüşler derlenmeye çalışılmıştır.

Son yıllarda Türkiye’deki iller üç düzeyde gruplandırılmış ve bölgeler buna göre belirlenmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’ndeki birinci düzey, ikinci düzey ve üçüncü düzey gruplar aşağıdaki gibi belirlenmiştir. Bu sınıflandırma yaklaşımı bugüne kadar kullandığımız Doğu ve Güneydoğu Anadolu kavramlarını değiştirmiş birinci düzeyde üç ana bölge ortaya çıkarmıştır: Kuzeydoğu Anadolu bölgesi, Ortadoğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Bu ana bölgelerin alt bölgeleri ve her alt bölgenin kapsadığı şehirler Tablo 1’den izlenebilir.

Tablo 1. İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması

TRA	Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum	Erzurum Erzincan Bayburt
TRA1		Ağrı	Ağrı Kars Iğdır Ardahan
TRA11			
TRA12			
TRA13			
TRA2			
TRA21			
TRA22			
TRA23			
TRA24			
TRB	Ortadoğu Anadolu	Malatya	Malatya Elazığ Bingöl Tunceli
TRB1		Van	Van Muş Bitlis Hakkari
TRB11			
TRB12			
TRB13			
TRB14			
TRB2			
TRB21			
TRB22			
TRB23			
TRB24			
TRC	Güneydoğu Anadolu	Gaziantep	Gaziantep Adıyaman Kilis
TRC1		Şanlıurfa	Şanlıurfa Diyarbakır
TRC11			
TRC12			
TRC13			
TRC2			
TRC21			
TRC22			
TRC3			
TRC31			
TRC32			
TRC33			
TRC34	Mardin	Mardin Batman Şırnak Siirt	

Bu sınıflandırmada Doğu Anadolu Bölgesi'nin iki alt bölgeye ayrıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bölgesel kalkınma programlarına isim vermek gerektiğinde buradaki sınıflandırmaya uygun bir isimlendirme yapılmadığından bir ölçüde zihin karıştırıcı yapılar ortaya çıkmıştır. Örneğin Van ikinci düzey kalkınma programı için "Doğu Anadolu Kalkınma Programı" adı verilmiştir. Bu nedenle, okuyucunun kalkınma programlarının isimleriyle bizim geleneksel olarak bölgeleri isimlendirme biçimimizin aynı olmadığını fark etmesi gerekmektedir.^a

2. SOSYOEKONOMİK ANALİZLER

2.1. SOSYAL ALTYAPI ANALİZLERİ

Bu bölümde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin duruma göre genel, duruma göre alt bölgeler veya duruma göre şehirler bazında sosyal göstergeleriyle ilgili veri ve bilgiler derlenmiştir. Sosyal altyapı analizleri; (a) nüfus hareketleri, (b) göçler ve (c) işsizlik başlıkları altında incelenmiştir.

2.1.1. Nüfus Analizleri

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kalkınması nüfus yapısı ve bölgedeki nüfus gelişmeleri dikkate alınarak planlanmalıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi. Ülke genelinde en az nüfusa sahip olan Doğu Anadolu, nüfus yoğunluğu itibarıyla da en düşük yoğunluklu bölgedir. Bölge'de kilometrekareye 42 kişi düşmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi; 3,92'lik doğurganlık oranı ve 6,27'lik ortalama hane halkı büyüklükleri gibi diğer demografi göstergeleri itibarıyla, Güneydoğu Anadolu'dan sonra en alt sırada olan bölgedir.

Geniş çerçevede on altı ili kapsayan Doğu Anadolu Bölgesi uzun yıllardır göç vermektedir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) açıkladığı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi verilerine göre, bölge nüfusu 2000 yılı sayımına nispetle 2007 yılında 501 bin 710 kişi azalmıştır.¹ Bunun anlamı bölgenin her yıl 70-80 bin civarında göç verdiğidir. Erzincan %33 oranıyla en fazla göç verirken bunu ikinci sırada %32 oranıyla Gümüşhane izlemektedir. Bölgede 12 ilin nüfusunda azalma yaşanırken sadece 4 ilde (Ağrı, Bingöl, Hakkari ve Van) artış olduğu belirlenmiştir. Yaşanan göçün en büyük sebepleri arasın-

^a Türkiye'nin 7 bölge içinde sınıflandırılması ve bunlardan birine de "Doğu Anadolu Bölgesi" isminin verilmesi 1941 yılında düzenlenen Coğrafya Kongresi ile gerçekleşmiştir.

da ekonomi, işsizlik ve bölgenin zorlu kış şartları öne çıkmıştır. Erzurum merkezi ve illerindeki nüfus azalma oranı ise %20'lere yaklaşmıştır. Bunun anlamı her yıl nüfusun yaklaşık %3 oranında azalmasıdır. Doğunun başşehri olarak bilinen Erzurum'un nüfus kaybetmesi, üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olarak görülmektedir. Erzurum, Ticaret ve Sanayi Odası Yönetim Kurulu Başkanı bu durumu şu sözleriyle özetlemiştir: "Göç veren bir şehrin fert başına düşen milli gelirinde artış olması beklenir o da yok. Buna karşılık protesto olan çek, senet sayısı fazla. Erzurum'un sosyoekonomik yönden geleceği pek parlak görünmüyor."² Doğu Anadolu Bölgesi'nde nüfus yoğunluğu sıralamasında Erzurum kilometrekareye düşen 31 kişilik nüfusuyla dokuzuncu sırada yer almaktadır. Bölgede kilometre başına en yoğun nüfus yoğunluğu Elazığ'da görülmüştür. Erzurum sürekli göç veren yapısı ile bölgenin kültür, ekonomi ve turizm merkezi olma özelliğini giderek kaybeden bir yapıya bürünmektedir. TÜİK, *Bölgesel Göstergeler 2006* raporuna göre, TRA ve TRB bölgelerinden oluşan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki şehirleşme oranları sırasıyla %51,4 ve %53,9'dur. Güneye doğru inildikçe şehirleşme oranları artmaktadır. TRC bölgesindeki şehirleşme oranı %62,7'dir. Nüfus artış hızı TRA bölgesinde binde 2,7 TRB bölgesinde 15,8 ve TRC bölgesinde ise 21,2'dir. Güneye doğru inildikçe şehirleşme ve nüfus artış hızı yükselmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. "Güneydoğu Anadolu'da nüfus, daha çok ekim ve dikime elverişli alanların bulunduğu Diyarbakır Havzasında, Şanlıurfa'da, Mardin Eşiğinde ve dağların eteklerinde toplanmıştır."^b Bölgede yaşayan nüfusun 0-14 yaş grubundaki oranı %47'ye tekabül etmektedir. Yöre halkının yaklaşık %50'sinin 15 yaşın altında olması, önümüzdeki 15-20 yıl içinde bu bölgede yoğun bir iş ihtiyacını ortaya çıkaracaktır. Bu gençlerin işsiz kalması, bölge için büyük bir tehdit oluşturacaktır. Böylesine genç ve dinamik bir nüfus yapısı, eğer iyi değerlendirilirse bölgenin kalkınmasını hızlandıracak büyük bir fırsat olarak ortaya çıkabilir. Bu genç ve dinamik nüfusu hızla üretime kazandırmak için istihdamı yoğun olan sektörlerle ağırlık vermek gerekmektedir. Bu çerçevede;

1. Tarım,
2. Tekstil,
3. İnşaat,
4. Gıda,
5. Ulaştırma,
6. Turizm,
7. Hizmet ve
8. Küçük imalat sanayi

gibi sektörlerle öncelik verilerek, istihdamı artırma özelliği ile bu sektörlerin teşvik edilmesi arasında bir bağ kurulmalı ve aynı zamanda bölgedeki meslekî eğitim kurumları da bu çerçevede yeniden örgütlenmelidir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1990-2000 yılları arasında ortalama nüfus artış hızı binde 25 olmuştur. Bununla birlikte son yıllarda bölge şehirlerinin nüfus artış oranlarında önemli ölçüde düşüşler ortaya çıkmaya başlamıştır. 2006 yılı TÜİK verilerini temel alırsak, TRC bölgesindeki nüfus artış hızı 21,2 olarak tespit edilmiştir. Bölgede Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa en kalabalık illerdir. Bu üç il, bölge nüfusunun yaklaşık %60'ını barındırmaktadır. Alt bölgeler düzeyinde nüfus artış hızı aşağıdaki gibidir (*bk.*, Tablo 2).

Tablo 2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Nüfus Artış Hızı Oranları

	Binde
TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis)	17,1
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	25,0
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	19,9

Kaynak. TÜİK, *Bölgesel Göstergeler*, 2006., s. 14.

2000 yılı itibariyle Türkiye'deki ortalama hane büyüklüğü 4,5 iken, Doğu Anadolu'da 6,1 ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki ortalama hane büyüklüğünün de 6,5 olması "çokluktan güç kazanma" duygusuyla ilişkilendirilebilir (*bk.*, Tablo 3). Bölgedeki ailelerin çok çocuk yapmalarının birçok nedenlerinden biri de ekonomik güvence sağlamak istemeleridir. Ne yazık ki, bu düşünce tam tersine sonuç vermekte bu aileler ekonomik güç kazanmak yerine ekonomik sıkıntı içinde yaşamakta ve bazı ailelerin çocuklarının terör örgütünün eline düşmelerine sebep olmaktadır. Ülkenin Batı bölgelerinde son yıllardaki nüfus artış hızı yüzde 1,5'e kadar düşmüştür. Batı bölgelerindeki nüfus düşüşüne benzer bir şekilde son yıllarda Güneydoğu Anadolu'da da önemli ölçüde nüfus düşüşleri görülmeye başlanmıştır. Bu durum bölgenin sosyoekonomik kalkınması için ideal bir durum oluşturabilir.

Tablo 3. Güneydoğu Anadolu İllerinde Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü

İller (2000 yılı verilerine göre)	Ortalama hane halkı Büyüklüğü * (Kişi)
Erzurum	5.73
Erzincan	5.04
Ağrı	7.64
Kars	6.00
Adıyaman	6.26
Batman	7.60
Diyarbakır	6.76
Gaziantep	5.23
Kilis	5.05
Mardin	7.72
Siirt	7.48
Şanlıurfa	6.93
Şırnak	8.25
Türkiye	4.50

(*) Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü: Bir hane halkını oluşturan kişilerin ortalama sayısıdır.

Kaynak: TÜİK, Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, 2000.

Nüfus gelişmelerini *doğurganlık hızı* açısından da izlemekte yarar vardır. Bir kadının doğurgan olduğu dönem boyunca (15-49 yaşları arasında) doğurabileceği çocuk sayısı anlamına gelen *doğurganlık hızı* Türkiye için 2,5; Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi için 3,8; Ortadoğu Anadolu Bölgesi için 4,0 ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi için 4,6 olarak tespit edilmiştir. Doğurganlık hızı açısından güneydeki iller yüksek değerler sergilemektedir. Bölgede doğurganlık hızı en yüksek il Şırnak iken (7,1 çocuk) en düşük il Kilis'tir (3,5 çocuk).³

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki görece hızlı nüfus artışı sonuçta bu bölgenin Anadolu'nun diğer illerine göç vermesine neden olmaktadır. Bu göçler daha çok kıyı bölgelerine, İstanbul, Adana, Mersin, İzmir, Bursa, Ankara gibi metropolitan şehirlere yönelik olarak gerçekleşmektedir. Belirsiz, öngörülemeyen toplu göçler diğer şehirlerin hayat dengelerini bozmakta ve yapılan tüm planlamaları geçersiz hale getirmektedir. Yaşanan göçler sonucunda kıyı bölgelerindeki Türk mahallerinin yanı başında, Kürt mahalleleri veya gecekonduları oluşmuş, farklı etnik kimliklerin doğal bir şekilde karışması yerine parçalı yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Nüfus sorunlarının çözümü için, eylem planlarının geliştirilmesine ve hızla yürürlüğe konulmasına ihtiyaç vardır. Bu çerçevede alınabilecek tedbirlerden bazıları aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Bölgede Kadın ve erkeklere sağlıklı üreme konusuyula ilgili bilgi ve bilinçlendirme desteğinin verilmesi.
2. Bölgedeki Ana-Çocuk Sağlığı Merkezlerinin sayısının artırılması.
3. Bölgesel TV'lerde sağlıklı üreme ile ilgili yayınlar yapılması.
4. Bölgede bulunan ve yöresel dili konuşan sivil toplum kuruluşlarının eğitici, bilgilendirici ve bilinçlendirici çalışmalar yapmaları.
5. Diyanet işleri başkanlığının camilerdeki vaazlarda İslâm'ın üreme, çocuk yetiştirme konuları ile ilgili konuları işlemesi.
6. Sağlık kuruluşlarının, toplum gönüllülerinin ve üniversitelerin işbirliği yaparak bölgedeki köylere gitmeleri; bir taraftan bilgilendirme, diğer taraftan sağlık taramaları yapmaları.
7. GAP projesinin güçlendirilmesi ve önümüzdeki 4-5 yıl içinde bitirilerek bu süreçte yeni istihdam alanlarının açılması.
8. Göç ve yerleşim hareketlerinin izlenerek, istatistiklerinin çıkarılması, ucuz konut politikalarıyla, vatandaşların birbirlerine karışmalarını ve kaynaşmasını sağlayacak ekonomi politikalarının oluşturulması.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yoğun nüfus artışı sadece ekonomik gerekçelerle açıklanamaz. Bu gelişme aynı zamanda sosyolojik olarak yaşama biçimi ve kültürel alışkanlıklar açısından da incelenmelidir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde nüfus artış oranlarının şehirde yüksek olması, büyük ölçüde köylerden şehre olan göçlerden kaynaklanmaktadır (*bk.*, Tablo 4). Bu durum, aynı zamanda şehirlerde yaşayan insanların daha kolay eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi gibi belirli avantajlar da sağlamaktadır. Çünkü, uzak köylerdeki insanlara göre şehirlerdeki insanlara daha kolay ulaşılabilir.

Tablo 4. Güneydoğu Anadolu'daki İllerde Nüfus Artış Oranları

	2000 Yılı Verilerine Göre		2004 Yılı Verilerine Göre (binde)**
	Şehirde artış oranı (binde)*	Köyde artış oranı (binde)*	
Adıyaman	42	-1	16,7
Ağrı	46	-1	15,8
Bitlis	42	-10	13,1
Bingöl	36	-21	-3,9
Diyarbakır	32	8	18,4
Elazığ	29	-8	10,0
Gaziantep	32	1	20,6
Hakkari	67	-5	27,0
Mardin	45	1	19,9
Tunceli	7	-74	-35,7
Şanlıurfa	42	28	30,9
Van	53	14	27,3
Batman	45	-5	24,3
Şırnak	53	4	25,6

* 2000 yılı Nüfus Sayımlarına Göre. ** 2004 yılı verilerine göre.

Kaynak. DİE, < <http://www.die.gov.tr/konular/nufusSayimi.htm> > (12.03.2008) ve TÜİK, Bölgesel Göstergeler, 2006.

2.1.2. Göçler ve Göç Analizi

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri; (a) ekonomik yönden az gelişmiş olması, (b) coğrafi açıdan mevsimsel faktörlerin etkisi altında olması, (c) bölgedeki hızlı nüfus artışı, (ç) iklim şartları ve (d) yaşanan terör olayları nedeniyle sürekli göç veren bir konuma sahip olmuştur. Göç hareketleri çok yönlü olarak gelişme göstermiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nden göçler daha çok nitelikli işgücünün ve sermayedarların Batı illerine göç etmesi ve aynı zamanda kırsal kesimden niteliksiz işgücünün ise şehirlere gelmesi şeklinde gerçekleşirken, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki göçler ise çok yönlü ve çok taraflı olarak gerçekleşmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki göçler. Doğu Anadolu Bölgesi, yeni İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırmasına göre, 15 ili kapsayan geniş bir coğrafi alandır. İstatistik sınıflama sisteminde bu bölge iki ayrı alt bölgeye ayrılmış Kuzeydoğu Anadolu Bölgesiyle Ortadoğu Anadolu Bölgesi arasında ayırım yapılmıştır. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde birinci alt bölge; Erzurum, Erzurum, Bayburt; ikinci alt bölge Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinden oluş-

maktadır. Sayılan iller arasında gerek ekonomik ve gerek yetişmiş insan gücü açısından en elverişli şehir Erzurum'dur. Şehir; üniversite şehri olması, tarihi ve turistik özelliği nedeniyle az da olsa çevre illerinden ve kırsal kesimden bir miktar göç almakta ve öte yandan aldığı göçten çok daha fazlasını Batı illerine göç veren bir konumda bulunmaktadır. Son açıklanan istatistiklerden de anlaşılmaktadır ki önceki on yıla oranla kenette nüfus yoğunluğu artmış, fakat göç alma ve verme oranları açısından Güneydoğu Anadolu'nun merkez şehirlerine göre zayıflayan bir konumda kalmıştır. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi dekan yardımcısı Karabulut, "Erzurum, sosyal tabakaya hitap eden bir şehir konumundadır. Şehrin gelişme göstermesi ile birlikte, genellikle Doğu Anadolu'nun çevresindeki il ve ilçelerden göç alıyor. Sosyal hizmetler alanında kısıtlı olan kırsal kesimden, doğal olarak daha iyi konumda olan şehir merkezine göç olduğu için Doğu Anadolu'da Erzurum'a rağbet olunmaktadır."⁴ değerlendirmesini yapmıştır. Fakat, şehrin büyümesi ile göç alma ve göç verme olguları arasında sağlıklı bir denge kurulamaması sonucunda sadece Erzurum değil, Erzincan ve Gümüşhane gibi şehirler de aldıkları göçten daha fazla göç vermeye devam etmiştir.

Ekonomik kalkınmanın itici gücü nüfustur. Bir şehirde veya bir bölgede büyüme rakamlarına oranla nüfus kaybı varsa, insanlar sürekli olarak Batı bölgelerine göç ediyorlarsa ekonomik kalkınma zaafa uğrar. Bir şehrin bölgeler arası kalkınmışlık düzeyleri açısından sahip olduğu rakamlar kapanmıyor, tersine daha fazla açılıyorsa bu olumsuzlukları gidermek için ciddi tedbirler almak gerekir. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki nüfus hareketlerini daha olumlu bir görüntüye çevirmek için aşağıdaki tedbirler üzerinde durulmaktadır.

1. Kırsal alandan şehir merkezlerine olan göçün önünün alınması. Bunun için kırsal alanda yaşayan insanların sağlık, eğitim, çevre ve yaşam şartlarının iyileştirilmesi. Kırsal bölgede geçim imkanı sağlayacak koşulların oluşturulması.
2. Göç alan ve aynı zamanda göç veren illerdeki altyapı sorunlarının çözümlenerek bu illerin yaşanabilir bir hale getirilmesi. Bu şehirlerdeki karmaşık, dağınık ve uygun olmayan yapılaşmanın kentsel dönüşüm projeleriyle iyileştirilmesi ve modern şehirlerin oluşumuyla insanların kendi illerini yaşanacak şehirler olarak görmelerinin sağlanması.
3. Kırsal alanda yaşayan besici ve çiftçiler sübvansede edilerek yerlerinde kalmalarının sağlanması.
4. Bölgedeki terör hadiselerinin ve köy kavgalarının sonlandırılması.
5. Bölgedeki yaşam şartlarının iyileştirilmesi. Sağlık, eğitim ve güvenlik hizmetlerinin desteklenmesi.

6. İnsanların buldukları bölgeye bağlılığını arttıracak faaliyetlerin desteklenmesi.
7. İklim şartlarının zorluğu nedeniyle insanların yakacak ve ısınma ihtiyaçlarının daha elverişli koşullarla sağlanması.
8. Bölgede kültürel, sanatsal ve bilimsel faaliyetlerin desteklenerek çok yönlü ve zengin yaşama ortamlarının oluşturulması.
9. Bölgede yaşayan insanların modern konut ihtiyaçları için kredi destek politikalarının güçlendirilmesi.
10. Bölgede işsiz gençlerin iş sahibi olabilmeleri için KOBİ'lerin özel desteklerle desteklenmesi ve iş sahibi olmalarının sağlanması.
11. Bölgede Erzurum, Kars, Sarıkamış gibi şehirlerde kış turizminin desteklenerek yeni iş sahalarının açılması.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki göçler. 1990'lı yıllar boyunca, güvenlik güçlerinin terörle mücadele kapsamında geliştirdikleri yeni anlayış doğrultusunda, Bölgedeki çok sayıda yerleşim yeri ve yaylalardaki geçici yerleşim alanları boşaltılmış ve çok sayıda insan yaşama yerlerini terke zorlanmıştır. Yaklaşık on yıl kadar süren zorunlu iç göç dalgası, bölge insanlarının bir çoğunda maddî ve manevî yıkımlara sebebiyet vermiştir. Zorunlu göç olgusunun yol açtığı tahribat Bölgeyle sınırlı kalmamış, bütün bir ülkeye sirayet etmiştir. Yaşanan bu zorluklar karşısında, devlet uzun bir süre kayıtsız kalmayı tercih etmiştir. Bu yapı ve gelişmelerin tersine çevrilmesi için, Bölgede oluşturulan cazibe merkezi illerin desteklenmesi gerekmektedir. Oluşturulan cazibe merkezi iller bu bölgede yaşayan insanların yaşama standartlarını yükselteceği gibi Batıya olan göçün bölgede tutulmasını da sağlayacaktır. Bu güne kadar bölgede yaşayan 1.200.000 kişi terör, işsizlik, yoksulluk gibi nedenlerle göçlere maruz kalmıştır (*bk.*, Tablo 5 ve 6). Göç eden insanlardan bir kısmı bölge illerinde kalmış bir kısmı da ülkenin Batı illerine gitmiştir. Bölgedeki şehir merkezleri bir yandan olumsuz göç alırken, bir yandan da beyin gücünün ve sermayesinin Batıya göç etmesi nedeniyle iki şekilde göç mağduru olmuştur.

Tablo 5. Yerleşim Yerlerine Göre İllerin Aldığı Göç, 1995-2000

2000 Yılı Daimi İkametgahı	Toplam	Şehirden Şehre	Köyden Şehre	Şehirden Köye
Adıyaman	31 446	15 812	8 011	5 746
Batman	29 185	17 277	6 732	4 077
Diyarbakır	109 499	57 082	17 979	29 065
Gaziantep	96 971	61 469	24 999	8 716
Kilis	8 585	5 887	1 370	973
Mardin	38 147	22 902	7 018	6 809
Siirt	23 641	14 716	3 991	3 931
Şanlıurfa	66 354	36 570	12 941	13 113
Şırnak	34 788	18 294	4 695	9 432
GAP Bölgesi	438 616	250 009	87 736	81 862
Türkiye	6 692 263	3 867 979	1 168 285	1 342 518

Kaynak. 2000 Genel Nüfus Sayımı, Göç İstatistikleri, TÜİK.

Not. Tablo, 2000 yılı verilerini göstermektedir ve gerçek göçün bu rakamların çok üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Tabloya “köyden köye göç” verileri alınmamıştır.

Tablo 6. Yerleşim Yerlerine Göre İllerin Verdiği Göç, 1995-2000

2000 Yılı Daimi İkametgahı	Toplam	Şehirden Şehre	Köyden Şehre	Şehirden Köye
Adıyaman	72 191	36 633	18 199	10 569
Batman	47 217	29 150	9 257	6 778
Diyarbakır	157 562	88 150	24 871	34 637
Gaziantep	93 472	57 272	16 535	17 045
Kilis	12 627	7 926	2 816	1 327
Mardin	80 229	44 336	15 843	13 073
Siirt	40 702	24 493	9 899	4 558
Şanlıurfa	115 667	55 138	21 516	26 227
Şırnak	28 837	16 034	6 750	4 238
GAP Bölgesi	648 504	359 132	125 686	118 453
Türkiye	6 692 263	3 867 979	1 168 285	1 342 518

Kaynak: 2000 Genel Nüfus Sayımı, Göç İstatistikleri, TÜİK. (Tabloya “köyden köye göç” verileri alınmamıştır.)

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde son yirmi yıldır şehirlere hızlı ve yoğun bir göç yaşanmış; bu durum işsizlik sorununu ve yoksulluğun etkile-

rini artırmıştır. Köyden şehre göç edenler çoğunlukla çok düşük ücret karşılığı marjinal alanlarda, kayıt dışı veya mevsimlik işlerde çalışmakta; çocuklar da hane geçimine katkıda bulunmaları amacıyla çalıştırılmaktadır.

5233 sayılı “Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun”un çıkarılmasıyla, zorunlu iç göçün doğurduğu maddî kayıpların kısmen giderilmesine yönelik olumlu bir adım atılmıştır. Bu adımın yanı sıra, yaraların sarılması açısından şu tedbirlerin de alınması gereklidir: (i) Terk etmek zorunda oldukları köylerine dönmek isteyenlere kimi yörelerde uygulanan engeller tamamen kaldırılmalı ve bunların üretim sürecine aktif katılımlarını sağlayıcı tedbirler alınmalıdır. (ii) Geri dönmek istenen köylerin temel alt yapı hizmetleri ile sağlık ve eğitim ihtiyaçları karşılanmalıdır. (iii) Bölgede yoğun göç alan illere yönelik “pozitif ayrımcılık temelinde” uygun ekonomik ve sosyal politikalar geliştirilmelidir. (iv) Zorunlu göçe tabi tutulan ailelerin rehabilitasyonu doğrultusundaki çalışmalar ciddiyetle sürdürülmelidir. (v) Bölgede ve büyük şehirlerde suça karışmış çocuklar arasında önemli sayıda göç mağduru ailelerin çocuklarının bulunduğu gerçeği karşısında, özellikle çocuk ve gençlerin rehabilitasyonuna ayrı bir önem verilmelidir.

2.1.3. İşsizlik ve Cazibe Merkezlerinin Rolü

Doğu Anadolu Bölgesi’nde bir taraftan göçlerle boşalan şehirler ve öte yandan Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde belirli şehirlerde ortaya çıkan yoğun nüfus artışları, ülkenin demografik yapısının sağlıklı bir şekilde gelişme göstermesine sebep olmaktadır. Bu sağlıklı gelişme, ancak “dar coğrafi bölgelerde güçlü cazibe merkezleri oluşturma” yaklaşımıyla çözülebilir. Cazibe merkezleri oluşturma yaklaşımını Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri için iki alt başlık halinde inceleyebiliriz.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde işsizlik ve cazibe merkezleri. Doğu Anadolu Bölgesi’nde işsizlik oranının %5,3 değeri ile ikinci düzey İBBS sıralamasında 25. sırada yer aldığı belirlenmiştir. Güneydoğu Anadolu illeri ortalama %15 işsizlik oranı ile dördüncü sırada yer alırken Doğu Anadolu illerinin durumu nispeten daha iyidir.

Son nüfus sayımı verileri göstermiştir ki, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki 15 il- den 12’sinde nüfus sayısı azalma göstermiş; Elazığ, Malatya, Bingöl ve Van gibi illerde ise nüfus sayısı bir miktar artmıştır. Ancak buradaki nüfus artışlarını “cazibe merkezi oluşumu” olarak yorumlamamak gerekir. Nüfus artışları bir tür arayıştır ve çeşitli zorunluluklardan kaynaklanabilir. Bir ilin cazibe merkezi olması; tek başına resmi kurumların belirli kriterler çerçevesinde o ili cazibe merkezi olarak ilan etmesiyle gerçekleşmez. Cazibe merkezi olma, o ilin verilecek teşvik ve desteklerle üretim yapısının değişmesi, üretim hacminin artması, bölge dışına satışların artması ve iş bulma imkânları-

nın gelişmesiyle mümkün olur. Buna göre *teorik cazibe* merkezi olmayla^c *pratik cazibe merkezi* olma farklı olgulardır. AB hibe projelerinin “coğrafi odaklanma” koşulu ve DPT'nin “Stratejik Çerçeve Uyum Belgesi” çalışmaları doğrultusunda Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki dört il (Elazığ, Erzurum, Malatya, Van) cazibe merkezi olarak belirlenmiştir. Dokuzuncu Kalkınma Planı içinde de yer alan cazibe merkezleri yaklaşımı, bu illerin aynı zamanda birbirleriyle olan ilişkilerinin ve ulaşım ağlarının güçlendirilmesini gerektirmektedir. Yapılan planlara göre, tespit edilen 12 cazibe merkezinin^d 2015 yılına kadar Ankara, İstanbul ve İzmir'in alt metropolleri olması hedeflenmektedir. Böylece bu merkezler, göçleri maseden ikincil gelişme bölgeleri olarak ortaya çıkacaktır.

Erzurum'un cazibe merkezi olması. Bu ilimiz üniversite şehri olması, tarihi eserleri, kış turizmi, hayvancılığın gelişmiş olması gibi faktörler açısından Kuzeydoğu Anadolu'nun en önemli merkezlerinden biridir. Fakat son yıllarda Batı illerine göç vermesi nedeniyle ekonomik cazibesini bir ölçüde yitirmeye başlamıştır. Bu cazibenin artırılması ve göçün durdurulması için uzun sürecek kademeli bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Öncelikle kırsal kesimdeki çiftçilerin kendi köylerinde kalmalarını sağlayacak ve hayvancılığı destekleyecek politikalar uygulanmalıdır. Bu insanların şehre göç etmeleri ve şehre yerleşmeleri sonucunda şehir çevrelerinde sağlıksız gelişme alanları ortaya çıkmaktadır. İkinci tedbir, üniversitenin şehrin gelişme ve kalkınmasındaki rolünün artırılmasıdır. Bunun için YÖK ve üniversiteler kanununda değişiklik yapılarak sözleşmeli öğretim üyeliği statüsü oluşturulmalı ve yetişmiş öğretim üyelerinin aynı zamanda iş piyasasında fiilen çalışmasına, danışmanlık yapmasına, kendi işletmelerini kurmalarına imkân sağlanmalıdır. Erzurum'u cazibe merkezi haline getirecek bir diğer faktör, kış turizmidir. Kış turizmi için şehrin Avrupa'da daha fazla tanıtılmasına, şehre daha fazla yatırım yapılmasına ihtiyaç vardır. İmalat sanayi açısından desteklenecek bir diğer alan konfeksiyon sanayidir. Uzun süren kış şartlarında emek yoğun olarak çalışılacak bu sektörün geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Erzurum'un cazibe merkezi yapılması fikrini Sarıkamış kış turizmiyle birlikte değerlendirmek gerekir. Sarıkamış'ın özellikle kış turizmi için uygun olması bölgeye kayak yapmak için gelecek turistleri aynı zamanda Sarıkamış'a da çekecektir. İnsanlar yeni yerleri görmek ve denemek isterler. Bu açıdan, Erzurum'u kış turizmine hazırlama çalışmaları Sarıkamış ile birlikte değerlendirilmelidir.

^c Cazibe merkezlerinin belirlenmesinde söz konusu illerde üniversite olup olmaması, ilin nüfus ve kentleşme yapısı, çevre illerden göç alma potansiyeli, kentleşme oranı, sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması, az gelişmiş bölgelere yakın olması, büyümeye başlamış ve büyüme potansiyelinin yüksek olması gibi çok sayıda faktör dikkate alınmıştır.

^d 12 cazibe merkezi iller şunlardır: Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Gaziantep, Kayseri, Konya, Malatya, Samsun, Sivas, Şanlıurfa, Trabzon ve Van.

Malatya'nın Cazibe Merkezi Olması. Malatya, bulunduğu konum itibariyle Türkiye'nin doğusunu batıya, batısını da doğuya bağlayan bir şehir konumundadır. Şehir, 2007-2013 yılları arasında AB hibe kredilerinin verileceği 12 cazibe merkezinden biri konumundadır. Gıda ve tekstil yatırımlarıyla dikkati çeken ilin, önümüzdeki yıllarda bu sektörlerini daha da geliştireceği ve çevre illerden çok sayıda göç alacağı tahmin edilmektedir. Gıdada kayısı işleme ve paketlenme tesisleriyle ayrıca un ve bulgur ağırlıklı olarak faaliyet gösterirken; süt ve süt ürünleri işlemede de yeni yatırımlar yapan bir il konumundadır. Malatya, kuru kayısıda Türkiye üretiminin %95'ini ve Dünya üretiminin ise %85'ini sağlamaktadır. İlde gıda ve kayısı sanayinde 240, tekstil sanayisinde ise 91 firma bulunmaktadır. Malatya'nın cazibe merkezi olmasında en önemli rolü organize sanayi bölgeleri üstelenecektir. İlde halen 1. Organize Sanayi Bölgesi, 2. Organize Sanayi Bölgesi, 3. Organize Sanayi Bölgesi ve Akçadağ Mermer İhtisas OSB olmak üzere dört adet sanayi bölgesi bulunmaktadır.

Elazığ'ın Cazibe Merkezi Olması. Elazığ mevcut su ve baraj kaynaklarının yanı sıra imalat sanayinde faaliyet gösteren 272 firma ile dikkat çeken bir ildir. İlde özellikle maden ve mermer sanayi gelişmiş durumdadır. Organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri kurulurken, cazibe merkezlerine öncelik tanınacak olması, bu ile insan kaynaklarını ve istihdamını geliştirme fırsatı sağlamaktadır. Öte yandan cazibe merkezi olarak belirlenmekle birlikte kamu yatırımlarının da artacak olması önümüzdeki yıllarda ilin ekonomik konumunu büyük ölçüde değiştirecektir. Cazibe merkezleri oluşturulurken bu iller için özel bir kurumsal yapı düşünülmemiştir. Cazibe merkezleri tanımlaması özellikle AB projeleriyle ilişkilendirilmiştir. Cazibe merkezlerinin devlet, belediye, il özel idareleri ve sivil toplum kuruluşlarının desteğiyle yürütülmesi öngörülmüştür. Bunun yanında cazibe merkezlerinin, 26 ilin esas alınarak kurulacağı bölge kalkınma ajanslarıyla koordineli olarak çalışması öngörülmüştür. Bölge kalkınma ajanslarının merkezleri "düzey 2 istatistikî bölge birimleri" temel alınarak belirlenmiştir. Görüldüğü gibi cazibe merkezi olmak AB proje desteğini ve bazı devlet desteklerini almak açısından önemli olmakla birlikte asıl olarak yerel kalkınma inisiyatifini harekete geçirmeyi gerektirmektedir.

Van'ın Cazibe Merkezi Olması. Muş, Bitlis, Hakkari illerine hizmet veren Van, sahip olduğu tarihi ve doğal turizm imkânları, Çaldıran ilçesi kayak merkezi, sıcak su kaynakları ile Ortadoğu Anadolu'nun ikinci önemli cazibe merkezidir. Bu özelliğinin güçlenmesi, enerji, ulaşım ve altyapı sorunlarının giderilmesine bağlıdır. Van ili, devlete ait bölge müdürlüklerinin merkezi olması, bünyesinde bir üniversiteye sahip olması ve ordunun bu ilde kolordu düzeyinde teşkilatlanmış olması nedeniyle, başta kamu hizmetlileri olmak üzere önemli oranda nüfus çeken bir özelliğe sahip olmuştur. Ayrıca idari teşkilatlanmadaki konumu itibari ile kamu yatırımlarından aldığı pay da ekonomik hayata nispi bir canlılık kazandırmıştır. Ancak bu canlılığın sürdürülmesi ilde sanayi ve hizmet sektörünün geliştirilmesine bağlı olacaktır.

Öneriler. Doğu Anadolu Bölgesi'nde belli bir ekonomik büyüklüğe erişmiş kişi ve kurumlar, sürekli olarak Batı illerine geçme eğilimi taşımaktadır. Bu açıdan hem kişi, hem de sermaye göçü söz konusudur. Sermayenin kendi bölgesinde kullanılabilmesi için iş ve satış fırsatlarının oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Bölgede Erzurum, Elazığ, Van ve Malatya gibi şehirlerin AB projeleri desteğinden ayrı olarak cazibe merkezi haline getirilebilmesi için özellikli teşvik sistemlerinden yararlandırılması gerekmektedir. Özellikli teşvik sistemi, ilin GSMH değerleri yanında göç verme değerlerini de dikkate almayı gerektirir. Teşvik ve destekler genel prensiplere göre değil, ilin göç verme durumuna göre ayrı ayrı belirlenmelidir. Böylece bölge içinde şehirler arasındaki kalkınmışlık farklılıkları azalacak; sürekli göç veren ve daha düşük GSMH değerlerine sahip iller bu desteklerden daha fazla yararlanmış olacaktır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki illerin cazibe merkezi haline getirilmesi için şu tedbirler alınmalıdır:

1. Bölgedeki cazibe merkezlerinde sanayi ve hizmet sektörleri desteklenmeli ve bölge halkında geleceğe yönelik olumlu beklentiler yaratılmalıdır. Sanayisi olmayan, işletmeciliğin gelişmediği şehirlerde aileler çocukları için olumlu beklentilere sahip olmazlar. Olumlu beklentiler olmayınca da göç kaçınılmaz hale gelir.
2. Bölgede hayvan ürünleri, konfeksiyon, seramik, cam, madencilik, mobilya sanayi desteklenmeli ve bölge halkı kendi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi bölgesinin ürünlerinden sağlamalıdır.
3. Bölgede yaşamak sadece işadamları için değil, bu şehirlerde yaşayan ve görev yapan memurlar için de cazip olarak değerlendirilmelidir. Çünkü iş hayatını besleyen ve destekleyen en önemli kaynaklardan biri de memur ana külesidir.
4. Bölgede özel vakıf üniversiteleri desteklenmelidir. Bu üniversitelerde öğretim üyelerinin, üniversite binalarının dışına çıkarak halkla bütünleşmesi sağlanmalıdır.
5. Kamu üniversiteleri kendi kendine yeten kurumlar olmaktan çıkarılmalı şehir esnafını geliştiren, ekonomik canlılık sağlayan birimler olmalıdır.
6. Gençlerin "kendi şehirlerinin kimlikleriyle bütünleşmeleri" sağlanmalı ve böylece hayata atıldıklarında ekonomik menfaatlerini azami seviyeye çıkarmaya çalışan kişiler olarak değil, bölgesini, şehrini seven ve şehrinin kalkınması için çaba harcayan kişiler olmaları temin edilmelidir.

Belirlenen şehirlerin cazibe merkezi haline gelmesi sadece sanayi ve yatırımlarla olmaz. Eğer iyi değerlendirilebilirse, turizm imkânları ve iklim koşulları

aynı zamanda sanayiden daha önemli faktörler olarak ortaya çıkabilir. Erzurum'da 2011 Dünya Üniversiteler Arası Kış Oyunları'nın yapılacak olması önemli bir fırsattır. Yetkililer 2011 kış olimpiyatları çerçevesinde Erzurum'a 300 trilyon liralık devlet yatırımının geleceğini belirtmişlerdir. Bölgede kayak merkezlerinin geliştirilmesi, tarihi eserlerin onarılması ve kültür merkezleri haline getirilmesi, konaklama tesislerinin geliştirilmesi yeni bir iş piyasasının gelişmesine neden olacaktır. Burada yapılması gereken sadece tesis yapmak değil, aynı zamanda hizmet verecek nitelikli işgücünü geliştirmek, rehberlerin, otel görevlilerinin yabancı dille hizmet vermelerini sağlamaktır. Çünkü cazibe merkezi haline gelme, nitelikli işgücünü oluşturma ve bu işgücünü şehirde tutma konusuyla yakından ilgilidir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde cazibe merkezleri. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 2006 yılı verilerine göre, işsizlik oranı %15'ler düzeyindedir. TRC1 işsizlik oranının yüksekliği açısından 3.; TRC2 alt bölgesi 7. ve TRC3 alt bölgesi ise 2. sırada yer almıştır. Bu açıdan Batman, Mardin, Şırnak ve Siirt işsizliğin en yüksek olduğu illerdir. Bu illerde işgücüne katılım oranları da oldukça düşük kalmıştır (%30,6). Bölgede yaşanan işsizlik nedeniyle batıya büyük göçler olmakta ve ülkenin batı illerinde de yeni problem alanları oluşmaktadır. Bu yüzden yaşanan problemler artık bölgenin sorunu olmaktan çıkmış, Türkiye çapında yaşanan sorunlar haline gelmiştir. Türkiye'nin bu problemleri çözebilmesi için, "cazibe merkezleri" kavramından hareket etmesi gerekmektedir. DPT'nin belirlemesine göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde *Diyarbakır*, *Gaziantep* ve *Şanlıurfa* cazibe merkezi olarak belirlenmiştir. Bu yaklaşım gelişmeye açık alt bölge merkezlerinin belirlenmesini temel almaktadır. Oysa daha geniş bir yaklaşımla cazibe merkezleri kavramı birkaç düzeyde ele alınabilir: (a) Bölgedeki köyler cazibe merkezi haline getirilebilir. (b) Bölge bir bütün olarak cazibe merkezi haline getirilebilir. (c) Alt bölgelerdeki büyük şehirler cazibe merkezi haline getirilebilir. (c) Şehir merkezleri cazibe merkezi haline getirilebilir. Aşağıdaki alt başlıklarda konu bu yaklaşım çerçevesinde ele alınmıştır.

Köylerin cazibe merkezi haline getirilmesi. Köylülere toprak verilmesi, köye temel hizmet yatırımlarının götürülmesi, hayvancılığın özendirilmesi, sağlık ve okul yatırımlarının güçlendirilmesiyle olabilir. Köylerin cazibe merkezi haline getirilmesinde kademeli bir yaklaşım takip edilebilir. Birbirine yakın köylerden durumu uygun olan köylere daha fazla yatırım yapılarak, bu köyler merkezleştirilebilir. Böylece, ekonomik projelerin köylere götürülebilir olma imkânı artmış olacaktır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bir bütün olarak cazibe merkezi haline getirilmesi. Küresel ısınmayla birlikte yaşanan su sıkıntısı bölgenin bu açıdan avantajlı olduğunu ortaya koymuştur. Bölgedeki barajlar ve su kaynaklarının zenginliği bölge şehirlerini veya bölgede yeni kurulacak şehirlerin gelişip ser-

pilmesini destekleyecek niteliktedir. Ancak bölge şehirlerinin cazibe merkezi haline gelmesi olgusu dikkatli bir şekilde ele alınmalıdır. Bir taraftan Gaziantep ve diğer taraftan Diyarbakır son yıllarda bir tür cazibe merkezi haline gelmiş ve fakat farklı nedenlerle plansız bir şekilde büyümüştür. Birinin sanayileşme ve hizmet sektörünün gelişmesi ve diğerinin ise terör olaylarından kaynaklanan göçlerle plansız ve programsız büyümesi bu şehirleri üstesinden gelinmesi zor sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır.

Alt bölgelerdeki büyük şehirlerin cazibe merkezi haline getirilmesi. Güneydoğu Anadolu bölgesinde istatistiki sınıflandırma birimine göre üç ayrı alt bölge bulunmaktadır: TRC1, TRC2, ve TRC3. TRC1'de bir cazibe merkezi belirlenmiş; TRC2'de iki cazibe merkezi belirlenmiş ve TRC3'de ise Urfa, Gaziantep ve Diyarbakır cazibe merkezleri olarak belirlenmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kapsadığı alt bölgeler içinde en güçlü cazibe merkezi Gaziantep'tir. Bunu sırasıyla Şanlıurfa ve Diyarbakır izlemektedir. Diyarbakır'ın gerçek anlamda cazibe merkezi olabilmesi için sanayi ve hizmet sektörüne yönelik yatırımların önemli ölçüde artırılmasına ihtiyaç vardır.

Şehir merkezlerinin cazibe merkezi haline getirilmesi. Bu yaklaşım cazibe merkezleri uygulamasında kademeli bir süreci öngörmektedir. Alt bölge merkezleri yanında illerin kendileri de cazibe merkezleri olarak görülmelidir. Bunlar ikincil cazibe merkezleridir. Bir ilin cazibe merkezi olarak gelişmesi belki yüz yıl sürecek bir hadisedir. Fakat devlet kademeli olarak sadece alt bölge merkezlerini değil, üçüncü düzey bölge merkezlerini geliştirmeyi de planlarına almalıdır. Böylece köylerden ve diğer şehirlerden akacak göç daha sağlıklı bir şekilde yönetilebilecektir.

Yapılması gerekenler. Köy ve illerin cazibe merkezi olabilmesi için, altyapı yatırımlarına ağırlık verilmesi ve üstyapı olarak sağlık, eğitim, kültür, spor ve sanat gibi alanlarda yeni tesislerin, yeni organizasyonların teşvik edilmesi gerekmektedir. Teşvik ve destek verme konusu sadece AB projelerine bırakılmamalı devletin kendisi de bu amaçla özel proje paketleri oluşturmalıdır. Cazibe merkezi olarak belirlenen illerde; yöresel el sanatlarının desteklenmesi, yöresel ürünlerin *coğrafi işaret* kapsamına alınması, yöresel turizm tesis ve coğrafi alanlarının oluşturulması, Organize Sanayi Bölgeleri ve Küçük Sanayi Sitelerinin yaygınlaştırılması il ve bölge düzeyindeki kalkınmayı hızlandıracaktır. Bu illerde ticaretin ve sanayinin gelişmesini destekleyecek KOSGEB, kalkınma ajansları gibi kurumlar önemli roller üstlenebilirler ve üstlenmelidirler. Cazibe merkezlerinin oluşturulması iyi organize edilmiş bir politika çerçevesinde gerçekleştirilmeli ve bölge halkına ilan edilerek aynı zamanda psikolojik etki oluşturulmalıdır.

2.2. EKONOMİK ALTYAPI ANALİZLERİ

Bu bölümde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin ekonomik gelişmesi ve kalkınmasına yönelik analizlere yer verilmiştir.

2.2.1. Kalkınma İlke ve Politikalarının Belirlenmesi

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kalkınması ve gelişmesi için her yıl çok sayıda raporlar hazırlanmakta, öneriler geliştirilmekte ve gerek özel sektörü ve gerekse kamu kuruluşlarını bölgede yatırıma sevk etmek için çok sayıda toplantılar yapılmaktadır. Ancak bu çabaların belirli stratejik hedefler, ilkeler ve politikalar çerçevesinde gerçekleştiğini söylemek zordur. Bu yönde yapılacak çalışmalara katkı sağlamak üzere, takip edilmesi gereken ilke ve politikaları aşağıdaki gibi belirleyebiliriz:

1. *Bakanlık kurulması.* Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Bakanlığı kurulmalıdır. Her türlü gelişme, yatırım ve teşvikler Devlet Planlama Teşkilâtı yerine, bu bakanlık tarafından izlemeye alınmalıdır. Bakanlığın bütçesi, önceden belirlenen beş yıllık stratejik hedefleri gerçekleştirecek ölçüde yüksek tutulmalıdır. Bölgede kurulacak kalkınma ajansları da doğrudan bu bakanlığa bağlanmalıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kalkınma sorumluluğu bürokratlara değil, siyasilere verilmelidir. Siyasiler bu konuda doğrudan sorumlu olmalıdırlar.
2. *Sanayi envanterinin oluşturulması ve bilgilerin paylaşılması.* Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin sanayi ve işgücü yapısını sürekli olarak canlı tutacak ve her zaman güncel bilgileri verecek bir veri tabanı oluşturulmalı ve bu veri tabanı değişik kamu ve özel sektör kuruluşlarının kullanımına açık bulundurulmalıdır.
3. *Kalkınma ajanslarının devreye alınması.* Bölgede kurulacak kalkınma ajanslarının işlevi, bütçesi ve yetkileri artırılarak, bölgesel kalkınmanın dinamosu olmaları sağlanmalıdır. Pilot Kalkınma Ajansları öncelikle bu bölgede kurulmalıdır. Kalkınma Ajansları aracılığıyla bölgesel gelişme üçer aylık dilimler itibariyle mercek altına alınmalı, GSYİH değerlerinde önemli ve planlı gelişme sağlayacak projeler aşama aşama hayata geçirilmelidir.
4. *Kombine gelişme paketlerinin uygulanması.* Tüm projeler; ekonomik, sosyal ve kültürel ayakları olan *kombine paketler* halinde uygulamaya alınmalıdır. Her yatırım projesine sosyal, kültürel ve eğitici *etki modülleri* eklenmelidir.
5. *Teşvik programlarının uzun süreli olarak uygulanması.* Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde özel sektörün daha fazla yatı-

rım yapması için pozitif ayrımcılık temelinde 10 yıl gibi uzun süreli özel teşvik programları uygulanmalıdır. Büyük şehirlerde yaşayan bölge çıkışlı iş adamlarına çağrıda bulunularak, “Doğduğunuz topraklara bir fidan da siz dikin” kampanyası başlatılmalıdır. Bu iş adamları bulunarak bölgede tanınmaları sağlanmalıdır.

6. *Üniversiteye girişler yeniden düzenlenmeli.* Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin eğitim ve nitelikli işgücü yapısını geliştirmek için, üniversiteye giriş imtihanları da dahil olmak üzere, özel projeler ve programlar geliştirilmeli ve bölge öğrencilerine bölgedeki üniversitelere girişte “kontenjanlar” tanınmalıdır. Ayrıca bölgede görev yapan öğretim üyelerine daha fazla malî haklar tanınmalıdır.
7. *Üniversite bölümleri ihtiyaca göre açılmalıdır.* Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki üniversiteler bünyesinde açılacak fakülteler, bölgenin ihtiyaçları dikkate alınarak ve klasik yaklaşımdan farklı bir biçimde yeniden yapılandırılmalıdır. Fakültelerin belirlenmesinde bölgedeki tabii koşullar, yatırımlar ve sektörlerin ihtiyaçları göz önünde bulundurulmalıdır.
8. *Meslek liseleri ve teknik liselerin çoğaltılması.* Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki en önemli eksiklerden biri mesleki ve teknik yetişmiş eleman eksikliğidir. Bölgede sanayileşme ve kalkınma hamlesiyle birlikte daha fazla sayıda mesleki ve teknik elemana ihtiyaç duyulacaktır. Sanayi hamleleri mesleki ve teknik eğitim okullarının açılmasıyla birlikte desteklenmelidir.
9. *Sermayenin bölgede kalmasını teşvik edecek yatırımlara önem verme.* Bölgeden kazanılan paranın yine bölge yatırımlarında değerlendirilmesi için, pazar oluşturma, pazar genişletme ve komşu ülkelerle ticareti geliştirecek tedbirlere önem verilmeli ve böylece bölge şehirleri ekonomik canlı yatırım üniteleri haline getirilmelidir. Sermayenin bölgede kalması zorlayıcı tedbirlerle değil, kazanç sağlayan tedbirlerle mümkün olabilir. Bölgede yatırım yapmak gelir ve kurumlar vergisi muafiyetleriyle avantajlı hale getirilmeli ve böylece bölgenin kalkınmasında ivme sağlanmalıdır.
10. *Enerji fiyatlarının ucuzlatılması.* Sanayinin bölgeye çekilmesi ve bölgedeki iş piyasasının gelişmesi için enerji fiyatları ucuzlatılması ve işbirliği organizasyonları teşvik edilerek büyük işletme ve kuruluşların kurulması teşvik edilmelidir. Böylece kaçak enerji kullanımını da bir ölçüde azalmış olacaktır. Ayrıca bölgedeki işletmelerin kullandıkları enerji peşin olarak mahsup edilmelidir.
11. *Sınır ticaretinin geliştirilmesi.* Bölgedeki illerin sınır ticareti yapma imkânları geliştirilmeli, daha fazla sınır ticareti için özel ajanslar ve kurumlar oluşturulmalıdır. Sınır ticaretinde bürokratik işlem-

ler azaltılmalı, konuyla ilgili mevzuat yeniden gözden geçirilmelidir. Sınır ticaretini artırmaya yönelik olarak Irak'a açılan Habur sınır kapısı yedeklenmeli ve ayrıca Suriye sınırında ikinci bir sınır kapısı daha açılmalıdır.

12. *Teşvik ve destek sistemlerinin zenginleştirilmesi ve sektör-işletme indeks değerlerine göre verilmesi.* Bölge illerinin her biri için, sektör ve "işletme teşvik indeks değerleri" oluşturulmalı ve teşvikler bu indeks değerlerine göre yapılmalıdır. Teşvikten yararlanan işletmeler gerçekten bu teşviki hak eden kuruluşlar olmalı ve böylece ekonomiye gerçek anlamda bir katma değer kazandırılmalıdır.
13. *İl kalkınma projelerinin oluşturulması.* Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun çok daha hızlı bir şekilde kalkınabilmesi için her ilin kendi kalkınma ve gelişme projesini kombine bir paket olarak hazırlaması gerekir. Bu projeler sadece sanayi, tarım ve hizmetler sektörünü değil; aynı zamanda eğitim, sağlık ve kültür konularını da içerecek şekilde hazırlanmalıdır.
14. *Organize Sanayi Bölgelerinin güçlendirilmesi.* Doğu ve güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasında OSB'lerin rolü artırılmalı ve ekonomik kalkınmanın dinamosu haline getirilmelidir. Bunun için bölgede yer alan Organize Sanayi Bölgelerinde bedelsiz arsa tahsisi işlemleri gözden geçirilmeli ve gerekli tahsis sayıları dikkatle ele alınmalıdır.
15. *Cazibe merkezlerinin çok yönlü desteklenmesi.* Cazibe merkezi iller sadece AB projeleriyle değil, devletin sağlayacağı çok sayıda diğer enstrümanlarla da desteklenmelidir.
16. *Vergi muafiyetleri getirilmesi.* Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da fert başına düşen GSMH değerleri en düşük 15 ilde, 10 yıl boyunca gelir ve kurumlar vergisi muafiyeti getirilmeli ve bu tür politikalarla özel sektör yatırımcıları bu bölgeye çekilmelidir. Böylelikle yatırımcı göçü tersine çevrilmelidir.
17. *Serbest ticaret bölgelerinin güçlendirilmesi.* Bölgedeki serbest ticaret bölgelerini güçlendirmek için bürokratik prosedürler azaltılmalı ve bu yerlerin Ortadoğu ticari alanı haline gelmesi için özel teşvik programları uygulanmalıdır.

2.2.2. Kalkınmada Öncelikli Yörelere İzlenmesi

Devlet, kamu yatırımlarının öncelikli bölgelere kaydırılması ve bazı özendirici teşviklerin uygulanması için Türkiye'yi üç çeşit yöreye ayırmıştır: Gelişmiş yöreler, normal yöreler ve kalkınmada öncelikli yöreler. Kalkınmada ön-

celikli yöreler de kendi içinde (a) Birinci derecede öncelikli ve (b) İkinci dereceden öncelikli olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Birinci dereceden öncelikli iller arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinin büyük bir kısmı bulunmaktadır. Devlet Planlama Teşkilatınca sosyoekonomik kalkınmayı yansıtan sekiz gösterge kapsamında 53 değişken ile belirlenen bu iller ülke topraklarının yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktadır.⁵ Kalkınmada birinci derecede öncelikli iller Tablo 7'deki gibi belirlenmiştir (Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki şehirler koyu siyah olarak gösterilmiştir):

Tablo 7. Kalkınmada Birinci Derecede Öncelikli İller

Adıyaman	Çorum	Kastamonu	Siirt
Ağrı	Diyarbakır	Kırıkkale	Sinop
Aksaray	Elazığ	Kırşehir	Sivas
Amasya	Erzincan	Kilis	Şanlıurfa
Ardahan	Erzurum	Malatya	Şırnak
Artvin	Giresun	Mardin	Tokat
Bartın	Gümüşhane	Muş	Trabzon
Batman	Hakkari	Nevşehir	Tunceli
Bayburt	Iğdır	Niğde	Van
Bingöl	Kahramanmaraş	Ordu	Yozgat
Bitlis	Karabük	Osmaniye	Zonguldak
Bozcaada ve Gökçeada	Karaman	Rize	
Çankırı	Kars	Samsun	

Öncelikli yöre tanımlamasının bu illere sağladığı faydalar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. “Kamu yatırım projeleri”nin bu bölge ve şehirlere daha fazla götürülmesi.
2. Yatırım indirimi teşviklerinin fazla olması.
3. Enerji maliyetlerinin düşük olması.
4. Arsa tahsisi.
5. KDV istisnası.
6. Vergi, resim ve harç istisnası.
7. KOSGEB desteklerinin bu bölgelerde daha yoğun uygulanması.
8. İstihdam pirim desteklerinin daha avantajlı olması.
9. Özel sektöre verilen “yatırım teşvik belgesi” sayısının görece yüksek olması.

Kalkınmada öncelikli yörelerde meydana gelen ekonomik ve sosyal gelişmelerin üçer yıllık dönemler itibariyle izlenmesine ihtiyaç vardır. İzleme yapıl-

mazsa bu uygulamanın sonuçlarını görmek ve tedbir almak mümkün olmayacaktır. Kalkınmada öncelikli yöre uygulaması sadece mali tedbirlerle sınırlı kalması nedeniyle kendisinden beklenen yararı tam olarak sağlayamamıştır. Bu uygulamanın diğer sosyal, kültürel, sağlık ve eğitim kurumları destek ve teşvikleriyle güçlendirilmesine ihtiyaç vardır.

2.2.3. Bölge İçin Stratejik Sektörlerin Belirlenmesi

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kalkınması için hemen tüm sektörlerde iyileştirmeler yapmak gerekmektedir. Bununla birlikte, bölgenin sosyoekonomik kalkınmasında dinamo rolü oynayacak sektörler belirli formüllerle ifade edilebilir. "Kuzeydoğu" Anadolu Bölgesinin dinamo sektörleri: Tarım ve hayvancılık, turizm, gıda sanayi, konfeksiyon ve giysi sanayi, toprağa dayalı sanayi, sağlık ve eğitim sektörleridir. "Güneydoğu ve Ortadoğu" Anadolu Bölgelerinin dinamo sektörleri: ticaret, tarım ve hayvancılık, turizm ve taşımacılıktır.⁶ Bu şekilde belirlenen öncelikli sektörler ilgili bölgelerin kalkınmasında lokomotif rolünü üstlenecektir. Bu sektörler aynı zamanda stratejik öneme sahiptir. Devlet, teşvik uygulamalarında ve AB projelerinin dağıtımında bu sektörleri önceliklendirmeli ve bu sektörlerle yönelik avantajlı durumlar yaratmalıdır. Aşağıdaki bölümde öncelikli sektörler genel hatları itibarıyla bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Tarım ve hayvancılık sektörü. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde ortaklaşa olarak desteklenmesi gereken alan *tarım ve hayvancılık* sektörüdür. Tarım sektöründe Güneydoğu Anadolu'da sulama, tarım, tohumculuk faktörü ön plana çıkarken Doğu Anadolu Bölgesi'nde hayvancılık ve hayvan ürünlerinin işlenmesi önem kazanmaktadır. Bunun dışında her iki bölgede organik tarım, arıcılık ve tarıma dayalı sınır ticareti geliştirilmesi gereken sektörler olarak görülmektedir. Genel bir değerlendirme yapıldığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin sınır ülkeleriyle yüksek ticari potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Bu potansiyelin harekete geçirilmesi küçük tarım işletmelerinin kurulmasına ve harekete geçirilmesine bağlı olacaktır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri gerek tarımsal ve hayvansal ürünlerin üretilmesi anlamında ve gerekse sınır ülkeleriyle alış veriş anlamında, geniş bir ticarî kapasiteye sahiptir. Halen bölgeden güneydeki ülkelere canlı hayvan, un, gıda malzemeleri ihracatı önemli seviyelere çıkmıştır. Çok sayıda ülkeyle komşu olmasına karşılık bölgenin ticarî kapasitesinin arzulanan düzeyde olmaması, tarım işletmeciliğinin tam olarak harekete geçirilememesiyle ilgilidir.

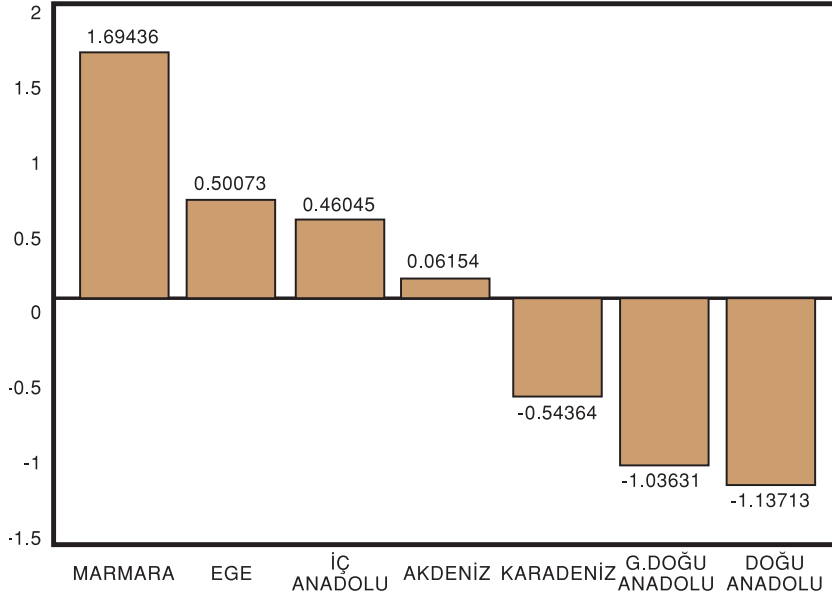
Turizm sektörü. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri turizm açısından da zengin imkânlarla sahip yörelerdir. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki başlıca turizm alanları; (a) Erzurum'daki Selçuklu ve Osmanlı eserleri, (b) Palandöken kış spor tesisleri, (c) kaplıca ve içmece tesisleri, (ç) Kars-Sarıkamış kış ve

kayak etkinlikleri, (d) Erzurum 2011 Üiversal Kış Olimpiyat Oyunları, (e) Uluslararası Çevre Koruma Örgütü tarafından yeryüzünün en önemli biyolojik çeşitliliğine sahip yöresi olarak ilan edilen Çoruh Vadisi ve rafting turizmi, (f) Ağrı Dağı dağcılık turizmi ve (g) Van Gölü başlıca turizm alanlarıdır. Güneydoğu Anadolu bölgesi de dinî turizm, kültür turizmi, doğal ve yerel kaynaklar turizmi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Bölgenin turizm kapasitesinden yeterince yararlanamamasının temel nedeni, terör olaylarının azaltılamamasıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde turizmi geliştirmek için; (a) yetişmiş işgücünün oluşturulması, (b) yerel girişimcilik ve pansiyonculuğun teşvik edilmesi, (c) doğal ve tarihi ören yerlerindeki konaklama, barınma tesis ve imkânlarının geliştirilmesi gerekmektedir.

Taşımacılık sektörü. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri için bir diğer stratejik sektör taşımacılıktır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde taşımacılık ve ulaşım bölgenin hayatiyetini sürdürmesi ve canlılık kazanması açısından Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise ticari potansiyel yaratma açısından önem kazanmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde; (a) hammadde temininde nakliye maliyetlerinin yüksek olması, (b) üretilen ürünlerin ülkenin Batı bölgelerine ulaştırılmasında mesafenin uzun ve yine maliyetli olması önemli handikaplar olarak ortaya çıkmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde taşımacılık komşu ülkelerle ve ülkenin geniş coğrafi bölgeleriyle yapılacak ticarî ilişkiler açısından önemlidir. Diğer sektörler raporun ileriki bölümlerinde *sektörel analiz* başlığı altında ayrıntılı bir şekilde incelendiğinden bu bölümde ele alınmamıştır.

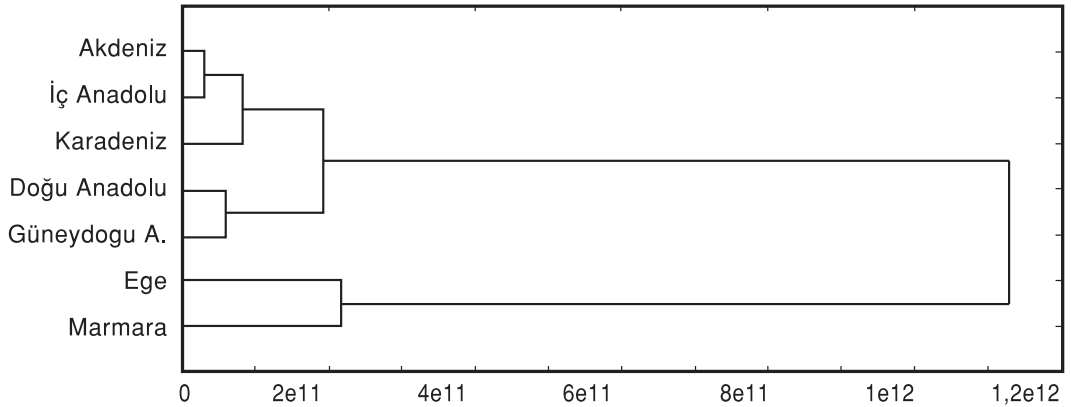
2.2.4. Bölgeler Arası ve Bölge İçi Gelişmişlik Farklarının Azaltılması

Türkiye'de bölgeler arasında ve bölgelerin kendi içlerinde önemli ölçüde gelişmişlik farklılıkları vardır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin ekonomik kalkınmışlık indeks değerleriyle Marmara ve Ege Bölgeleri'nin indeks değerleri birbirinden önemli ölçüde farklılaşmıştır. Sosyoekonomik gelişmişlik indeks değerlerinin iyileştirilmesi ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ne pozitif ayrımcılık politikaları uygulanarak düzeltilebilir. Bu açıdan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine verilecek teşvikler, yatırım indirimleri, KOSGEB destekleri ülkenin diğer bölümlerinden ayrı bir kategori olarak değerlendirilmeli ve ele alınmalıdır. Büyük teşvik paketleri yerine küçük, öncelikli sektörler belirlenerek odaklanmış güçlü teşvik paketleri ortaya konmalı ve şok tedavi uygulamalarına geçilmelidir. Bölgeler arasındaki farklılıkların kısa sürede ortadan kaldırılması ancak "şok" niteliğindeki güçlü destek uygulamalarıyla mümkün olabilir.

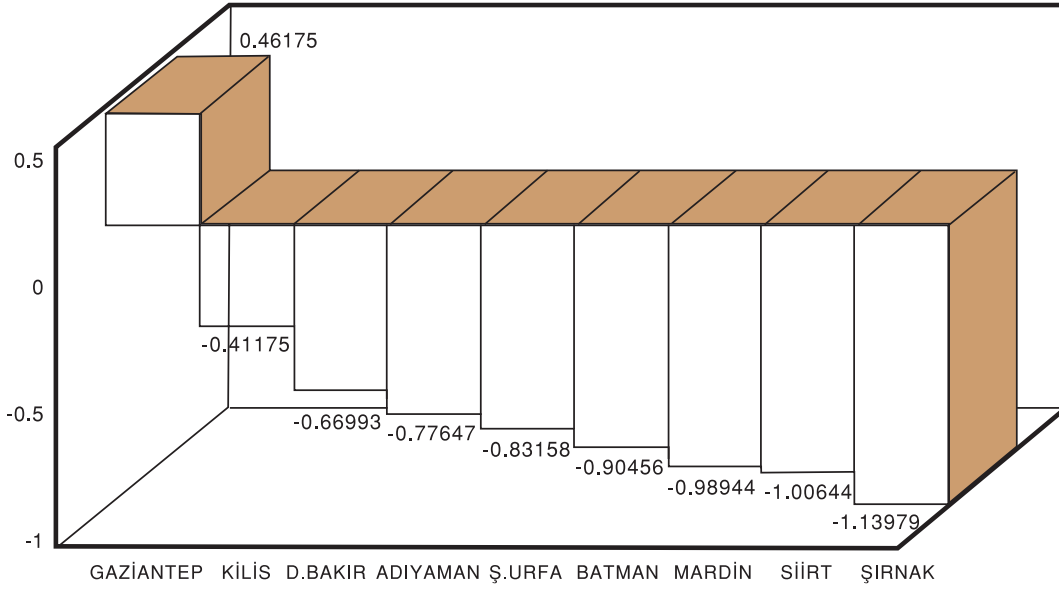
Şekil 1.
Bölgeler arası gelişmişlik farkları.

Yapılan değerlendirmelere göre “Doğu Anadolu Bölgesi’nin ülke ekonomisine katkısı sabit fiyatlarla 1995’de yüzde 3,5; 1996’da yüzde 3,4; 1997 ve 1998’de yüzde 3,3; 1999 yılında yüzde 3,4; 2000 yılında yüzde 3,3 olarak seyretmiş; ekonomik kriz döneminde ise katkı oranı yüzde 1’lere düşmüştür. Bu sonuçlar, bölgeler arası kalkınmışlık farkının giderek arttığını göstermektedir. Doğu Anadolu, ülke ekonomisine en az katkı sağlayan bölge durumuna gelmiştir.”⁷ Yaylalı ve arkadaşları tarafından yapılan bir araştırmada fert başına düşen gayri safi milli hasıla açısından Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri aynı grupta yer almış Ege ve Marmara bölgeleri ise gelişmiş ayrı bir grup olarak ortaya çıkmıştır (*bk.*, Şekil 2).

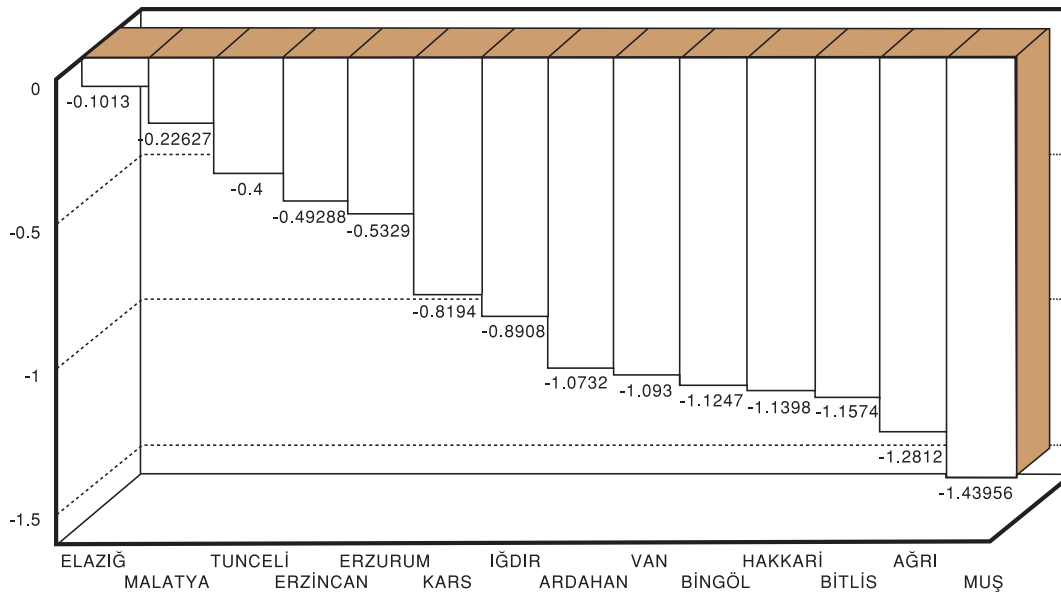
Şekil 2. Fert başına düşen gayri safi milli hasıla değerleri açısından bölgeler.

Kaynak. M. Yaylalı ve d., “Kişi Başına Düşen GSYİH Değerlerine Göre Türkiye’deki Coğrafi Bölgelerin ve GSYİH’yı Oluşturan Sektörlerin Kümelmesi,” <<http://www.ekonometri-derneği.org/bildiriler/o14s1.pdf>> (31.01.2008).

Şekil 3. Bölge içi gelişmişlik farkları.

Bölgeler arası gelişmişlik farkları kadar bölge içi gelişmişlik farkları da önem taşımaktadır. Sadece Güneydoğu Anadolu Bölgesini masaya yatırdığımızda bölgedeki Gaziantep iliyle diğer iller arasındaki açıklık kendisini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Şekil 3'ten görülebileceği gibi bölge içi iller arasındaki gelişmişlik farkları belli bir bareme oturmamış hiyerarşik yapı ortaya çıkarmıştır. Durum Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne göre Doğu Anadolu Bölgesi için daha da vahimdir. Çünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nde Bir Gaziantep ortaya çıkamamıştır. Doğunun en önemli şehri Erzurum bu açıdan oldukça gerilerde kalmıştır (*bk.*, Şekil 4).

Şekil 4. Doğu Anadolu Bölgesi'nin gelişmişlik indeks değerleri.

Kaynak. DPT, İllerin Gelişmişlik İndeks Değerleri.

2.2.5. Bölgenin İşgücü Yapısının Geliştirilmesi

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki işgücü yapısının geliştirilmesi, bir taraftan 15-64 yaş grubundaki nüfusun *işgücüne katılma oranının* artırılmasıyla ve diğer taraftan ise mevcut işgücünde *ara insan gücünün* yetiştirilmesiyle mümkün olacaktır. Bölgede özellikle tarım dışı işsizlik oranı Türkiye genelinin iki puan daha üzerindedir. İşgücü yapısının geliştirilmesi bir taraftan işgücüne katılım oranının artırılmasını ve diğer taraftan ise çalışanların ve çalışma yaşındaki kişilerin eğitilmesini gerektirmektedir. Bunun için; ilköğretim sonrasında okula devam etmeyen kişilere yönelik mesleki eğitim merkezlerinin, mesleki ve teknik öğretim okullarının ve lise sonrası meslek yüksek okullarının sayısı ve kalitesi artırılmalı ve bölgedeki gençler kısa süre içinde meslek sahibi yapılarak işbaşına geçebilmelidirler. Bölgede, gençlerin yetkinlik kazanmaları ile iş başına geçme veya kendi işlerini kurma süresinin kısaltılmasına ihtiyaç vardır. Bu nedenle gerek Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve gerekse YÖK bölgenin işgücü ve insan yetiştirme, meslek edindirme politikalarını gözden geçirmeli ve hızlandırılmış eğitim ve yetiştirme süreçlerini ön plana çıkarmalıdır. Avrupa Birliği'ne yeni üye olan ve iş gücünün en ucuz olduğu ülkelerde iş gücü maliyetleri 500-900 avro arasında değişirken, Doğu Anadolu ve GAP Bölgesi'ndeki işgücü maliyetleri 270 avro civarındadır. Bölge'de işgücü arzı yılda %3,5 civarında artmaktadır. Bu rakamlar işgücü yapısının geliştirilmesinde bir taraftan eğitimin, diğer taraftan sanayinin ve hizmetler sektörünün harekete geçirilmesine işaret etmektedir. Son yıllarda AB'nin istihdamı geliştirmeye yönelik olarak uygulamaya aldığı Aktif İşgücü Programlarının da ara eleman yetiştirmede önemli rolü olabilir. İşgücü yapısının geliştirilmesi için aşağıdaki önerilerde bulunabiliriz:

1. AB hibe programlarının kapsadığı iller gözden geçirilmeli, sanayi ve işyeri zenginliği yanında bölge ve şehirlerin gelişme ve kalkınma potansiyelleri de dikkate alınmalıdır.
2. AB hibe programları çerçevesinde düzenlenen eğitimlere devam edip bitiren öğrencilere kendi işyerlerini açmaları için faizsiz işyeri açma destek kredisi verilmelidir.
3. Mevcut işgücünün daha nitelikli hale gelmesi için yoğun ve uzun süreli eğitim programları hazırlanarak, çalışanlar imtihanlarla sertifikalandırılmalı ve nitelikleri artırılmalıdır.
4. Bölgedeki işgücü maliyetlerinin düşüklüğü konusunda müteşebbisler bilgilendirilmeli ve bölgeye daha fazla yatırım yapmaları için teşvik edilmelidir.
5. Asgari ücret düzenlemeleri, ülkenin gelişmiş, normal ve öncelikli bölgeleri için ayrı ayrı tespit edilmeli ve böylece yatırım ortamına belirginlik getirilmelidir.

2.2.6. Bölgede Girişimciliğin Geliştirilmesi

Doğu Anadolu Bölgesi. Doğu Anadolu'da diğer şehirlerden yatırımcı çekmenin güçlüğü nedeniyle yerel müteşebbislerin desteklenmesine ihtiyaç vardır. Bölgede girişimcilik, *öncelikli sektörler* çerçevesinde desteklenmelidir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde (a) Turizm, (b) Sağlık ve (c) Tarım öncelikli sektör olarak belirlenmiştir. Bu sektörler diğer alt sektörleri destekleyecek şekilde girişimciler hastane ve sağlık kuruluşları açmaya, turizm şirketleri kurmaya, tarımla ilgili imalat sanayine ve her üç sektöre hizmet verecek şekilde bilişim şirketleri kurmaya özendirilmeli ve teşvik edilmelidir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde girişimciliği desteklemek için aşağıdaki tedbirler alınabilir:

1. KOBİ'ler için kuruluş ve işletme sermayesi sağlamaya yönelik düşük faizli kredi uygulaması harekete geçirilebilir.
2. Yerli müteşebbislerin yatırım yapmaya yönlendirilmeleri için iş fırsatları ve kazanç süreçleri konusunda bilgilendirici eğitim seminerleri düzenlenebilir.
3. Bölgede yatırımların yoğunlaştığı sanayilerin profiline ilişkin bilgiler kamuoyuna net bir şekilde açıklanarak iş fırsatları ve gereksiz yatırımlar konusunda iş adamlarının bilgi sahibi olmaları temin edilebilir.
4. Bölgede üretilecek ürünlerin Batı bölgelerine düşük maliyetle taşınması konusunda garantiler getirilebilir.
5. İş hayatının ihtiyaç duyacağı nitelikli eleman temini için üniversiteyi bitirmiş gençlere ihtisas kursları düzenlenebilir.
6. "Bölgede teşvik kapsamındaki yatırımlar için enerji indiriminin TEDAŞ'ın inisiyatifinden çıkarılıp, kapasite kullanım oranları dikkate alınmadan yüzde 50 oranındaki indirimden bütün işletmelerin faydalandırılması"⁸ sağlanabilir.
7. "Bölgede atıl veya düşük kapasiteyle çalışan işletmelerin, vergi, SGK, enerji vb. borçlarına bakılmaksızın düşük faizli ve uzun vadeli işletme kredileri alabilmeleri sağlanabilir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, ülke nüfusunun ve alanının yaklaşık %10'unu teşkil etmesine rağmen, Bölge'nin gayri safi yurt içi hasıla içindeki payı %5 olup, sanayi sektörünün toplam katma değere katkısı daha da düşüktür. Türkiye imalat sanayindeki işletmelerin % 3.4'ü Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, imalat sanayi yapısının, işyeri, istihdam ve yaratılan katma değer açısından ülkenin diğer bölgeleri ile mukayese edildiğinde, geliştirme ve desteklenmeye ihtiyacı olduğu ortaya çıkmaktadır. İş hayatının gelişmesi için kişisel girişkenliğe, risk üstlenmeye, iş kurmaya yönelik olarak psikolojik ve bilgisel bir ortamın oluşturulması gerekmektedir. Bunun yanında

bu ortamın devlet teşvik ve destekleriyle geliştirilmesi girişimcilik ruhunu destekleyecektir. Girişimcilik, kadın ve erkeklerin bilgilendirilmesi, cesaretlendirilmesi ve uygun ortamın yaratılmasıyla gerçekleşir. Tek başına bilgilendirme yeterli olmayacaktır. Bunun aynı zamanda yasal tedbirlerle desteklenmesine ihtiyaç vardır. Bölgede GAP-GİDEM'ler girişimciliğin geliştirilmesi için iyi bir fırsat olabilir. GİDEM'ler bölgede bir tür Kalkınma Ajansı rolü ve işlevini görmüştür. Bu yapılanmanın desteklenmesi ve sonuçlarının etkili bir şekilde izlenmesi gerekmektedir. GİDEM projesi çerçevesinde kadın girişimcilerin desteklenmesi amacıyla kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır.

2.2.7. Bölgedeki Yoksulluğun Giderilmesi

Bölgenin en önemli sorunlarından biri yoksulluk ve işsizliktir. Bu nedenle özellikle ev hanımları, çocuklar, yaşlılar ve engelliler yoksulluktan büyük ölçüde ızdırap çekmektedirler.

Doğu Anadolu'da yoksulluk. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoksulluğun en önemli nedenleri; zor iklim şartları, uzun süren kışlar, bölgede sanayinin gelişmemiş olması, tarıma elverişli toprakların kısıtlı olması, varlıklı insanların Batıya göçmeleri ve iş piyasasının yeterince gelişmemiş olması gibi faktörlerdir. Özellikle göçler bölgeye sermaye kaybı yaşatarak iş piyasasının gelişmesini ve büyümesini engelleyici bir rol oynamaktadır. Merkezi bütçeden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yapılan harcamaların “yüzde 18'inin “kamu düzeni ve güvenlik”, yüzde 11 oranında “savunma” olmak üzere yüzde 29'unun “asker-polis harcaması” olduğu” belirtilmiştir.⁹ Bu, yüksek bir orandır. Harcamaların güvenlik sorunları yerine ekonomik kalkınma konularına yöneltilmesi gerekir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yoksulluğu gidermeye yönelik olarak Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü'nün önemli katkıları olmaktadır. Kurum, yoksulluğun azaltılması için bu bölgedeki vakıflara %50 oranında daha fazla periyodik pay göndermektedir.¹⁰ Ancak yoksulluğun giderilmesi en alt %1'lik dilimde yer alan kişilere destek verilmesinden öte daha büyük kitlelerin genel ekonomik durumlarının iyileştirilmesiyle ilgilidir. Bu nedenle yoksulluk sorunu, genel refah düzeyinin artırılması bağlamında ele alınmalıdır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoksulluğun giderilmesiyle ilgili olarak aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

1. Uzun kış şartları nedeniyle, bölgede görev yapan memurlara yatacak yardımının yapılması.
2. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü'nün bölgeye yönelik yardım ve desteklerinde iş edindirme faktörünün göz önünde bulundurulması.
3. Yoksullara yapılacak yardımlarda, kurumlar arasında koordinasyon ve işbirliği yapılarak tüm yoksulların kurulacak bir veri tabanında ortaklaşa takip edilmesi.

Güneydoğu Anadolu'da yoksulluk. Güneydoğu Anadolu Bölgesi genelde millî gelir açısından yoksul olan illerden oluşmaktadır. TÜİK istatistiklerine göre bölgede GSYİH açısından en düşük paya sahip olan iller şunlardır: Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Hakkari, Mardin, Siirt, Tunceli, Van, Batman, Şırnak ve Kilis (bk., Tablo 8). Bu illerde kişi başına düşen ortalama yurt içi gayri safi millî hasıla değerleri de önemli ölçüde düşük çıkmaktadır. TESEV raporuna göre, "... bölgede ikamet eden nüfusun %60'ı yoksulluk sınırının altında" yaşamaktadır.¹¹ Bölgede uzun yıllar süren terör olayları, göçler, hızlı şehirleşme yoksulluğu daha da artırmıştır. Aradan geçen yıllar içinde iyi niyetli çabalara rağmen, bu illerde yoksulluğun azalması ve kişi başına düşen gayri safi millî hasılanın artması yönünde önemli bir iyileşme görülmemiştir.

Tablo 8. 2001 Yılı İtibariyle Güneydoğu Anadolu İllerindeki GSYİH

	Cari Fiyatlarla	Gelişme Hızı	1987 Fiyatlarıyla	Gelişme Hızı
	000 000 TL	%	000 000 TL	%
Toplam	178 412 438 499	43,2	109 885 336	-7,5
Adana	5 312 206 659	39,6	3 190 488	-10,5
Adıyaman	702 442 464	44,3	473 001	-3,8
Ağrı	368 208 064	35,3	175 286	-4,7
Bingöl	244 048 180	42,9	121 210	5,1
Bitlis	307 028 085	43,2	144 220	3,1
Diyarbakır	2 200 083 013	52,9	1 223 428	2,3
Elazığ	1 185 015 869	46,8	584 740	-7,3
Gaziantep	2 534 755 905	49,6	1 685 811	-3,2
Hakkari	244 266 408	48,4	79 544	6,5
Hatay	2 638 048 564	39,4	1 731 119	-8,3
Malatya	1 482 137 335	49,3	907 019	-3,7
Kahramanmaraş	1 935 267 176	59,0	1 099 239	0,8
Mardin	852 034 477	68,4	565 802	13,2
Siirt	356 171 180	53,5	216 510	7,1
Tunceli	175 249 211	47,4	61 276	2,1
Şanlıurfa	1 793 637 832	54,4	1 235 716	-1,2
Van	931 783 539	52,7	450 100	1,7
Batman	684 615 948	57,9	355 795	-2,9
Şırnak	279 010 752	52,6	131 006	10,0
Kilis	248 933 273	48,3	189 381	-5,3

Kaynak: TÜİK.

Bölgenin kalkınmasını sağlamak ve yoksulluğu gidermek amacıyla başlatılan; ve dokuz ilde (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak) uygulanmakta olan Güneydoğu Anadolu Projesi sürekli olarak belirlenen hedeflerin gerisinde kalmış ve bu yüzden yoksulluğun azaltılmasında göze görünür bir fayda sağlayamamıştır. Yoksulluğun giderilmesine yönelik hükümetler tarafından uygulanan değişik nitelikteki sosyal yardım programları, hep acil ihtiyaçları giderme derecesinde kalmış; kalıcı ve köklü değişiklikleri gerçekleştirecek önemli ekonomik kalkınma programları uygulamaya alınamamıştır. TÜİK verilerine göre, yoksulluk türüne ve temel özelliklere göre hane halkı oranları Tablo 9'daki gibidir.

Tablo 9. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yoksunluk Oranları

	Mutlak Yoksul	Görelî Yoksul	Orta	Üst
Doğu Anadolu	7,7	32,0	32,3	28,0
Güneydoğu Anadolu	17,5	45,2	24,3	13,0

Kaynak. Toplumsal Yapı ve Cinsiyet İstatistikleri Şubesi (DİE) tarafından 1994 Gelir Dağılımı Araştırması (DİE) ham verisinden yapılan hesaplamalardır.

Çocuk yoksulluğu. Yoksulluğun bir başka vechesi konunun çocuklar açısından incelenmesidir. Anka Ajansı'nın haberine göre, Türkiye'de 20 milyon kişi yoksulluk sınırının altında yaşarken, bunun yaklaşık 7 milyonunu çocuklar oluşturmaktadır. Çocuk yoksulluğunda, yüzde 26'lık oranla Güneydoğu Anadolu başı çekmektedir.¹² Bu bölgedeki yoksul çocukların sayısı İstanbul'daki yoksul çocukların üç katı kadardır. Bu nedenle, Güneydoğu Anadolu bölgesinde çocukların daha büyük oranda elverişsiz şartlarda çalıştırıldıkları ve daha çok ana baba kontrolü dışında kaldıkları görülmektedir.

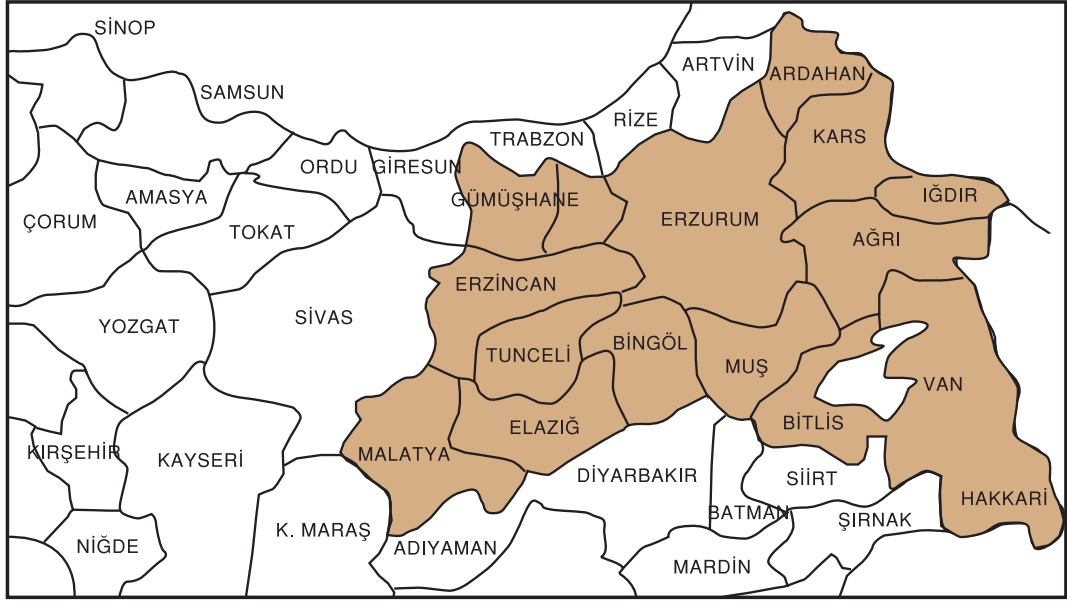
2.2.8. Bölgesel Kalkınma Projelerinin Güçlendirilmesi

Yerel kalkınma projeleri, devletin hazırladığı GAP gibi "geniş ölçekli bölgesel kalkınma projeleri", AB kalkınma programları çerçevesinde kurulan "Yerel Kalkınma Birlikleri", "Kalkınma Ajansları" ve "Özel AB Kalkınma Projeleri" çerçevesinde geliştirilmektedir. Bu yöndeki çabalar belirli değişikliklerle uzun geçmişi olan tarihsel bir gelişime sahiptir. Bölgesel kalkınma projelerini "AB üyelik süreci öncesi" ve "AB üyelik süreci sonrası" olmak üzere iki kesitte ele alabiliriz. Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği'ne adaylık süreci 1999 yılında Helsinki'de yapılan Avrupa Zirvesi toplantısı sonucunda başlamıştır. 2001 yılından itibaren de kurumsal ve yasal düzenlemeler doğrultusunda yapısal fonlarla Türkiye AB'nin bölgesel politikalarına uyum sağlamaya çalışmaktadır. Kalkınma projelerindeki son gelişme AB istatistiki sınıflama birimi çerçevesinde geliştirilen "AB Alt Bölgesel Kalkınma Programları"dır. Aşağıdaki alt başlıklarda son yıllarda değişik girişim çevrelerinin ortak olduğu kalkınma projelerine değinilmiştir.

2.2.8.1. AB'ye Üyelik Süreci Öncesinde Başlatılan Kalkınma Projeleri

Doğu Anadolu Projesi. Doğu Anadolu Projesi, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığının desteği ve koordinasyonunda 27 Ağustos 1998 tarihinde beş üniversite tarafından hazırlanmıştır. GAP'ın kamu ağırlıklı bir proje olmasına karşın DAP'ın, kamunun oluşturacağı alt yapı üzerine özel sektörün katkılarıyla gelişmesi hedeflenmektedir. Atatürk, Fırat, İnönü, Kafkas ve Yüzüncü Yıl Üniversitelerinden 46 öğretim üyesi ile Ankara'da oluşturulan Plan Grubu'ndan 20 uzman olmak üzere toplam 66 elemanın o yıllarda bu proje üzerinde çalıştığı belirtilmiştir. Çalışma ekibi, stratejiler ve projeler geliştirerek DPT'ye sunulması ve bundan sonra ise DPT tarafından kabul edilen projelerin yatırım programlarına dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınması için başlatılan bu çalışmalarda, bölgedeki 15 ilin durumu değerlendirilmiş ve bu illerin kalkınması için çeşitli senaryolarla yatırım projeleri hazırlanmıştır.¹³ Projenin kapsadığı 15 il şunlardır: Ağrı, Ardahan, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Hakkari, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van.

DAP projesinde; bitkisel üretim, çevre, eğitim, el sanatları, enerji, hayvancılık, imalat ve KOBİ, kadın ve ailenin güçlendirilmesi, kültür ve turizm, madencilik, mali yapı ve bankacılık, nüfus yapısı ve istihdam, ormancılık, sağlık, su ürünleri, ticaret ve inşaat, toprak ve su kaynakları, ulaştırma ve haberleşme, yerleşme ve şehirleşme konularında durum değerlendirmesi yapılmış ve çeşitli senaryolar hazırlanmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından geliştirilen senaryoya göre, Doğu Anadolu Bölgesi 2009-2010 döneminde yüzde 6,6 oranında büyüyecektir. Bölgede kişi başına gelir, 2010 yılında ülke ortalamasının %49 ulaşacak, tarımsal istihdam 400 bin civarında azalırken, sanayide 300 bin ve hizmet sektöründe ise 600 bin civarında bir artış olacaktır. Bu senaryoya göre 2001-2020 yılları arasında bölgede 80 milyar dolarlık yatırım yapılması gerekmektedir ve bu yatırımın 20 milyarı kamu, 60 milyarı ise özel yatırım olarak gerçekleşecektir. 2008 yılına gelindiğinde ortaya çıkan rakamlara bakıldığında, bu senaryonun oldukça iyimser olduğu veya gelişmelerin senaryoya uygun gelişmediği görülmektedir. İkinci ve üçüncü senaryoların daha da iyimser olması nedeniyle bunlara ilişkin rakamlara hiç değinilmemiştir.

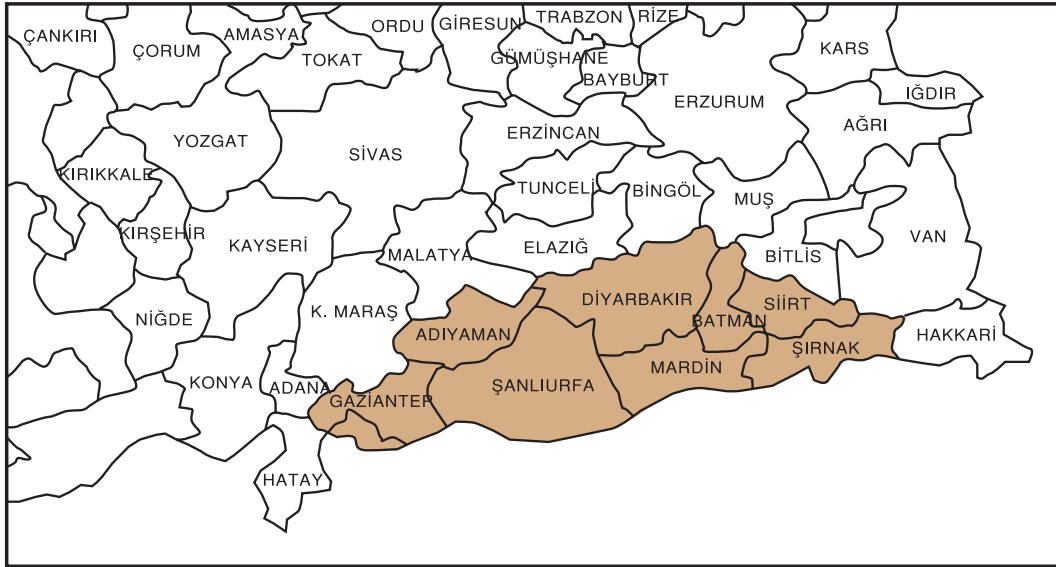
Şekil 5. DAP projesini kapsayan iller.

DAP projesi, 2000'li yıllardan sonra yerini, AB desteği ile birlikte ve bölgele-ri daha dar kapsamda ele alan Doğu Anadolu Kalkınma Projesi'ne bırakmış-tır. AB uygulamalarının niteliği büyük alan kalkınma projelerini değil, birkaç ilden meydana gelen küçük alan bölgesel kalkınma projelerini desteklemek-tir. Ancak buradaki isimlendirme biçimi yanıltıcı bir etki ortaya çıkarma po-tansiyeline sahiptir. Örneğin, "Doğu Anadolu Kalkınma Programı" ismi kulla-nılmasına karşılık bu program sadece dört ili ilgilendirmekte ve diğer Doğu Anadolu'daki alt bölgelerin kalkınmaları başka programlar altında ele alın-maktadır.

GAP Projesi. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ekonomik kalkınmasında lo-komotif rolü üstlenecek en önemli çalışma, Güneydoğu Anadolu Projesidir (GAP). Güneydoğu Anadolu Projesi, Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gazian-tep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak ve Kilis illeri olmak üzere dokuz ili kap-samaktadır.

1989 yılında "Entegre Kırsal Kalkınma Projesi" olarak oluşturulan GAP, 1995 yılında yeniden gözden geçirilerek "Sürdürülebilir Kalkınma Planı"na, dönü-şürülmüştür. GAP'ta yıllar itibariyle belirli hedefler belirlenmiş olmakla birlik-te, sürekli olarak bu hedeflerin gerisinde kalınmıştır. GAP'ın toplam maliyeti-nin 32 milyar dolar olması öngörülmüştür. Bugüne kadar 15,2 milyar dolar harcanmıştır. GAP'ta 22 baraj ve 19 hidroelektrik santrali planlanmış bunlar-dan 13 baraj ve 7 HES tamamlanmıştır. Daha yapılması gereken 12 elektrik santrali daha bulunmaktadır. Bölgede toprak ve su kaynaklarını geliştirmek amacıyla, Fırat havzasında 7 ve Dicle havzasında ise 6 geliştirme projesinin yapılması öngörülmüştür. Bölgede 1,7 milyon hektarlık bir alanın sulanması hedeflenirken, son yıllarda bunun ancak 300.000 hektar kadarı sulanabilecek

hale getirilebilmiştir. Bu büyük hedeflerin yakalanabilmesi için GAP yüksek kurulunun, hükümetin ve ilgili tüm kurum ve kuruluşların işbirliği yapmaları gerekmektedir. Bunun yanında, dış kaynaklardan yararlanma kaçınılmaz bir gereklilik olarak görülmektedir. Halkın iyi bir şekilde bilgilendirilerek içine kapalı tutumlardan vazgeçilmesi ve bölgenin aynı zamanda dış yatırımcılara da açılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. GAP'ta sulama hedefleri %14 civarında gerçekleşmiştir ve büyük ölçüde bir geri kalma durumu söz konusudur. Projenin gerçekleştirme oranlarına bakıldığında, finansal gerçekleştirme %59 oranında, tarım %26 oranında, enerji %83 oranında, ulaştırma %45 oranında, turizm ise %25 oranında realize edilebilmiştir. Yapılan hesaplara göre, GAP'ın %100'ünün tamamlanabilmesi için, 16 milyar YTL'ye daha ihtiyaç bulunmaktadır.¹⁴ GAP'ın beklenen iyileşmeyi ve kalkınmayı sağlayabilmesi için hem organizasyonel anlamda, hem de özel sektöre açılma anlamında yeni politika ve stratejilere ihtiyaç vardır. Bu projenin devlet kaynaklarıyla bitirmeye çalışılması, projenin 15-20 yıl daha sürüncemede kalması anlamına gelmektedir.

Şekil 6. GAP illeri haritası.

GAP'la ilgili olarak şu tespitleri yapmak mümkündür:

1. GAP idaresinin kamu ödenekleri artırılmalı ve aynı zamanda yerel yönetimlerin bütçeleriyle gerçekleştirilecek projeler aracılığıyla ödenek tabanı genişletilmelidir.
2. GAP projesinin gerçekleştirilmesinde özel sektör kuruluşları için yeni roller tanımlanmalı; uzun yılları kapsayacak yap işlet-devret modelleriyle projenin hızlandırılması ve gerçekleşmesinde özel sektörün girişimcilik yeteneğinden de yararlanılmalıdır.
3. GAP projesinin daha kısa sürede tamamlanması için halk desteğini sağlamaya yönelik projeler hayata geçirilmelidir.

4. GAP, özellikle tarımsal kalkınma için önemlidir. Yatırımların büyük bir bölümü sulama altyapısının geliştirilmesi için kullanılacaktır. Sulama altyapısı geliştirilirken bir taraftan da su kullanma bilincinin geliştirilmesine yönelik kültürel gelişme programlarının uygulamaya alınması gerekmektedir. Bu programlar birlikte yürütülmelidir. Halen yılda 30 bin hektar alanın sulamaya açıldığı belirtilmektedir.¹⁵ Bu rakamın en az üç kat artırılmasına ihtiyaç vardır.
5. Bölgede yanlış ve fazla sulama ile çölleşme, bataklık, tuzlanma ve erozyon gelişmeleri ciddiyle takip edilmeli ve gerekli tedbirler alınmalıdır. Bunun için çiftçiler eğitilmeli ve aynı zamanda bir kontrol mekanizması kurulmalıdır.
6. Bölgede arazi içi geliştirme çalışmaları yapılmalı ve aynı zamanda arazi toplulaştırması yapılacak bölgeler net bir şekilde belirlenerek kamuyuna ilan edilmeli ve bunun için bir program ortaya konmalıdır.
7. Mayınlı araziler toprağa zarar vermeyecek şekilde temizlenmeli, mümkün olan yerlerde organik tarım şartları oluşturularak bilinçli organik tarım yapılmalıdır.
8. GAP Bölgesi'ndeki çiftçilere yönelik özel tarımsal destek projeleri yürürlüğe alınmalıdır.
9. Bölgede tarıma dayalı yoğun emek kullanımını gerektiren sanayi destekleyici tedbirler alınmalıdır.
10. GAP, aynı zamanda hayvancılık, sütçülük, süt ürünleri üretimi, balıkçılık, arıcılık, seracılık ve fidancılık alanlarının geliştirilmesine yönelik bir proje olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede küçük ve büyük baş hayvancılığının teşvik edilmesi, yem desteği, ahır desteği, bilgi desteği, ilaçlama ve gübreleme desteği gibi projelerin yaygın bir şekilde uygulamaya alınması gerekmektedir.
11. GAP'ta; bölgenin sosyal, kültürel, sanatsal, eğlencesel ve sportif faaliyetleri aynı zamanda ekonomik kalkınma projeleriyle ilişkilendirilmelidir. GAP, sadece elektrik üretimi, sulama ve tarım alanlarını geliştirme projesi olarak görülmemelidir.
12. GAP bölgesinde yer alan illerde il özel idareleri, yerel yönetimler, sanayi ve ticaret odaları, meslek örgütleri ve sivil toplum kuruluşları sosyal, kültürel ve ekonomik nitelikte zincirleme gelişme ve kalkınma projeleri üretmelidirler. Devletin yürüttüğü projeler, yerel toplumun ürettiği projelerle desteklenerek zincirleme kalkınma hamlesi başlatılmalıdır.
13. GAP bölgesinde yer alan iller, açılacak olan Kalkınma Ajansları ile yeni bir yaklaşım ve doğrultuda çok sayıda projeler demetiyle des-

teklennmelidir. GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin görev süresinin bitmesi ile bölgede kurulan üç kalkınma ajansı kendi çalışma programlarını ve projelerini oluşturmalı ve bu programlar sinerjik bir etki doğuracak şekilde hayata geçirilmelidir.

14. Bölgedeki tarım ve mera arazilerinin mülkiyeti konusunda kapsamlı bir araştırma yapılmalı ve mülkiyet tabanını genişletici tedbirler alınmalıdır.
15. Bölge halkının GAP projelerine yatırım ortaklığı biçiminde katılması için gerekli çalışmalar yapılması ve orta vadede bu şirketlerin halka arzı gündeme alınmalıdır.
16. Bölgede, tarımsal sulama amaçlı olarak gelen yüklü elektrik faturalarının durumu gözden geçirilmeli ve gerekli iyileştirmeler yapılmalıdır. Tarımsal sulamada tüketilen aktif elektrik enerjisinin kilowatt başına ödenen destekleme ödemeleri artırılmalıdır.
17. Bölgedeki Ilisu, Cizre ve Silvan barajları öncelikli olarak bitirilmeli ve yeni sulama kanalları açılarak yeni iş imkânları oluşturulmalıdır.

2.2.8.2. AB'ye Üyelik Süreci Sonrasında Başlatılan Kalkınma Projeleri

AB Destekli bölgesel kalkınma programları. Bu programların amacı, Ön Ulusal Kalkınma Planında belirlenen; bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılması ve bölgesel kalkınma politikaların uygulanabilmesi için merkezde ve yerelde kurumsal kapasitenin artırılmasıdır. Halen DPT Müsteşarlığı tarafından koordine edilen ve 36 ili kapsayan AB Destekli Bölgesel Kalkınma Programlarının toplam bütçesi 173 Milyon Avro'su AB desteği, 39 Milyon Avro'su Türkiye ulusal bütçesinden katkı olmak üzere toplam 212 Milyon Avro'dur. AB'nin katkısı 2009 yılında 183 ve 2010 yılında ise 238 milyon Avro'ya çıkacaktır. 2002-2006 dönemi içinde AB mali yardım projeleri içinde bölgesel kalkınma projelerine ayrılan pay %12'dir ve ikinci en büyük dilimi oluşturmaktadır. Programlar, teklif çağrısı mekanizması ile desteklenmektedir ve program öncelikleri Ön Ulusal Kalkınma Planı ile belirlenmiştir. ÖUKP'nin dört gelişme eksenini bulunmakta olup bunlardan ilk üçü sektörel nitelik taşımaktadır. Dördüncü bileşen ise: "Bölgelerin ekonomik gücünün artırılması, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması ve kırsal kalkınmanın hızlandırılması"dır. Bu bileşenlerin seçilmesi bütüncül bir kalkınma anlayışını yansıtmaktadır. Bu çerçevede, insan odaklı bir kalkınma anlayışında bölgelerin iç potansiyellerini harekete geçirmeye yönelik olarak yerel kalkınma girişimleri, bölgelerde KOBİ'lerin finansman zorluklarının üstesinden gelinerek rekabet güçlerinin artırılması amacıyla KOBİ hibe programları uygulanmaktadır. Ayrıca yine programın destek verdiği bölgelerde altyapı sorunlarının çözülebilmesi ve uygun bir yatırım ortamı sağlanabilmesi amacıyla Küçük Ölçekli Altyapı Turizm ve Çevre Altyapısı hibe programlarına yer

verilmiştir. Aşağıdaki bölümde (*bk.*, Tablo 10) Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan AB destekli bölgesel kalkınma programlarına değinilmiştir.

Tablo 10. Kalkınma Projeleri Uygulanan İller ve Bütçeleri

İl	Proje sayısı	Tamamlanan	İptal edilen	Devam eden	Hiba miktarı (MEUR)(a)
Ağrı	17	2	2	13	4,23
Amasya	25	14	2	9	2,17
Ardahan	14	1	0	13	3,28
Bayburt	25	25	0	-	4,27(18.sırada)
Bingöl	21	0	0	21	5,12
Bitlis	62	3	1	58	5,20
Çankırı	18	6	0	12	4,66
Çorum	44	25	3	16	5,85
Elazığ	35	5	2	28	6,95
Erzincan	32	32	0	-	3,60(22.sırada)
Erzurum	62	59	3	-	3,97(21.sırada)
Hakkari	34	2	0	32	2,71
İğdır	11	0	0	11	5,14
Karaman	27	2	1	24	6,40
Kars	17	1	3	13	4,19
Kastamonu	47	26	3	18	6,82
Kayseri	87	6	1	80	12,60
Konya	166	28	4	134	16,64
Malatya	37	1	0	36	6,70
Muş	46	5	4	37	5,23
Samsun	82	55	3	24	7,80
Sinop	19	12	0	7	1,90
Sivas	48	0	1	47	6,20
Tokat	42	28	2	12	7,24
Tunceli	11	0	0	11	3,05
Van	167	15	3	149	15,87
Yozgat	19	1	0	18	4,41
Toplam	1215	304	36	875	162,20

(a) %75'i AB %25'i Türkiye katkısı olan hibe miktarı.

Kaynak. İzleme Bilgi Sistemi, DPT- 07.09.2007.

DAKP Projesi. Türkiye ile AB, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarını azaltmak, sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınmayı sağlamak amacıyla 2001-2006 yılları arasında “Doğu Anadolu Kalkınma Programı (DAKP)” adlı bir program uygulamaya koymuştur. Bu program TRB2 bölgesini ilgilendirmektedir. Doğu Anadolu Kalkınma Programı, Bitlis, Hakkari, Muş ve Van illerini kapsamıştır ve programa, Avrupa Birliği tarafından toplam 45 Milyon avro kaynak ayrılmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı'nın koordinatörlüğünde yürütülen DAKP'ta; (a) Tarım ve kırsal kalkınma, (b) İş geliştirme, (c) KOBİ'leri geliştirme, (ç) Turizm-çevreyi geliştirme ve (d) Sosyal gelişme (e) Kapasite geliştirme alanlarındaki faaliyet ve projelerin desteklenmesi amaçlanmıştır. Program'ın açılış ve tanıtım toplantısı, 1 Mayıs 2004 Cumartesi günü Van'da gerçekleştirilmiş ve Programın uygulanması, izlenmesi ve denetlenmesi için *Program Koordinasyon Merkezi* kurulmuştur. Programın üzerinden yaklaşık 4 yıllık bir süre geçmiştir. Doğu Anadolu Kalkınma Programı kapsamında aradan geçen bu süre içinde yaklaşık 300 proje gerçekleştirilmiş ve projelerle ilgili raporlar İnternet ortamında ilgilenenlerin yararlanımına sunulmuştur. Projenin sonucunda bölgede katılımcıların en az %30'u kadın olmak üzere 5000 kişi eğitilmiş, 7 milyon avro civarında direkt destek sağlanmış ve ayrıca tarımı ve hayvancılığı destekleme uygulamalarından önemli ölçüde gelir elde etme imkanı bulmuşlardır. Bu çerçevede 2,6 milyon dolar civarında gelir temin elde edildiği hesaplanmaktadır.¹⁶ Projenin en önemli yararı; gelir temin etmede insanlara yollar gösterme, girişimciliği geliştirme, çevreyi geliştirme konusunda işbirliği yapma ve ortak hareket etme konusunda kapasite kazandırması olarak belirlenmiştir. DAP ve DAKP projeleriyle ilgili olarak şu görüş ve önerileri getirebiliriz:

1. İllerin kalkınması geniş ve güçlü mali kaynakların bulunmasına bağlıdır. Bu nedenle, AB proje ve programları geliştirilirken illerin ve ilçelerin ihtiyaçları önceden belirlenerek kaynaklar bu ihtiyaçlara yönelik olarak kullanılmalıdır.
2. DAP ve DAKP projelerine devam edilmeli ve önümüzdeki 10 yılı kapsayacak şekilde üçüncü aşamaya geçilmelidir.
3. Bu projelerde sürekliliği sağlamak için proje tamamlanma süreleri kısa değil, uzun tutulmalı ve böylece gelip-geçici, fakat kalıcı olmayan projeler şeklinde kalması önlenmelidir.
4. Kalkınma projeleri, özellikle istihdamı artıracak alanlara yöneltilmelidir.

Erzurum-Erzincan-Bayburt İlleri Kalkınma Programı ve Yerel Kalkınma Birliği. Yerel kalkınma çabaları çok yönlü olarak sürdürülürken Merkezi Finans ve İhale Birimi Düzey II Bölgeleri Kalkınma Programı çerçevesinde *Erzurum-Erzincan-Bayburt İlleri Kalkınma Programı*'nı ele almış ve diğer taraftan bu programa uygun olarak yerel kalkınma birlikleri oluşturul-

muştur. Kalkınma programları AB destekli olarak, yerel kalkınma birlikleri ise valilikler ve il özel idarelerinin kısmi mali desteğiyle sürdürülmeye çalışılmaktadır.

Erzurum-Erzincan-Bayburt İlleri Kalkınma programı. Türkiye ile Avrupa Birliği bölgeler arasındaki gelişme farklılıklarını azaltmak için istatistiki sınıflandırma birimlerini temel alarak “Samsun (Amasya, Çorum, Samsun ve Tokat), Kastamonu (Çankırı, Kastamonu ve Sinop) ve Erzurum (Erzurum, Erzincan ve Bayburt) Düzey 2 Bölgeleri Kalkınma Programlarını” oluşturmuştur. Bu yaklaşım, Türkiye ve AB'nin eş finansmanı ile desteklenen bütüncül bir bölgesel kalkınma programıdır. Proje, birden fazla alt alanı kapsamaktadır, fakat bizi esas olarak *Erzurum-Erzincan-Bayburt İlleri Kalkınma Programı* ilgilendirmektedir. Bu proje çerçevesinde üç ayrı hibe programı uygulanmaktadır: (1) Yerel kalkınma girişimlerinin desteklenmesi, (2) KOBİ'lerin desteklenmesi, (3) Küçük ölçekli altyapı yatırımlarının desteklenmesi. Bu üç hibe programı için 49 milyon avro bütçe tahsis edilmiştir. Söz konusu bütçe özel olarak alt bölgeler için bir ayrıma tabi tutulmamıştır. Bu proje kapsamında Erzurum alt bölgesinde başvuru yapan 320 projeden 123'ü başarılı bulunarak hibe desteği almaya hak kazanmıştır. Kabul edilen proje sayısının, başvuru alan proje sayısına oranı (123/407), %30, kabul edilebilir bulunan proje sayısına olan oranı ise %38 (123/320) olarak gerçekleşmiştir. Hibe desteği almaya hak kazanan 123 projenin 66'sı Erzurum, 33'ü Erzincan, 24'ü Bayburt iline aittir. Bu projelerden 119 adedi ile sözleşme imzalanmış, 3 proje süreç içinde iptal edilmiş ve 116 tanesi tamamlanmıştır.

Başvurusu kabul edilen projelerin 58'i yerel kalkınma girişimleri, 52'si ise KOBİ'ler bileşeninde teklif edilmiştir (*bk.*, Tablo 11). Yerel kalkınma projeleri için yaklaşık 3 milyon 605 bin, KOBİ projeleri için 4 milyon avro'luk hibe kazanılmıştır. Desteklenen projelerin 30 Kasım 2007 tarihinde tamamlanması planlanmıştır. Ancak Şubat 2008 tarihi itibarıyla bu projelerin her birinin net sonuçlarına ilişkin net bir veriye ve etki değerlendirmesi raporlarına ulaşılamamıştır. DPT Müsteşarlığınca oluşturulan İzleme Bilgi Sistemi verilerine göre, programların genelinde proje bazında fiziki gerçekleşme % 100, mali gerçekleşme ise ortalama %81 düzeyindedir. Finansal gerçekleşmenin bu aşamada düşük olmasının sebebi hibe miktarının %20'lik diliminin, nihai rapor onayları için bekletilmesinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 11. Erzurum-Erzincan-Bayburt İlleri Kalkınma Programı Proje Sayıları

	Proje Sayısı	Hibe Miktarı (Avro)
Altyapı	13	4.532.504
KOBİ	52	4.100.000
Yerel Kalkınma Girişimleri	58	3.605.279
Toplam	123	12.237.783

Kalkınma birliği. Kanunla kurulan resmi kalkınma ajanslarının yanında, sivil girişimin rol üstlendiği *yerel kalkınma birlikleri* kalkınma sürecini hızlandırmak amacıyla yapılandırılmıştır. Erzurum, Erzincan, Bayburt İlleri Kalkınma Birliği Genel Sekreterliği görevi bölgede Erzurum ili vali yardımcısı tarafından yürütülmüştür. Aslında kalkınma birliği ile kalkınma programları arasında yakın bir paralellik bulunmaktadır. Kalkınma birliği kalkınma projelerine ilişkin olarak il özel idaresinin kaynaklarını kullanırken kalkınma programları AB kaynaklarını kullanma durumunda olmuştur. Kalkınma Birlikleri, bir taraftan Program Uygulama Birimlerine personel sağlama görevini üstlenmiştir. Program Uygulama Birimleri, Kalkınma Birliklerinin gözetimi altında, hibe programlarının yerel düzeyde etkin bir şekilde uygulanması, programların tanıtımı, hibeden yararlananlara destek sağlanması vb. konulardan sorumlu olmuşturlardır.

İzleme çerçevesi. Kalkınma programlarının etkililiğinin izlenmesi ve değerlendirilmesi amacıyla Ortak İzleme Çerçevesi geliştirilmiştir. Bu izleme çerçevesi; bölge birimlerinde yaklaşık 60 uzman, illerde ise yüzü aşkın izleme personelinde oluşmaktadır. İzleme Çerçevesinde geliştirilen *izleme ağı* ile projeler çevrimiçi olarak izlenebilecektir. İzleme Bilgi Sistemi aracılığıyla kalkınma programlarının Türkiye'deki teknik sorumlularından programların merkezdeki kilit sorumlularına kadar herkes proje bazında bütün parametreleri ekran başından takip edebilecektir. Ancak bu sistemin tam olarak hayata geçtiği söylenemez.

Projelerin makro sonuçları. Toplamda kalkınma projelerinin uygulanması ile illerin kalkınma hızının ne ölçüde arttığı, somut getirilerinin neler olduğu halen belirsizdir. AB destekli bölgesel programları uygulamaya başlamalarında itibaren 29 ilde, toplam 1215 proje, hibe kaynak kullanmaya hak kazanmıştır. Buna ek olarak, 2007 Kasım sonu itibari ile uygulamaya geçecek TR 90 (Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Rize, Artvin) kalkınma programı kapsamında 24 milyon avro kaynağın kullanılması hedeflenmektedir. Halen bölgesel programlar kapsamında proje uygulamaları devam etmektedir. Bu nedenle projelerin bölgelerindeki makro etkilerinin bu aşamada saptanması ve değerlendirilmesi mümkün görülmemektedir. Ancak projelerin mikro düzeydeki ilk etkilerinin ölçülmesi ve değerlendirilmesi için proje bazında değerlendirme araştırması yapılmıştır. Mikro sonuçlardan tatmin düzeyi yüksek olmasına karşın, 10 yıllık dönemler halinde makro sonuçlar daha fazla önem taşıyacaktır.

KOBİ'ler ve kalkınma programları. Bölgesel kalkınma programları, KOBİ'ler açısından da önemli bir finansman kaynağı olmuştur. Bugüne kadar 549 KOBİ'ye yaklaşık 40 milyon avro'luk hibe kaynak sağlanmış olup, Doğu Karadeniz illerinde uygulanacak programla birlikte bu kaynak yaklaşık 50 milyon avro'ya ulaşacaktır. Başta teminat sorunu olmak üzere, KOBİ'lerin krediye ulaşma imkânlarının oldukça sınırlı olduğu bu bölgelerde kalkınma program-

ları daha da önemli hale gelmiştir. Hibe desteğinin yanında programlar kapsamında KOBİ'lere yoğun bilgilendirme ve eğitim faaliyetleri sağlanmıştır. KOBİ'ler bir yandan hazırladıkları ve yürüttükleri projelerle, proje yönetimi konusunda tecrübe edinirken, diğ er yandan iş planı hazırlama ve benzeri eğitimlerle kapasitelerini artırmışlardır.¹⁷

Erzurum, Erzincan, Bayburt illerinde, bölgesel programda yer alan ve sözleşme imzalayan 48 adet KOBİ projesinden 3 adedi, proje sahiplerinin kendi istekleri doğrultusunda iptal edilmiş olup, 45 adedi başarıyla tamamlanmıştır. Bunların sayısal ve finansal dağılımları Tablo 12'de ele alınmıştır.

Tablo 12. Erzurum Alt Bölgesi KOBİ Projelerinin Durumu

KOBİ İl, (Bölge)	Toplam Bütçe	Toplam Hibe	Tamamlanan Projelerin Harcaması	İllere göre Proje Sayıları	Tamamlanan Proje sayısı
Bayburt	368759	184827.00	368759	3	3
Erzincan	2511014	995576.84	2510218	14	14
Erzurum	4583596	2094268.78	3851553	31	28
Toplam	7463369	3274672.62	6730530	48	45

KOBİ destekleme projelerinin yaygınlaştırılması için bazı tedbirler alınabilir ve bunlar aşağıdaki gibidir:

1. KOBİ'ler proje yazma, yazılı ve belli prosedürlere göre iş yapma konusunda tecrübesiz olmaları sebebiyle işlerini danışmanlara devretmektedirler. Nitelikli ve akredite edilmiş danışmanlık mekanizması olmadığından danışmanlar da yetersiz kalabilmektedir. Bu açıdan, illerin Kalkınma Birlikleri bünyesinde "Proje Yazımı Destek Birimi" oluşturmalarında yarar görülmektedir.
2. KOBİ'lerde ihale ilanının gerekli yerlerde yayınlanmasına karşın, teklif bulunmasında sorunlar yaşanmaktadır. Bunun nedeni, piyasa şartlarında satın almaların ihale usulüne göre yapılmaması ve satın almaların doğrudan temin edilmesidir. Bu durum, ihalelerin iptaline sebep olacak kadar ciddi boyutlara ulaşmaktadır. Bu nedenle, satın alma işlemlerinde basitleştirme uygulamasına gidilmeye ihtiyaç bulunmaktadır.
3. KOBİ'lerin proje deneyimlerinin yetersiz olmasından dolayı etkin bir proje yönetimi sağlanamamaktadır. Hibe faydalanıcıları bu konuya çok fazla önem vermemekte ancak projelerde sıkıntılar başlayınca konu önemsenmektedir.
4. Zeyilnamelerin ve raporların İngilizce'ye çevrilmesi esnasında, hibe faydalanıcıları pek çok sorun yaşamaktadır. Projelerin neredey-

se tamamında İngilizce bilen eleman bulunmamaktadır. Bu nedenle, yararlanıcılar hazırladıkları evrakları çeviri bürolarına veya serbest çalışan çevirmenlere çevirtmektedirler. Bu durum hem belgenin teslim süresini geciktirmekte hem de belgelerin Türkçe ve İngilizce içerikleri birbirini tutmamaktadır. Türkçe ve İngilizce belgelerin satır satır karşılaştırılması ve düzeltmeler yapılması gerekmektedir. Bu da ek bir yük getirmektedir.¹⁸

5. KOBİ'ler açısından AB uygulama prosedürlerinin, oldukça katı olması, özellikle satın alma ve proje uygulama aşamalarında sıkıntılara sebep olmaktadır.
6. KOBİ'lerin hibe projesine başvururken kısa vadeli veya yanlış piyasa analizleri yapmaları ve piyasa şartlarının zaman içerisinde değişmiş olması, faaliyet alanlarını değiştirmek istemelerine ve bazı zeyilname taleplerinin reddedilmesine sebep olmaktadır.
7. KOBİ'lerde profesyonel yönetici eksikliğinin hibe projelerinin uygulamalarında problemlere yol açtığı görülmektedir.

Yarım kalan projeler ve kullanılmayan kaynaklar. AB kalkınma projelerinde çeşitli nedenlerden dolayı iptal edilen 36 proje ile 2,42 milyon avroluk hibe kaynağı kullanılamamıştır. Bölgesel kalkınmada kullanılmayan kaynak miktarını sıfır düzeylerinde tutma zorunluluğu söz konusudur. Buna ilişkin veriler Tablo 13'te verildiği gibidir.

Tablo 13. Yarım Kalan Projeler ve Kullanılmayan Kaynaklar

Program	Tahsis Edilen Hibe Miktarı	Kullanılan Hibe Miktarı	Kullanılmayan Hibe Miktarı	Tahsis Yüzdesi
Doğu Anadolu Kalkınma Programı	33,5 milyon	29 milyon	4,5 milyon	% 87
Samsun, Kastamonu ve Erzurum Düzey 2 Bölgeleri Kalkınma Programı	49,3 milyon	48,3 milyon	1 milyon	% 98
TRA2, TR72, TR52 ve TRB1 Düzey 2 Bölgeleri Kalkınma Programı	81 milyon	84,9 milyon	-3,9 milyon (fazladan kullandırılan miktar)	% 104
Toplam	163,8 milyon	162,2 milyon	1,6 milyon	% 99

Öneriler: Bundan sonraki yıllarda gerçekleştirilecek yerel kalkınma projelerinde aşağıdaki konulara dikkat edilmesinde yarar görülmektedir:

1. Erzurum ve çevredeki diğer illere yönelik kamu yatırımlarında öncelik kriterlerinin ortaya konması ve yapılacak yatırımların bu önceliklere göre desteklenmesi.
2. Merkezi Finans Birimi tarafından desteklenen AB projelerinin de öncelik kriterleri çerçevesinde belirlenmesi ve bu öncelik kriterlerinin kamuoyuna ilan edilmesi.
3. Bölge stratejilerinin her yıl düzenli olarak gözden geçirilmesi, revize edilmesi ve verimsiz olan alanlardan çekilerek kaynakların etkin kullanımının sağlanması.
4. Yerel kalkınma birliklerinin bölgeye ait bir veri tabanı oluşturması ve bölgeyle ilgili istatistikleri düzenli olarak kamuoyuyla paylaşması.
5. Yerel kalkınma birliklerinin stratejik planlar hazırlaması ve bunları belli aralıklarla güncellemesi.
6. Yerel kalkınma birliklerinin girişimcilere teknik destekler vermesi ve yatırımları desteklemesi.
7. Yalnızca AB fonlarına ve merkezden aktarılan kaynaklara bağlı kalınmaması, yerel kaynakların da harekete geçirilmesi.
8. Kalkınma birliklerinin yaptıkları projelerin sonuçlarının yayımlanması. Projelerin etki değerlendirmesinin araştırma raporlarıyla desteklenmesi ve kamuoyunun ortaya çıkan gelişmeler hakkında net bir şekilde bilgilendirilmesi.
9. Altyapı projelerinde gerektiğinde zaman uzatmasına gidilmesi ve bazı kolaylıkların sağlanması.
10. Bölge projeleri için ayrılan kaynakların artırılması. Daha geniş, yaygın ve etkili bir proje uygulama çevresinin oluşturulması.
11. Proje uygulama bürokrasisinin ve evrak sayısının azaltılması; sonuç odaklı, görünür iyileşme ve gelişmelerin daha fazla önemseneceği.
12. Programların yönetim ve uygulamasında kullanılan temel dokümanlarının sık bir şekilde değiştirilmemesi.
13. Temel dokümanların basitleştirilmesi, sayılarının azaltılması ve standardize edilmesi.
14. Ajansların, yerel/bölgesel düzeyde çeşitli aktörler arasındaki diyalogları güçlendirmeleri, ortak karar ve eylem stratejileri geliştirmeleri.

Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars Bölgesi Kalkınma Programı ve Serhat İlleri Kalkınma Birliği.

TRA2 bölgesi; Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars illerini kapsayan bir kalkınma programıdır ve aynı zamanda bu program çerçevesinde Serhat İlleri Kalkınma Birliği kurulmuştur. Bölgede 26 KOBİ, 17 küçük ölçekli altyapı ve 16 yerel kalkınma projesine fon sağlanmışken, bu projelerden 3'ü kendi isteği ile 3'ü de görülen lüzum üzerine iptal edilmiştir. Bölgede 2008 mart ayı itibariyle Bölgesel Kalkınma Programı çerçevesinde uygulanmış ve uygulanmakta olan proje sayısı 53'tür. Bölgede uygulanan projelerden 42'si tamamlanmış 11'i ise devam etmektedir. Tamamlanmış projelerin toplam bütçesi 12.663.135 avro ve hibe miktarı 10.286.568 avrodur.

Bölgedeki Yerel Kalkınma Girişimleri projelerinin tamamı (13) tamamlanmıştır. Bu projelerinden 3'ü Ağrı, 5'i Ardahan, 1'i Iğdır ve 4'ü Kars İllerinde uygulanmıştır. Bu projelerin toplam bütçeleri, 1.000.622 avro ve hibe miktarı, 891.887 avrodur. Bu projeler kapsamında toplam 2406 kişiye eğitim verilmiştir.

Bölgede toplam 23 KOBİ projesine fon sağlanmış, bu projelerden 18'i tamamlanmış, 5'i devam etmektedir. Bu projelerden 9'u Ağrı, 5'i Ardahan, 5'i Iğdır ve 4'ü Kars İllerinde uygulanmıştır. Bu projelerin tamamlanan 18'inin toplam bütçeleri 2.226.085 avro ve bu bütçenin 1.080.697 avrosu Avrupa Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti hibesidir. Bu projeler kapsamında 654 kişiye eğitim verilmiş, 33 yeni ürün üretilmiş ve pazarlanmış (bu ürünlerin 8'i bölge için yenidir), 11 patent, lisans ya da kalite belgesi alınmış, 14 firma ilk kez değişik konularda danışmanlık hizmeti almış 31455 adet tanıtıcı katalog ve broşür bastırılıp dağıtılmış, 19 seminer düzenlenmiş ve 191.253,90 avro yeni makine harcaması yapılmıştır.

Yine bölgede toplam 17 Küçük Ölçekli Altyapı Projesi uygulanmıştır ki, normal olarak en büyük bütçe payına bu projeler sahiptir. Bu projelerden 11'i tamamlanmış 6'sı devam etmektedir. 3'ü Ağrı, 4'ü Ardahan, 4'ü Iğdır ve 6'sı Kars ilinde olan bu projelerin tamamlanan 11'inin toplam bütçeleri 9.436.42 avro hibe miktarı 8.313.983 avrodur. Projeler kapsamında, 3208 kişiye eğitim verilmiş, 38 km. su boru hattı, 98 km. kanalizasyon döşenirken 52 km. yol rehabilite edilmiş ve 3493 metreküp içme suyu kapasite artışı sağlanmıştır. Devam etmekte olan projeler de bittiğinde içme suyu kapasite artışının 10453 metreküp ve döşenen kanalizasyon sisteminin 127 km. olması öngörülmektedir.

Kalkınma programı projelerinden yararlanan bir diğer birim Ağrı Belediyesi'dir. Ağrı Belediyesi AB hibe programından 1975 bin avro'luk bir proje almış ve bu kapsamda ilin kanalizasyon ana kolektör hatlarının iyileştirilmesi, kanalizasyon suları için arıtma tesisinin yapılması ve yeni arsa alanlarının imara açılması gibi alanlarda yararlanılmıştır.

Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli Kalkınma Programı (DOKAP) ve Doğu İlleri Kalkınma Birliği (DOKAB). Bu sınıflandırmada da kalkınma programıyla kalkınma birliklerini iki ayrı alt başlıkta incelemekte yarar vardır.

Kalkınma programı. TRB1 (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli) Düzey 2 Bölgeleri Kalkınma Programı, AB destek programları çerçevesinde düzenlenmiştir. Bu program için proje teklif çağrısı Merkezi Finans ve İhale Birimi tarafından 18.04.2006 tarihinde yapılmış ve projelerin tamamlanma süresi ise 2007 tarihinde sona ermiştir. Kalkınma programı, TRA1-2 ve TRB1-2'ler olmak üzere toplam 4 bölgeyi kapsamakta ve 91 milyon Avro'luk bir kaynak ile desteklenmektedir. Program bütçesinin 70 milyon avro'su AB mali yardımlarından, 21 avro'su ise Türkiye bütçesinden karşılanmaktadır. Bölgesel Kalkınma Hibe Programları; (a) Yerel kalkınma girişimleri, (b) Küçük çaplı altyapı hibe programları, (c) Küçük ve orta boy işletmeler hibe programı olmak üzere üç ana grupta düzenlenmiştir. Yerel kalkınma girişimleri; belediye hizmetleri ile tarım ve hayvancılık alanlarını kapsamaktadır ve bunların içinde tarım ve hayvancılığı geliştirmek için yoğun bir biçimde eğitim programlarının düzenlenmesi ön görülmüştür. TRB1 kalkınma programı çerçevesinde 2007 yılı içinde Malatya 37 proje, Elazığ 35 proje, Bingöl 21 proje ve Tunceli 11 proje olmak üzere bölgede 104 proje destek almıştır. Söz konusu projelere TRB1 bölgesinde 20 milyon YTL civarında kaynak tahsis edilmiştir. Malatya'da 37, Elazığ'da 35, Bingöl'de 21 ve Tunceli'de ise 11 proje desteklenmiştir. Bu projelerin 2008 yılı Şubat ayı itibarıyla henüz mikro ve makro sonuçları yayımlanmamıştır. AB hibe projeleri kapsamında 20,4'lik dilimle hibe almayı hak eden Bingöl'e 5 milyon 124 bin 479 avro katkı sağlanmış ve çeşitli projeler gerçekleştirilmiştir. Basın ve İnternet haberlerinden derlenen bilgilere göre bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

1. *Hibe projelerine ilişkin eğitimler.*

- a. AB PRAG kurallarına göre mal, hizmet ve yapım işleri satın alma eğitimlerinin verilmesi.
- b. Hibe Projesi Yönetim ve Uygulama eğitimi.
- c. İzleme Bilgi Sistemi Eğitimi.
- d. Hibe Projesi Nihai Rapor Hazırlama eğitimi.
- e. FIDIC Sözleşme Yönetimi ve Yapım İşi İhale Dosyası Hazırlama Eğitimi.
- f. Ekonomik ve Finansal Fizibilite Araştırması ve Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) Eğitimi.
- g. Gelecekteki AB Fon İmkânları ve Proje Çevrimi Yönetimi.
- h. Stratejik Planlama ve Proje Hazırlama Eğitimi.

2. *Kırsal kalkınma eğitimleri.*

- a. 163 çiftçiye ihtiyaç analizi eğitimlerinin verilmesi.
- b. Program sonuna kadar toplam bin 200 çiftçiye büyükbaş hayvancılık, arıcılık, örgütlenme, meyvecilik ve bağcılık, sulama konularında eğitim verilmesi.

- c. 96 Yayım Elemanının, “Kişisel Gelişim, Arıcılık, Meyvecilik, B. Baş hayvancılık, Örgütlenme” konularında 13 ayrı ile gönderilerek eğitim alması.

3. *KOBİ Eğitimleri ve KOBİ bilgilendirmesi.*

- a. Pazarlama konusunda toplam 59 kişinin katıldığı ihtiyaç analizi çalıştaylarının yapılması.
- b. Pazarlama planlarının hazırlanması. Malatya: Kayısı, Elazığ: Bağcılık ve bağlı ürünler, Bingöl: Ceviz, bal ve et ürünleri, Tunceli: Su ve su ürünleri, bal ve bal ürünleri.

Elazığ'a 35 proje karşılığında 6.945.381,20 avro, Malatya ise 37 proje karşılığında 7 milyon avro'luk kaynak elde etmiştir. İllerin bileşen bazında desteklenen proje sayıları Tablo 14'te verildiği gibidir.

Tablo 14. Bileşen Bazında Desteklenen Proje Sayıları

	KOBİ	YKG	KÖA
Malatya	11	16	10
Elazığ	20	10	5
Bingöl	6	8	7
Tunceli	0	7	4

Doğu İlleri Kalkınma Birliği (DOKAB). Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli illerini kapsayan kalkınma girişiminin adı *Doğu İlleri Kalkınma Birliği* olarak belirlenmiştir. Bu birlik, aynı zamanda çalışmalarını düzenlemek üzere bir tüzük oluşturmuştur. Birliğin üyeleri; Malatya, Elazığ, Bingöl ve Tunceli İl Özel İdareleridir. Birliğe aynı zamanda İl ve İlçe Belediyeleri de üye olabilmektedirler. Birliğin merkezinin Malatya olmasına karar verilmiştir.

Birliğin amacı; bölgeye yapılacak yardımların, verilecek kredilerin ve bütçe gelirlerinin illerin kişi başına GSYİH ve nüfusları ile orantılı olarak dengeli ve adil bir şekilde dağıtılmasını sağlamaktır. Bunun dışında görev alanı içinde; gelir getiren, dış göçü azaltan, bölge ve ülke ortalamaları arasındaki gelişmişlik farklılıklarını azaltan faaliyetler yapmaktır. Ayrıca bölgedeki zengin, kültürel-doğal ve üretime yönelik değerler üzerine inşa edilmiş, sürdürülebilir kalkınmanın mümkün olan en kısa sürede sağlanması doğrultusunda, bölgede bulunan yerleşim birimlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmalarına yönelik her türlü çalışmaları gerçekleştirmek ve bu amaçla ilgili kamu ve özel kurum ve kuruluşları ile işbirliği yapmaktır. 2007 Mayıs ayı itibariyle *Doğu İlleri Kalkınma Birliği* TRB 1 Bölgesi için, aşağıdaki çevre altyapı projelerini önermiştir. Doğu İlleri Kalkınma Birliği'nin 2007 yılı bütçesi 245 bin YTL olarak belirlenmiştir.

AB Destekli GAP Bölgesel Kalkınma Programı. 2000'li yıllardan sonra GAP Master Planı "GAP Bölgesel Kalkınma Planı"na dönüştürülmüş ve bu planın geçici bir süre için GAP İdaresi koordinasyonunda yürütülmesine karar verilmiştir. 7 Aralık 2001 tarihinde Hazine Müsteşarlığı, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (GAP-BKİ) ve Avrupa Birliği arasında imzalanan finansman anlaşması ile yürürlüğe giren GAP Bölgesel Kalkınma Programı'nın, 2002 yılından itibaren 5 yıllık bir uygulama dönemini kapsaması öngörülmüştür. GAP Bölgesel Kalkınma Programı çerçevesinde (a) Kırsal Kalkınma, (b) KOBİ'ler ve (c) Kültürel Mirası Geliştirme olmak üzere üç bileşen için toplam 43,5 milyon avro hibe verilmesi onaylanmıştır. Programın 2007'nin Kasım ayı sonunda kapanması planlanmıştır. GAP Bölgesel Kalkınma Programı, TRC1, TRC2 ve TRC3 olmak üzere üç alt bölgeyi ilgilendirmektedir. AB'ye yönelik uyum yasaları` gereğince GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin görev süresinin 2007 yılında sona ereceği ve onun yerine 3 adet Bölge Kalkınma Ajansının devreye gireceği belirtilmiş, ancak 2008 şubat ayı itibariyle bu konuda herhangi bir girişim başlatılmamıştır.

GAP Bölgesinde Kültürel Mirası Geliştirme Projesi (KMGP). KMGP, söz konusu genel bölge programı çerçevesinde, Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu ve GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin işbirliği ile Çekül Vakfı önderliğinde bir yürütücü Konsorsiyum'un görevlendirdiği, Şanlıurfa'da yerleşik, Teknik Yardım Ekibi tarafından yürütülmekte olan toplam 15 milyon avro bütçeli bir programdır. Bu bütçe içinden 12 milyon avro'nun başvurusu kabul edilen projelere hibe şeklinde verilmesi, kalan 3 milyon avro'nun ise teknik yardım hizmetlerini sağlayacak konsorsiyuma hizmet karşılığı ödenmesi öngörülmüştür. KMGP'nin genel amacı; "GAP Bölgesi'nde kültürel mirası geliştirme girişimlerinin desteklenmesi yoluyla, Bölge'de yaşayanların ekonomik ve sosyal koşullarını iyileştirmektir."

Teklif çağrısı Mart 2004'te gerçekleştirilen "Kültürel Mirası Geliştirme Programı" çerçevesinde, bütçeleri 30.000 ile 650.000 avro arasında değişen ve dokuz ili kapsayan projelerin değerlendirilmesi, Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği ve GAP İdaresi Başkanlığı tarafından oluşturulan bir değerlendirme kurulunca Ocak 2005'te sonuçlandırılmıştır. Teklife Çağrı çerçevesinde 121 başvuru arasından seçilen 32 projenin 2 yıl içinde tamamlanması öngörülmüştür.

Desteklenen projeler arasında tarihi bina ve ören yerlerinin restorasyonu ve yenilenmesi, mülklerin butik otellere dönüştürülmesi, el işi ve özel dokuma ürünlerinin üretimi, kültürel etkinlik alanlarının rehabilitasyonu, bölgesel kültürlerin korunması, kültürel envanterler ve yiyecek, içecek ile tur rehberliği sektörleri bulunmaktadır. Programla, kültürel miras envanteri için bir bilgi sisteminin oluşturulması, turist rehberlerinin eğitimi, hijyen eğitimi ve turistler için bölgesel bir rehber hazırlanması gibi daha büyük projelerin desteklenmesi amaçlanmaktadır.¹⁹

Kırsal Kalkınma Projesi. GAP Bölgesi'nde sulanan alanlarla sulanmayan alanlar arasındaki gelişmişlik ve gelir farklılığını gidermeyi amaçlayan bu proje ile küçük, topraksız ve ekonomik açıdan sıkıntılı çiftçilere ulaşılarak özellikle küçük-ölçekli aynı ve nakdi desteklerle ile üretkenliklerinin artırılması hedeflenmiştir. Bu kapsamdaki etkinlikler;²⁰

- Sulanmayan alanlarda arıcılık, hayvancılık, meyvecilik, bağcılık gibi gelir getirici faaliyetlerin geliştirilmesi,
- Sulu alanlarda ikinci ürün olarak mısır ve soya, yem bitkileri, sebzecilik, seracılık ve diğer tarla bitkileri,
- Süt işleme, besicilik, koyunculuk, vb.,
- Kırsal altyapı ihtiyaçları (küçük sulama, yol, vb.),
- Tarım dışı gelir getirici (halı, kilim, konservecilik, vb.) faaliyetlerdir.

Küçük ve Orta Ölçekli Girişimcileri Destekleme Projesi (GAP-GİDEM). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle imalat sanayi alanında girişimcileri desteklemek üzere faaliyet göstermektedir. Kuruluş, amacını "küçük ve orta ölçekli işletmelerin girişimcilik, operasyonel ve yönetim kapasitelerini güçlendirmek" olarak belirlemiştir. Bu amaçla, danışmanlık, eğitim gibi hizmetler sunmaktadır. GAP-GİDEM projesi, Avrupa Birliği'nin sağladığı 7.590.000 avro'luk finansman ile, bölgedeki küçük ve orta ölçekli işletmeler, turizm işletmeleri, tarımsal işletmeler ve el sanatlarına yönelik girişimciliğin geliştirilmesi ile kadınların ve gençlerin ekonomiye kazandırılması alanlarına yönelik olarak tasarlanmıştır. Bu amaçla, bölgedeki mevcut ve potansiyel girişimcilere danışmanlık, eğitim ve bilgilendirme konularında hizmetler verilmektedir.²¹ GAP-GİDEM'ler halen Adıyaman, Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa illerindeki ofisleri ile bölgeye hizmet etmektedir. 2007 yılı sonu itibarıyla, GAP-GİDEM'lerin faaliyet sonuçlarını yansıtan bir rapor yayımlanmamıştır.

GİDEM Projesi'nin I. fazında aşağıda belirlenen hizmetler verilmiştir:

- Uygun yatırım alanlarının belirlenmesi ve yatırım promosyonu.
- Pazar, finansman ve teknik konuların araştırılması, yatırımcıların yönlendirilmesi.
- Ön-fizibilite ve fizibilite etütlerinin yaptırılmasında yol gösterilmesi.
- Yerli ve yabancı ortak arama.
- Kadın girişimciliğin geliştirilmesi ve mikro işletmelerin desteklenmesi.

- Girişimcilerin ihtiyaç duyduğu konularda eğitim programları ve iş gezileri düzenlenmesi.
- Şirket kurulması, halka açılma konularında hizmet sunulması.

GAP-GİDEM büroları, Proje'nin birinci fazında 300'ü uluslararası olmak üzere 2950 başvuruyu cevaplamıştır. Bu başvurular; ağırlıklı olarak uygun yatırım alanı konusunda danışmanlık, teşvik uygulamaları konusunda bilgi edinme, finans kaynağı arayışları ve makine ekipman temini konularında olmuştur.

GAP-GİDEM Projesi'nin ikinci fazında Avrupa Komisyonu'nun mali desteği ile Mayıs 2002'de başlatılmıştır. AB KOBİ bileşeni, GİDEM Projesi'nin kaynağını oluşturmaktadır. GİDEM Projesi'nin ikinci fazında GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi (GAP-BKİ) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı yürütücü kuruluşlardır. GAP-BKİ aynı zamanda yararlanıcı konumunda yer almıştır. Projenin ikinci fazında aşağıdaki faaliyetler gerçekleştirilmiştir:

1. Bilgilendirme Hizmetleri: Toplam 453 adet bilgilendirme hizmeti sunulmuştur.
2. Eğitim Hizmetleri: 8 adet seminer veya eğitim programı düzenlenmiştir.
3. Danışmanlık Hizmetleri: 123 adet danışmanlık (soft assistance) hizmeti verilmiştir.
4. Diğer Aktiviteler: İşletme Envanteri (257 firma) çalışması sürdürülmüştür.
5. Sektörel ve özel gruplar için 5 adet proje geliştirilmiştir.

GİDEM hizmetlerinin hedef kitlede etkisini ölçmek üzere kurulan izleme sistemi gereği, hizmet verilen kesimin;

- yaptığı yatırımlarda,
- ihracatlarında,
- satışlarında ve
- ek eleman istihdamında

oluşan artış, veri tabanı sistemine kaydedilerek "Gelire Dayalı Ekonomik Etki Analizi yöntemi ile yerel hasılaya etkisi tahmin edilmeye çalışılmıştır. Buna göre 2002-2006 dönemi için *ekonomik etki analizi temel girdileri* aşağıdaki gibi tespit edilmiştir:²²

1. Sabit Yatırım 31,5 milyon avro.
2. Satışlar 58,6 milyon avro.
3. İhracat 8,4 milyon avro.
4. Ek İstihdam (kişi) 1638.

GAP GİDEM direktörü tarafından yapılan değerlendirmelere göre, GİDEM projesinde girişimciliğin geliştirilmesine yönelik iş geliştirme hizmetleri grubunda özellikle “teşhis ve tedavi amaçlı, planlı hizmetlerden verim alınabilmiş ve başarı öyküleri oluşturulabilmiştir. Küresel rekabet için potansiyel taşıyan sektörler geliştirilerek – özellikle yeniliğe yönelik - ilin rekabet gücünün geliştirilmesinden olumlu sonuçlar alınmıştır. Kümelenme yaklaşımının gerektirdiği “yerel kalkınma amaçlı, kaynakların ortak havuzda harekete geçirilmesi ve kararlı yerel işbirlikleri / bağlılıklar tesisi” ile ilgili olarak “her yörenin sosyokültürel altyapısına göre farklı düzeyde vizyon geliştirme ve farkındalık yaratma programları”na ihtiyaç duyulmaktadır.²³ Yöneticilerin belirttiğine göre, 2007 yılı sonunda GAP GİDEM projesi sona ermektedir. Genelde olumlu sonuçlar alındığına inanılan GAP GİDEM yapılanmasına yerel paydaşların ve girişimcilerin sahip çıkması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması beklenmektedir. Bu konuda Adıyaman ve Şanlıurfa'daki GİDEM'ler bölgedeki yerel derneklere devredilmiş bulunmaktadır. Diyarbakır ve Mardin ise Ticaret ve Sanayi odalarına devredilmiştir. GAP GİDEM projesinin devamını sağlamak amacıyla Diyarbakır'da Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası ve Ticaret Borsası'nın ortaklığı ile “GİDEM Limitet Şirketi” kurulmuştur. Kâr amacı gütmeyen şirketin ana vizyonu GAP Bölgesi'nin sosyal ve ekonomik gelişmesine katkıda bulunmak olarak belirlenmiştir.

Bölgesel kalkınma için 2008 ve sonrası. AB'nin yeni mali perspektifi ve bütçesi 2007-2013 yıllarını kapsamaktadır. Ancak bu döneme ilişkin yıllar itibarıyla gerçekleşecek fon tahsisatı yalnızca 2007-2010 dönemi için belli olmuştur. Bu dönemde AB aday ve potansiyel aday ülkeler için Katılım Öncesi Mali İşbirliği Aracı adıyla bilinen yeni bir mali araç geliştirmiştir. Bu mali aracın bileşenleri ve 2007-2010 döneminde bileşenler bazında sağlanacak mali yardımlar Tablo 15'te gösterilmektedir.

Tablo 15. Türkiye'ye Bileşenler İtibarıyla Sağlanacak AB Mali Yardımları

Bileşenler	2008	2009	2010
Kurumlar Kapasite Geliştirilmesi ve Geçiş Dönemi Desteği	250.2	233.2	211.3
Sınır Ötesi İşbirliği	8.8	9.4	9.6
3. Bölgesel Kalkınma	173.8	182.7	238.1
4. İnsan Kaynakları	52.9	55.6	63.4
5. Kırsal Kalkınma	53.0	85.5	131.3
TOPLAM	538.7	566.4	653.7

Bölgesel Kalkınma ve İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi Bileşenleri kapsamında gerçekleştirilecek fon tahsisatının planlanmasında stratejik bir çerçeve oluşturulmasını sağlamak amacıyla DPT Müsteşarlığı tarafından Stratejik Çerçeve Belgesi hazırlanmıştır. Bu belge Yüksek Planlama Kurulu tarafından onaylanarak resmi nitelik kazanacaktır. Bölgesel Kalkınma Bileşenin alt-bileşenleri: Çevre, Ulaştırma ve Bölgesel Rekabet Edebilirliktir. Bu alt-bileşenler kapsamında yer alan öncelik alanları ise genel olarak şu şekilde özetlenebilir: Çevre alt bileşeni kapsamında su ve atık su altyapısının geliştirilmesi, atık yönetimi altyapısının geliştirilmesi; Ulaştırma alt bileşeni kapsamında TEN-T demiryolu ağının rehabilitasyonu ve/veya yeni inşası ile TEN-T ağında düğüm ve transit noktaları olacak limanların geliştirilmesi/yeni inşası, Karayolu ağının TEN-T ile uyumlu bir şekilde inşa edilmesi ve geliştirilmesi; Bölgesel Rekabet Edebilirlik Alt Bileşeni Kapsamında; iş ortamının iyileştirilmesi, işletmelerin kapasitelerinin güçlendirilmesi ve girişimciliğin teşvik edilmesi.

2.2.9. Kalkınma Ajansları Çerçevesinde Yeni Bir Model Oluşturulması

Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde Türkiye yeni bir kavramla karşılaşmıştır: Kalkınma Ajansları. Bu ajansların kuruluş amacı, kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek, kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamak ve yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle, ulusal kalkınma plan ve programlarında öngörülen ilke ve politikalarla uyumlu olarak bölgesel gelişmeyi hızlandırmak, sürdürülebilirliğini sağlamak ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmaktır. 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Yasa'ya göre, kalkınma ajanslarının hazırlayacağı yatırımlar ve projeler için AB kalkınma fonları, devlet kaynakları ve mahallî kaynaklar kullanılacaktır. Kalkınma Ajanslarının görevleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Yerel yönetimlerin planlama çalışmalarına teknik destek sağlamak.
2. Bölge plan ve programlarının uygulanmasını sağlayıcı faaliyet ve projelere destek olmak; bu kapsamda desteklenen faaliyet ve projelerin uygulama sürecini izlemek, değerlendirmek ve sonuçlarını DPT Müsteşarlığı'na bildirmek.
3. Bölge plan ve programlarına uygun olarak, bölgenin kırsal kalkınma ile ilgili kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak ve bu kapsamdaki projelere destek sağlamak.
4. Bölgede kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen ve bölge plan ve programları açısından önemli görülen diğer projeleri izlemek.

5. Bölgesel gelişme hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik olarak; kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek.
6. Ajansa tahsis edilen kaynakları, bölge plan ve programlarına uygun olarak kullanmak veya kullandırmak.
7. Bölgenin doğal, iktisadî ve beşerî kaynak ve imkânlarını tespit etmeye, ekonomik gelişmeyi hızlandırmaya ve rekabet gücünü artırmaya yönelik araştırmalar yapmak, yaptırmak, başka kişi, kurum ve kuruluşlarının yaptığı araştırmaları desteklemek.
8. Bölgenin iş ve yatırım imkânlarının, ilgili kuruluşlarla işbirliği halinde ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımını yapmak veya yaptırmak.
9. Bölge illerinde yatırımcıların, kamu kurum ve kuruluşlarının görev ve yetki alanına giren izin ve ruhsat işlemleri ile diğer idarî iş ve işlemlerini, ilgili mevzuatta belirtilen süre içinde sonuçlandırmak üzere, tek elden takip ve koordine etmek.
10. Yönetim, üretim, tanıtım, pazarlama, teknoloji, finansman, örgütlenme ve iş gücü eğitimi gibi konularda, ilgili kuruluşlarla işbirliği sağlayarak, küçük ve orta ölçekli işletmelerle yeni girişimcileri desteklemek.
11. Türkiye'nin katıldığı ikili veya çok taraflı uluslararası programlara ilişkin faaliyetlerin bölgede tanıtımını yapmak ve bu programlar kapsamında proje geliştirilmesine katkı sağlamak, bilgi toplamak.

Güneydoğu Anadolu'da kalkınma Ajanslarının kurulmasıyla, *GAP Projesi İdaresi* ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki *yerel kalkınma birlikleri* arasındaki ilişkiler henüz netliğe kavuşmamıştır. Bu konuda "Güneydoğu Anadolu Projesi'nin yürütüldüğü Adıyaman, Batman, Gaziantep, Kilis, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak'ta kurulacak kalkınma ajanslarının koordinasyon ve görevleri, Devlet Planlama Teşkilatı'nın belirleyeceği usul ve esaslara göre yürütülecektir." denmiştir.²⁴ Muhtemelen GAP idaresi, Kalkınma Ajansları bünyesinde yeniden yapılandırılacaktır. Yasaya göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde üç kalkınma ajansı kurulması öngörülmüştür ve bunlar şu şekilde belirlenmiştir: TRC1: Adıyaman, Gaziantep, Kilis; TRC2: Diyarbakır, Şanlıurfa, TRC3: Batman, Mardin, Şırnak, Siirt. Sınıflandırmada bölgelerin istatistikî sınıflandırması temel alınmıştır. Kalkınma Ajanslarının merkezinin hangi şehirde kurulacağı Bakanlar Kurulu'na bırakılmıştır. Bu konuda TRC2 bölgesinin Şanlıurfa'da kurulmak istenmesi, Diyarbakır hakkında tartışmaya sebep olmuştur. Öyle görülmektedir ki, merkezin kurulacağı il psikolojik bir öneme sahip olmaktadır. Toplumun bir kesiminde bölgesel kalkınma ajansları federalist yapıyla ilişkilendirilmiş ve eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak bölgeye yapılacak

yatırımların ve kalkınma projelerinin belirli istatistik gruplandırma temelinde alınmasını bu şekilde değerlendirmek insafsız ve haksız bir yaklaşımdır.

22 Şubat 2007 tarihi itibarıyla Danıştay 10. Dairesi, Kalkınma Ajansları'nın Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliği'nin yürütmesini durdurmuştur. Ayrıca Yüksek Mahkeme, yönetmeliğin dayanağı olan 5449 sayılı Kalkınma Ajansları'nın Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun'un bazı hükümlerinin iptali ve yürürlüğünün durdurulması istemiyle de, Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuştur. Anayasa Mahkemesinin beş ay içinde karar vermemesi halinde, Yüksek Mahkeme yeniden bir karar verecektir. Bu gelişmeler, bölgenin kalkınmasında yeni yapılanma ihtimallerini ortadan kaldıran, iyi niyetli her teşebbüsün önüne çeşitli bürokratik engeller çıkaran bir görüntü arz etmektedir. Oysa Türkiye'nin bölgenin kalkınması konusunda kaybedecek zamanı yoktur.

2.2.10. Teşvik Yasalarının Etkili Düzenlemeler Haline Getirilmesi

Ülkemizde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin bazı illerinde ve kalkınmada öncelikli yörelerde yeni yatırım sahalarının açılması, istihdam yaratılması, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve diğer bölgelere göçün önlenmesi amacıyla, 4325 sayılı kanun ile çeşitli vergi teşvikleri uygulanmaktadır. Teşviklerin sağladığı avantajlar dört başlık altında toplanmaktadır:

1. Yeni istihdam edilen personelin ücretlerinden kesilen gelir vergisi stopajının alınmaması.
2. Yeni istihdam edilen personelin sigorta primi işveren paylarının Hazine tarafından ödenmesi.
3. Bedelsiz yatırım yeri tahsis.
4. Enerji desteği.

Teşvik yasalarının etkisini; (a) Bölgesel kalkınma ve (b) Sektörel kalkınma açısından ele alabiliriz. Son yıllarda özellikle sektörel teşvik verilmesi konusunda iş adamlarının ve siyasetçilerin konuya farklı açılardan yaklaştıkları görülmektedir.

Bölgesel kalkınma ve teşvikler. Türkiye bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmak için, 5084 sayılı yasayı çıkarmış ve bu yasa çerçevesinde firmalara enerji ve diğer türde vergi ve prim destekleri sağlamaya başlanmıştır. Ancak bölgedeki firma yöneticileri enerji desteğinden kaynaklanan mahsuplaşmanın yaklaşık bir yıl gecikmeyle gerçekleşmesinden şikayet etmektedirler. Enerji teşviklerinin hazine tarafından geç ödenmesinin firmaları olumsuz bir şekilde etkilediği bildirilmiştir.

Gayri safi yurt içi hasıla açısından değerlendirildiği zaman görülmektedir ki, en düşük yüzde payına sahip olan iki bölge Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'dir. Hatta Doğu Anadolu Bölgesi'nin payı daha da düşüktür. 1987-1995 yılları arasında Güneydoğu Anadolu'da fert başına düşen gayri safi millî hasılanın artış hızı 0,59 olmuştur. Bölgede fert başına düşen gayri safi millî hasıla değerlerinde yıllar itibariyle önemli bir artış ortaya çıkmamaktadır. Bu durum, teşvik yasalarının önemini ve konumunu çok daha belirgin hale getirmektedir.

"Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun" ikinci maddesinde 5350 sayılı yasa ile yapılan değişiklik uyarınca, "Vergi ve sigorta primi teşvikleri ile enerji desteği açısından Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı'nca 2001 yılı için belirlenen fert başına gayri safi yurt içi hasıla tutarı, 1500 ABD Doları ve daha az olan iller ile bu iller dışında kalan ve Devlet Planlama Teşkilâtı Müsteşarlığı'nca 2003 yılı için belirlenen sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasına göre endeks değeri eksi olan iller" söz konusu yasal düzenlemelerde yararlanmaktadır. Bu çerçevede çok sayıda il teşvik yasalarından yararlanma konumuna gelmiştir. Doğu ve Güneydoğu illeri bu şekilde bir sınıflandırma yerine "kademeli" teşvik sisteminin kurulmasını arzu etmektedirler. Böylece fert başına gayri safi yurt içi hasıla değeri düşük olan iller teşviklerden daha fazla yararlanma imkanı elde etmiş olacaktırlar.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'dan aldığı pay sıralamasında Erzurum 64. sırada bulunmaktadır. Bölgedeki iş adamları Doğu Anadolu Bölgesi ve Erzurum için yeni ve kapsamlı bir teşvik yasasının çıkartılmasını arzu etmektedirler. Teşvik yasaları çıkarılırken sadece yatırımcının değil, işçi, memur ve esnafın birlikte düşünülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Teşvikler verilirken bir taraftan havza yaklaşımına sahip olunmalı ve diğer taraftan ise il için öncelikli olan kümelenmiş sektörlerle desteklenmesi gereken sektörler birlikte göz önünde bulundurulmalıdır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Adıyaman, Van, Siirt, Malatya, Hakkari, Diyarbakır, Bitlis, Şanlı Urfa, Şırnak, Batman, Mardin ve Ağrı teşvik kapsamında görülmüştür. Bölgede belirtilen illerin yanı sıra Devlet Planlama Teşkilâtı Müsteşarlığı'nca 2003 yılı için belirlenen sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasına göre endeks değeri eksi olan şu bölge illeri de, 01/04/2005 tarihi itibariyle kapsama alınmıştır: Kilis, Elazığ, Tunceli, Kahramanmaraş. Bedelsiz arsa ve arazi temini, vergi ve sigorta primleri ile enerji desteklerinin istenen sonuçları tam sağlamadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, bölgede faaliyet gösteren iş adamları bu tür teşvik uygulamalarının ülkenin her yanında aynı oranda değil, bölgelere göre kademeli olarak uygulanmasını, ülkenin en zayıf bölgesindeki sanayici ve iş adamlarının bu teşviklerden daha fazla yararlanmalarını önermişlerdir. Bu arada bazı iş adamları ise, yeni teşviklerin eskiden

bu bölgede yapılmış yatırımlar için haksız rekabet oluşturacağını bu nedenle, eski yeni ayrımı yapılmaksızın tüm işyerlerinin yararlandırılması görüşünü dile getirmişlerdir. Teşviklerle ilgili olarak bölgedeki iş adamları tarafından aşağıdaki öneriler dile getirilmiştir:

1. Bölgeden ihracat yapan ihracatçılara yönelik olarak, Para Kredi ve Koordinasyon Kurulu Kararları kapsamında verilmekte olan teşviklere ek olarak, uluslararası taşımacılık yapan firmalara yönelik, navlun teşvikleri de ilave edilerek bu firmaların dış piyasalarda rekabet edilir hale getirilmesi sağlanmalıdır.
2. Bölgedeki olumsuz şartlar dikkate alınarak Bölge tarımını canlandıracak, bölgedeki hayvan ırklarını ıslah edecek ve hayvancılığı cazip hale getirecek bölgeye has yeni teşvikler verilmelidir.
3. 5084 Sayılı teşvik yasası, Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri'nin durumu dikkate alınarak yeniden düzenlenmeli ve kademeli bir sisteme geçilmelidir. Buna göre, 500-1000 dolar arasında 14 il, 1000-1250 dolar arasında 12 il, 1250-1500 dolar arası 10 il farklı derecelerde teşviklerden yararlanıyor olmalıdır.
4. Elektrik enerji desteğinin uygulamasındaki gecikmeler bir an önce kaldırılmalı ve enerji indiriminin tahakkuk eden faturanın altında enerji indirimi başlığında düşülerek vatandaşın kurumlar arasında mekik dokunması engellenmelidir.
5. Bölgeye yeni gelen doğalgaz ve alternatif enerji kaynakları teşvik kapsamına alınmalıdır.
6. Bölgedeki sanayide tüketilen elektrik enerjisinde daha fazla indirim yapılmalıdır.
7. Yatırımların ardından beş yıl olarak belirlenen teşvik süresi uzatılmalıdır. Teşviklerin 10 yıllık süreç içinde verilmesi programlanmalıdır. Başa baş noktasından kâr aşamasına geçiş için daha uzun sürelere ihtiyaç vardır.
8. Teşvikler aynı zamanda işletme özellikleri (istihdam edilen kişi sayısı, üretim hacmi, piyasadaki pazar payı, ihracat hacmi ve ARGE harcamaları gibi faktörler) dikkate alınarak verilmelidir.
9. Teşvik uygulamalarında eski yatırımcıları ve komşu illeri üzmecek teşvik düzenlemeleri yapılmalı adalet sistemi çok yönlü olarak sağlanmaya çalışılmalıdır.

lis, Şanlıurfa, Hakkari ve Şırnak illeri özel teşvik kapsamı içinde olacaktır. Bu illerde, diğer illerden farklı olarak işverenden sigorta primi alınmayacaktır. İşyerlerinde kullanılacak elektrik yüzde 50 daha ucuz verilecek ve yatırım yapılacak arsalar parasız tahsis edilecektir. Sanayi bölgelerinde arsaların su, elektrik ve altyapı hizmetleri ise devlet tarafından hazır hale getirilecektir. Gençlerin işe yerleştirilmesine ağırlık verilecek bu yeni teşvik yasasının aynı zamanda illerin sektörel önceliklerini de dikkate alması gerekmektedir.

Sektörel Teşvikler. Bölgesel teşvikler kadar önemli olan bir diğer konu, sektörel teşviklerdir. Konu hakkında sanayi ve ticaret odaları, meslek teşkilatları ve iş adamları derneklerinin çeşitli beyanatları ve görüşleri olmuştur. Genel yaklaşım devletin belirli bir plan dahilinde sektörel teşvikleri de uygulamaya alması yönündedir. Sektörel teşvik konusunu iki açıdan ele almak gerekmektedir:

1. Ülke bazında bölge ayrımı gözetmeksizin kritik özelliğe sahip belirli sektörlerin genel ilkelerle teşvik edilmesi.
2. Bölgeler bazında o bölge veya şehir için kritik özelliğe sahip sektörlerin teşvik edilmesi.

Sektörlerin genel ilkelerle teşvik edilmesi. Belirli sektörlerin *genel ilkelerle* teşvik edilmesi ülkenin kalkınmışlık haritası ve belirli sorunların ülke çapında yaygınlık kazanması gerçeği göz önünde bulundurularak belirlenebilir. Son yıllarda ileri teknoloji kullanan imalat sanayi sektörleri ile ülkemize özgü geleneksel tarım sektörünün desteklenmesi ülke çapında önem kazanan konular olmuştur. Bu sektörler genel ilkelerle teşvik edilebilir, fakat teşvik verilecek sektörel portföy turizm, otomotiv, makine sanayi gibi diğer alanları da kapsamaya başlarsa teşvik, teşvik etme özelliğinden çıkmaya başlar. Uluslararası rekabette ülkemize avantaj sağlayacak değişik sektörlerin genel ilkelerle desteklenmesi ancak bölgeler arası farklılıklar giderildikten sonra anlamlılık kazanabilir. Ülke çapında belirli sektörlerin desteklenmesi ve teşvik edilmesi "istisna" durumunda kalmak zorundadır. Bu konuda ekonomiden sorumlu olduğu dönemde bir soruya cevap veren Ali Babacan, "Teşvik işi zor iş, kolay kararlar değil. Sektörel teşvikler de başlı başına bir sıkıntı sahası. Çok kötü örnekleri var. Türkiye, Gümrük Birliği anlaşmasına imza atmış bir ülke. Gümrük Birliği'ne imza atmış bir ülkenin sektörel ölçekte özel teşvikler uygulaması hukuken doğru olmaz" cevabını vermiştir.

Avrupa Birliği sektörel teşviklere mevzuatı gereği çok sınırlı izin veren bir yapıya sahiptir. "AB mevzuatında teşvikler çevre yatırımları, KOBİ'ler, istihdam, ARGE ve gelişmişlik seviyesi düşük bölgeler başlıkları altında verilebilmektedir. Bunun dışında sektörel teşviklerin büyük bir kısmı yasaktır. Bu yasaklara uymayan düzenlemeler yapılması durumunda AB'den ciddi yaptırımların gelebilme ihtimali söz konusudur. Bununla birlikte bazı durumlarda 'sektörü

kurtarma' veya 'sektörü yeniden yapılandırma' teşvikleri söz konusu olabilmektedir."²⁵

Görüldüğü gibi bu konuda belirli handikaplar söz konusudur. Bununla birlikte, 2007 yılında yeni kurulan hükümetin Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Nazım Ekren, sanayide bölgesel teşviklerin yanı sıra, sektörel teşviklerin de verileceğini belirtmiştir. Öyle görülmektedir ki, hükümet de iş çevrelerinden gelen yoğun taleplere bağlı olarak bir arayış söz konusudur. Genel ilkelerle desteklenecek sektörlerin başında AR-GE yapısı yüksek olan ekonomik birimlerle, ihracat potansiyeli olan sektörler başta gelmektedir.

Az gelişmiş bölgelerde teşviklerin öncelikli sektörler yönlenendirilmesi. Bölge ve alt bölge bazında öncelikli sektörler ağırlık veren politikalar, Türkiye için daha anlamlıdır ve bu uygulama AB politikalarına da aykırı değildir. Bunu kısaca şu şekilde formüle edebiliriz; “Teşvikler az gelişmiş bölgelere, bölgenin gelişmişlik derecesi dikkate alınarak, kademeli olarak yapılır. Ayrıca bölge içinde, öncelikli sektörler tespit edilerek bu sektörler daha fazla avantaj sağlanır.” Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri için bu ikinci yaklaşım daha anlamlı gözükmektedir. Belirli sektörlerin *genel ilkelerle teşvik edilmesi* politikası Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ne önemli bir fayda sağlamayacaktır. Sektörlerin bölge bazlı olarak ele alınmasına ihtiyaç vardır. Böylece; Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde; (a) Tarım ve tarımsal sanayi, (b) Hayvancılık, (c) Gıda sanayi, (ç) Mobilya sanayi (d) Metal ve madenî eşya sanayi, (e) Turizm ve (f) Sağlık gibi alanlar öncelikli sektörler olarak ortaya çıkabilir. Bu politika, akabinde “kümelenme” çalışmalarının yoğunlaşmasını sağlayacaktır. Bu politikanın sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi için her sektörün her şehirde değil belirli şehirlerde öncelikli olarak teşvik edilmesidir. Böylece o bölgelerde öne çıkan sektörlerin yatırımları daha fazla desteklenmemiş olacaktır. Bununla birlikte bu politika da kendi içinde bazı zayıflıkları içermektedir. Az gelişmiş bölgelerde desteklenecek sektörlerin ve iş kollarının belirlenmesi, yaşanan sorunu bir dereceye kadar çözer. Daha kalıcı ve doğru olan bölgedeki illerin her biri için *öncelikli sektörler ve özendirilmesi gereken* sektörler ayırımına gitmektir. Öncelikli olmadığı için eğer bazı sektörler gelişme göstermeyecekse, şehir halkının gelişme ve kalkınması gerçek anlamda sağlanamaz. Bir şehrin veya bir bölgenin gelişme ve kalkınması belli bir yelpazeye sahip işletmeler, sanayi kuruluşları ve iş yerleriyle olur. O nedenle, şehrin ve bölgenin yerel ihtiyaçları dikkate alınarak, belirli ilkeler çerçevesinde sektörlerin “önem ve kritiklik değerlendirilmesi” yapılmalı ve teşvikler söz konusu önem tablosuna göre verilmelidir. Bu uygulamada toptancı yaklaşım söz konusu değildir. Şehir için önem puanına göre sektörlerin teşviklerden yararlanma durumu da değişecektir. Söz konusu önem tablosu, ayrıca her beş yılda bir gözden geçirilmeli ve şehrin ihtiyaçlarına göre yeniden oluşturulmalıdır. Önem ve kritiklik değerlendirmesinde şu kriterler göz önünde bulundurulabilir: sektörün;

1. Bölge sanayinin gelişmesine yapacağı katkı.
2. İhracata sağlayacağı destek.
3. İstihdama yapacağı katkı.
4. Teknoloji, ARGE ve bilgi üretimini sağlama derecesi.
5. Yan sanayiye geliştirme etkisi.
6. Bölgedeki komşu ülkelerle yapılacak ticarete sağlayacağı katkı.

Bir bölgede veya şehirde teşvik edilecek sektörler; sanayi ve ticaret odaları, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları ve bölgedeki kamu kuruluşları birlikte çalışarak, sektörlerin öncelik sırasını, yapacakları atölye çalışmalarının sonucunda belirlemelidirler. Sektörler, mevcut kümelenme durumu kadar şehrin gelecek 50 yıl içinde sahip olduğu potansiyeli de dikkate alarak tespit edilmelidir.

Teşvik enstrümanlarının sektörler göre uyarlanması. Yapılacak bölge bazlı sektörel teşviklerde “genel destek paketi” yaklaşımından uzaklaşarak, “sektöre özgü değişken içerikli paket” yaklaşımına geçmek gerekmektedir. Nakit desteği, SSK primlerinin indirilmesi, vergi avantajı sağlama (kurumlar vergisi indirimi, gelir vergisi indirimi), yatırım indirimi, arsa ve arazi tahsisi, enerji desteği, kredi garantisi gibi enstrümanların kullanımında sektöre özgü paket uygulaması daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Sektörlerin teşvik ve destek paketlerinin içeriği ayrı ayrı belirlenmelidir.

Teşvik için ölçekler, asgarî sermaye miktarı ve şirket sayılarının önceden açıklanması. Teşvikler için dikkatli ve iyi düzenlenmiş bir planlama yapmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Böylece teşvik edilecek işletmelerin ölçekleri, sermaye miktarları ve şirket sayıları önceden bilinir hâle gelecektir. Bu durum şeffaflığı ve bilinirliği artıracaktır.

2.2.11. AB Projeleri İle İvme Kazanan Bir Yapı Oluşturulması

Avrupa Birliği, genelde bölgesel farklılıkların azaltılmasından yana bir politika izlemektedir. Bu politika, Avrupa Topluluğu Anlaşması'nın 130a/2 maddesiyle belirlenmiştir. Bu maddeye göre, ekonomik yönden güçsüz olan bölgelerin geliştirilmesi, sanayileşme çabaları, yarım kalan yatırımların tamamlanması, işsizlikle mücadele ve kırsal alanların geliştirilmesi öncelikli konular olarak belirlenmiştir. Bu politikaların finansmanı için Bölgesel Gelişme Fonu, Tarım Fonu ve Sosyal Fonlar oluşturulmuştur. Bu fonlardan yararlanmak için, üye ülkeler bölgesel gelişme projeleri hazırlayarak, birliğe başvurmaları gerekmektedir. AB son birkaç yılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun özellikle tarımsal kalkınmasını sağlamaya yönelik olarak, çeşitli projeleri destekleyen bir uygulama içine girmiştir.

Bölgede Avrupa Birliği'nin hibeleriyle dokuz ilde 84 proje uygulamaya geçirilmiştir. Bu projeler kırsal tabanlı gelir getirici faaliyetlerin güçlendirilmesi yoluyla, bölgedeki yoksulluğun azaltılmasına yöneliktir. Mayıs 2004-2006 yılından itibaren 84 proje, 16 milyon avro hibe ile desteklenmiş, 75 bin kilometrekarelik alanı kapsayan dokuz ilde projelerden 5200 çiftçi yararlanmış. Proje kapsamında; 32 hayvancılık projesi, 8 arıcılık, 10 tarımsal işletme, 29 bitkisel üretim ve çok bileşenli 5 el sanatları projesi uygulanmıştır. Önümüzdeki yıllarda bu tür fırsatlardan daha fazla yararlanma imkânı bulunmaktadır. AB yaklaşımı ve AB projeleri çerçevesinde aşağıdaki politika ve yaklaşımlara sahip olmak gerekmektedir:

1. AB projelerine yönelik olarak kırsal tabanlı gelir getirici faaliyetlerin desteklenmesi için, ilçeler bazında yeni projelerin üretilmesi ve bu konuda yerel yönetimlere, üniversitelere, sivil toplum kuruluşlarına ve iş adamları derneklerine yeni sorumluluklar yüklenmesi.
2. Üniversitelerde yüksek lisans öğrencilerine yönelik AB projesi hazırlama derslerinin konulması.
3. AB projelerinin sonuçlarının izlenmesi, etki değerlendirmesi araştırmalarının yapılarak, gerçekleştirilen ilerleme ve gelişmelerin kamuoyuyla paylaşılması, pozitif bir iklim ve atmosfer oluşturulması.
4. AB fonlarından daha fazla yararlanmak için büyük organizasyonlarla çok yönlü ve kapsamlı projelerin hazırlanması.
5. Bölgede faaliyet gösteren entelektüellerin proje hazırlama kabiliyetlerinin ve yeteneklerinin artırılması.
6. Proje hazırlama el kitapları bastırarak bölgedeki yetkililere dağıtılması.
7. AB projelerinin bölgede etkili bir şekilde duyurulması. Yapılan ve biten projelerin bölgedeki entelektüel insanlarla etkili bir şekilde paylaşılması.

2.2.12. Yedinci Çerçeve Programı ve KOBİ'ler

Avrupa Birliği 7. Çerçeve Programı 2007-2013 programında KOBİ'lerin desteklenmesi Lizbon Stratejisi'nin devamı niteliğinde görülmüştür. Bu bağlamda, Avrupa'daki KOBİ'lerin yenilik yapma kapasitelerinin güçlendirilmesi ve yeni teknoloji tabanlı ürünlerin geliştirilmesine katkılarının sağlanması Kapasiteler Özel Programının hedefleri arasında bulunmaktadır. Gerçekleştirilmesi öngörülen çalışmalarla, düşük araştırma kapasitesine sahip olan veya hiç araştırma kapasitesi olmayan KOBİ'lerin desteklenmesi beklenmektedir. 7. Çerçeve Programı'nda KOBİ'lerin yanı sıra KOBİ Birliklerinin de destek-

lenmesi öngörülmektedir. Mali desteğin iki şekilde verilmesi planlanmaktadır: 1. KOBİ'lere yönelik araştırma; KOBİ'lere yönelik araştırma projelerinin kısa vadeli olması ve amaçlarının KOBİ'lerin yenilik ihtiyaçlarının karşılanmasına odaklanması beklenmektedir. 2. KOBİ Birliklerine yönelik araştırma; belirli sanayi sektörlerindeki pek çok KOBİ'nin ortak sorunlarına teknik çözümler getirmeye ilişkin olarak, proje üreten KOBİ örgütlerini desteklemeyi hedeflemektedir. KOBİ Örgütlerine yönelik projelerde araştırma sonuçlarının üyelere yayılması gibi etkinlikler de bulunmaktadır. 7. çerçeve Programlarından KOBİ'lere yönelik desteklerden daha fazla yararlanmak için aşağıdaki çalışmaların yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır:

1. AB 7. Çerçeve programı proje metinleri Türkçeye çevrilmeli ve bu projeler aynı zamanda KOBİ'lerin yakından takip ettiği KOSGEB ve KOBİLİNE gibi sitelerde de ilan edilmelidir.
2. KOBİ'lerin söz konusu projelerden daha fazla yararlanmaları için AB 7. Çerçeve programı proje hazırlama eğitim ve kursları düzenlemeli işletmelerin proje hazırlama kapasiteleri artırılmalıdır.
3. KOBİ'lerin yenilik ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili araştırmalarda örnek konu listeleri hazırlanmalı ve KOBİ'lere bu konuda öncülük edilmelidir.
4. KOBİ'leri AR-GE projesi yaptırmaya özendirmek için verilen 18 aylık destekler belirli konular spesifik hale getirilerek açığa çıkarılmalı ve böylece KOBİ yöneticilerinin zihninde bazı fikirlerin uyandırılması sağlanmalıdır.
5. KOBİ birliklerine yönelik araştırma konularıyla ilgili örnek listeler hazırlanmalı ve böylece araştırma yapacak kişi ve kuruluşlara kılavuzluk yapılmalıdır.

7. çerçeve programıyla ilgili destekler, Türkiye bütününde zayıf kalmışken Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki destekler de doğal olarak daha düşük kalmaktadır. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki KOBİ'ler bu desteklerden yararlanma konusunda daha avantajlı durumda bulunmaktadır. Bu nedenle, bölgedeki KOBİ'lerin bu konuda hem eğitilmeleri ve bilgilendirilmelerine hem de yapısallaştırılmış uygulamalar çerçevesinde proje hazırlama girişimlerine ihtiyaç vardır.

2.2.13. Bölgedeki KOBİ'lerin ve Ortaklık Kültürünün Güçlendirilmesi

Güneydoğu ve Ortadoğu Anadolu'nun gelişmesi ve kalkınmasında göz önünde bulundurulması gereken bir diğer alan, küçük ve orta ölçekli işletmelerdir. Tüm Türkiye'de olduğu gibi bu bölgede de, söz konusu kuruluşlar ken-

di kaderlerine bırakılmamalı gelişip, serpilmeleri ve büyümeleri için gerekli tedbirler alınmalıdır. Konunun iki yönü önemlidir: birincisi, KOBİ'lerin çeşitli devlet teşvikleri ve KOSGEB destekleriyle teşvik edilerek güçlendirilmesi, ikincisi ise KOBİ'lerin kendi aralarında ortaklık kültürü geliştirmeleridir.

KOBİ'lerin güçlendirilmesi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde sermaye birikiminin düşük olması nedeniyle mevcut KOBİ'ler çoğunlukla zayıf mali yapılara sahiptirler. Önümüzdeki yıllarda da zayıf yapıları çok sayıda KOBİ kurulacaktır. KOBİ'lerin en önemli faydası, bölge insanına işletmeciliği tanıtması ve onlara kendi öz güvenlerini kazandırmasıdır. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişmesi iki aşamalı olarak değerlendirilmelidir. Birinci aşamada, KOBİ işletmeciliği ve girişimciliği teşvik edilmeli, ikinci aşamada ise KOBİ'lerin kendi aralarında ortaklıklar kurarak büyümeleri teşvik edilmelidir. KOBİ'lerin güçlendirilmesi, KOSGEB ve benzeri kuruluşların bölgeye yönelik özel destek ve teşvikler sağlamalarıyla mümkün olabilir. Özellikle KOSGEB'in bölgedeki KOBİ'lere yönelik pozitif ayrımcılık yapması gerekmektedir. Halen KOSGEB destekleri, %60 oranında normal ve gelişmiş bölgelere gitmekte ve %40 oranında ise az gelişmiş bölgelere gitmektedir. Bu oranların tersine çevrilmesine ihtiyaç vardır.

Bölgedeki işletmelerin neredeyse tamamının KOBİ niteliğinde olması münasebetiyle, bu kuruluşların belirli ilke ve politikalar çerçevesinde yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Bu konuda geliştirilecek politikalar üç aşamada ele alınabilir: (a) Stratejik düzeyde, (b) Resmî devlet ve kamu kurumları düzeyinde ve (c) Teşebbüsler düzeyinde. Stratejik düzeydeki politikalar TBMM'yi ve hükümeti ilgilendirir. Esas olarak, kanun çıkarma ve denetim mekanizmalarıyla ilgilidir. Kurumlar seviyesinde geliştirilecek politikalar; KOSGEB'i, bankaları, valiliği, odalar birliğini ve belediyeleri ilgilendirirken, teşebbüs seviyesindeki politikalar; işletmeleri, üniversiteleri ve sivil toplum kuruluşlarını ilgilendirmektedir. KOBİ'lerin güçlendirilmesi konusu, bu nedenle sinerjik etki teşkil edecek bir biçimde üç seviyeli bir koordinasyon ve işbirliğinin sonucunda gerçekleştirilebilir. Bu sinerjiyi oluşturmak için hükümet yetkililerinin, resmî kurum ve kuruluş yöneticileriyle üniversite ve teşebbüs yöneticilerinin belirli ortak programlar çerçevesinde bir araya gelerek işbirliği yapmaları gerekir. Bir araya gelme, "fikir teatisi" düzeyinde kalmamalı ortak programların yürürlüğe alınması ve takibi anlamında olmalıdır. Bölgede KOBİ'lerin güçlendirilmesine yönelik tedbirler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Yerleşim yeri ve kümelenme sorunları.

- a. Bölgedeki işletmelerin ve iş merkezlerinin il merkezleriyle ilçeler arasında dengeli bir şekilde dağılımının sağlanması gerekir. Bu nedenle, OSB ile KSS'lerin bir bölümünün ilçelerde açılması plan-

lanmalıdır. İşyerlerinin iller ile ilçelerde dengeli bir şekilde gelişmesi için imkân hazırlanmalıdır.

b. Kitlesele seri üretim yapan işyerleri OSB'lerde toplanmalıdır.

c. Benzer iş kollarında çalışan işletmelerin şehir içlerinde dağınık yerlerde faaliyet göstermeleri engellenerek, KSS'lerde toplanmaları sağlanmalıdır.

d. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde sanayinin gelişme trendleri dikkate alınarak uygun bir kümelenme modeli geliştirilmeli ve bu model çerçevesinde bölgenin sektörel kümelenme haritaları ortaya çıkarılarak teşvik ve destekler bu kümelenme modeli çerçevesinde uygulanmalıdır.

2. Yönetim sistemlerinin yeterliliği.

a. KOBİ'lerin yönetim yeterliliklerini artırmak için, sahip ve yöneticilerine işletme ve pazarlama teknikleri konusunda sektör bazında bilgilendirme ve davranış kazandırma uygulamaları yapılmalıdır. Bunun için her bir sektör için yönetim sistemleri ve belge standartları oluşturulmalı ve buna göre firmaların kendi aralarında karşılaştırma yapmalarına imkân sağlanmalıdır.

b. KOBİ'lerin mali tablolarının gerçeği yansıtırma derecesi artırılmalı ve kayıt dışılık büyük ölçüde önlenerek, mali tablolara güven oluşumu sağlanmalıdır.

c. Dış danışmanlık hizmet alımı için KOBİ'ler desteklenmeli ve bunun için uygun çevre şartları oluşturulmalıdır.

d. İşletmeler kalite ve uluslararası yeterlilik belgelerini almaları için özendirilmelidir.

e. İşletmeler sürekli eğitim almaları ve gelişim için girişimde bulunmaları konusunda teşvik edilmeli ve bunun için uygun çevre şartları geliştirilmelidir.

f. KOBİ'lerin İnternet ve veri tabanları gibi bilgi kaynaklarına erişim yeterliliği geliştirilmelidir. KOBİ'ler bu maksatla oluşturulmuş *veri tabanlarına* ücretsiz abone yapılmalıdır.

g. KOBİ'lerin piyasa araştırma ve rekabet analizi yetenekleri geliştirilmelidir.

h. KOBİ'lerin resmî, yasal ve hukukî düzenlemelere uyma yeterlilikleri artırılmalıdır.

- i. KOBİ'lerin AB Müktesebat ve direktifleri çerçevesinde hazırlanan Pembe Kitap standartlarını bilmeleri sağlanmalıdır. AB ülkelerine satış yapan veya satış yapmayı düşünen KOBİ'leri için pembe kitap önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Kitapta her bir pazarlama sektörü için AB yasal düzenlemeleri, mevzuatı ve direktifleri yer almaktadır. Bu kapsamda kitapta 499 direktife yer verilmiştir.
- j. KOBİ'lerin pazarlama, tanıtım ve reklam yeterlilikleri artırılmalıdır.

3. Büyük endüstriler veya ilgili endüstrilerle entegrasyon.

- a. Bölgedeki küçük işletmelerin varlıklarını sürdürebilmeleri için, büyük işletmelerle bir şekilde entegrasyon bağına sahip olması için, imkân ve fırsatlar sağlanmalıdır.
- b. Entegrasyonun bir diğer şekli ilgili endüstrilerle bütünleşme veya birbirini tamamlama özelliğidir. Birbirini tamamlayan işletmelerin varlıklarını sürdürme gücü daha fazla olacaktır. Bu münasebetle şehirlere özgü olarak, OSB'ler içinde kümelenme olgusunu teşvik edecek mekanizmalar geliştirilmelidir.

4. Yenilik, değişim ve teknolojik gelişmelere açık olma.

- a. Bölgedeki işletmelerin yenilik yapma ve teknolojik gelişmeleri uyarlama kapasiteleri değerlendirilerek, Kalkınma Ajansları işletmelere bu yönde avantajlar ve imkânlar sağlamalıdır.
- b. Yenilik ve teknolojik gelişim desteği için 7. çerçeve programlarından yararlanılmalı ve bu konuyla ilgili eğitim ve bilgilendirme çalışmalarına ağırlık verilmelidir.
- c. Yenilik ve teknolojik gelişim desteği için, Kalkınma Ajansları tarafından yeni projeler devreye alınmalıdır.
- d. Yenilik ve teknolojik gelişim için bölgede envanter çalışması yapılmalı; mevcut ve potansiyel işletmeler belirlenerek bu işletmelere yönelik özel programlar oluşturulmalıdır.

5. Bölgenin sanayileşme ve kalkınmasına katkı sağlaması.

- a. Bölgesel gelişme ve kalkınmanın sağlanabilmesi için, kurulacak işletmelerin teknoloji yoğun olmasına önem verilmelidir. İşletmelerin yeni teknolojilere kolay uyum gösterebilmesi için, bölgenin teknik eleman altyapısını destekleyecek yüksek öğretim kurumları desteklenmeli ve mezunlarına bölgede kalmaları için avantajlar sağlanmalıdır.

- b. Bölgeye dış illerden ve evre ülkelerden gelir getirecek işletmelerin teşviklerden daha fazla yararlanması sağlanmalıdır. İşletme faaliyetlerinin bölgesel düzeyde kalmamasına zen gösterilmelidir.
- c. Bölgeye yabancı sermayeyi çekecek Şekilde uzun süreli özel teşvik uygulamaları geliştirilmeli ve dış kaynak akışı sağlanmalıdır.

6. Ekonomik dalgalanmalara dayanıklılık ve güçlü olma.

- a. Bölgede desteklenecek ve korunacak olan KOBİ'lerin belirli bir dayanıklılığa kavuşmaları esas olmalıdır. Tüm KOBİ'ler yerine, stratejik önemlerine göre ehemmiyetli ve kritik olan KOBİ'ler desteklerden daha fazla yararlanmalı, stratejik önemi az olan KOBİ'ler daha düşük nitelikli imkânlardan yararlanmalıdır.
- b. Güçlü işletmeler ve KOBİ'lerin bölgelerindeki potansiyel emek gücünü ve sermayeyi harekete geçirebilmeleri için, ortaklıkları, birleşmeleri, sermayenin temerkzn sağlayacak yeni tedbirler alınmalıdır.

7. İşgücü, sermaye ve pazar gücü yeterliliği.

- a. Bölgede kurulacak ve kurulmuş olan işletmelerin iş gücü ve sermaye gücü yeterlilikleri değerlendirilerek, belirli bir sermaye ve iş gücü yeterliliğine sahip işletmeler öncelikli olarak desteklenmelidir.
- b. Bölgede pazar gücü olan ve pazarını bölgenin dışına genişletmiş olan işletmeler özel destek grubuna alınmalıdır.
- c. İşgücü, sermaye ve pazar yeterliliği yüksek olan işletmelere yönelik kredi imkânları genişletilmelidir.
- d. Dış sermaye bulan işletmeler izlenmeli ve bu kuruluşlara yönelik i desteklerde ihracat vergi iadesi gibi belli bazı avantajlar sağlanmalıdır.

8. Dış ticaret potansiyeli ve kapasitesi.

- a. Bölgede KOBİ'lerden dış ticaret potansiyeline sahip olanlar belirlenmeli ve bu işletmelere yönelik ihracat, bilgi ve pazar araştırması desteği verilmelidir.
- b. Dış satım faaliyetleri rasgele ve düzensiz olmasından çok, düzenli olan işletmeler özel olarak ödüllendirilmelidir.

Ortaklık kültürünün güçlendirilmesi. KOBİ'lerin gelişmesi, işletmeler arası ortaklık kültürünün güçlendirilmesine bağlıdır. Uzun dönemde bölgedeki

ferdî teşebbüsler yavaş yavaş piyasadan silinme durumuyla karşı karşıya kalabilir. Doğabilecek böyle bir olumsuzluğun çözümü “güç birliğine dayalı ortaklıkların” oluşturulmasıdır. İşletmecilikte çok ortaklı yapılara geçme, kültürel alışkanlıklarla ilgilidir. Küçük işletmelerin birleşerek daha büyük ortaklıklar haline gelmeleri hem ülke, hem de bölge ekonomisi için şarttır.

Küçük işletmelerin birleşerek dayanıklı ortaklıklar kurmalarıyla, hem bölgedeki atıl yatırımlar ekonomiye kazandırılacak, hem de piyasa gereksiz yere çok sayıda firma ile parçalanarak maliyetlerini karşılayamayacak duruma düşmeyecektir.

Bu amaçla bir taraftan özel girişimcilik teşvik edilirken diğer taraftan ise ortaklık kültürünü kazandıracak bilinçlendirme çalışmaları yapılmalıdır. Devlet ortaklık kültürünü teşvik edecek, firma büyüklüğü ve cesametini ödüllendirecek tedbirler almalıdır. Örneğin, bölgede verilecek teşviklerde çok küçük firmalardan büyük firmalara doğru; (a) Artan oranlı vergi indirimleri, (b) Yatırım indirimleri, (c) Enerji fiyatı indirimleri, (ç) Pirim uygulaması indirimleri getirilebilir. Böylece küçük işletmeler daha fazla avantaj elde etmek için, sahip oldukları küçük firmalarını birleştirme yoluna başvuracaklardır. Günümüzde küçük işletmelerin ayakta kalabilmelerinin yolu; (a) Maliyetleri düşürmek, (b) Ölçek ekonomileri meydana getirebilmek, (c) Öz sermayelerini birleştirip, büyük şirketler kurabilmek ve (ç) Faaliyet harcamalarının yükünü düşürebilmekten geçmektedir.

2.2.14. Bölgeye Küresel Sermayenin Çekilmesi

Doğu Anadolu ve GAP bölgesine küresel sermayeyi çekmek için çok uğraşılmasına karşın, yeterli ölçüde başarılı olunamamıştır. Bunun bir çok nedeni vardır. Fakat en önemli neden bölgedeki terör olayları, bölgenin satın alma gücünün düşük olması, zor tabiat koşulları ve yetişmiş işgücü yapısı yetersizliğidir. Bölgeye küresel sermayenin çekilebilmesi için “cazip paket programların” uygulanmasına ihtiyaç vardır. Paket programlar; eğitim, altyapı, güvenlik, sağlık, yoksulluğun giderilmesi, turizm ve ulaştırma bileşenleriyle birlikte düşünülmelidir.

3. SEKTÖREL ANALİZLER

Bu bölümde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınma ve gelişme sorunları ana ve alt sektör başlıkları altında incelenmiştir. Bölümde alt bölgelere ve illere özgü “stratejik sektörler” sınıflaması yapılmaksızın önce genel çerçevede bir durum tespiti yapılmış ve daha sonra değişik sektörle ilgili olarak alınması gereken tedbirler belirlenmiştir. Sektörler; tarım, sanayi, inşaat, ticaret ve hizmetler olmak üzere beş ana grup altında toplanmıştır.

3.1. TARIM SEKTÖRÜ

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde birinci önceliğe sahip sektör tarımdır. Tarım sektörü; (a) Çiftçilik, (b) Hayvancılık, (c) Ormancılık ve (ç) Balıkçılık alt sektörlerinden oluşur. Tarım sektörü, Doğu Anadolu Bölgesine oranla Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde daha fazla gelişmiştir. TÜİK 2000 yılı verilerine göre fert başına düşen GSMH değerleri açısından Türkiye tarımına oranla Doğu Anadolu'nun payı %10 ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin payı ise %15 civarındadır. Potansiyel olarak önümüzdeki yıllarda Güneydoğu Anadolu Bölgesi payının %20'ye yükselmesi ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin iki katına çıkması muhtemeldir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde GAP Master Planı projesinin veya AB destekli GAP Kalkınma Programları'nın gerçekleşmesiyle bölge “Tarıma Dayalı İhracat Merkezi” haline gelecektir. Bu özellikler nedeniyle önümüzdeki yıllarda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde çiftçilik ve ziraat, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise hayvancılık sektörü birinci öncelik olarak ortaya çıkacaktır.

3.1.1. Tarla Ürünleri Ekiciliği, Sebzeçilik, Meyvecilik ve Çiçekçilik

Ekicilik ve bitki yetiştiriciliği sektörü; tarla ürünleri, meyveler, sebzeler, yeşil ve kuru ot, saman ve çiçek üretimi faaliyetlerini kapsar. Bu faaliyet alanını hayvancılığı dışarıda bırakarak kısaca *çiftçilik* olarak isimlendirebiliriz. Çiftçilik sektörünü; Doğu, Ortadoğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere üç ayrı alt başlıkta ele alabiliriz. Bu sınıflama yaklaşımında ortaya çıkan zorluk önceki yıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu yaklaşımı içinde derlenen bilgilerin son yıllarda artık AB istatistiki sınıflama birimleri bazında ele alınması ve Ortadoğu Anadolu Bölgesi'nin ayrı bir bölge olarak değerlendirilmesidir. Aslında Doğu Anadolu Bölgesi'nden söz ederken Ortadoğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgeleri'nin her ikisini de birlikte düşünmekteyiz. Fakat son yıllarda ekonomik raporların alt bölge yaklaşımına uygun olarak hazırlanması nedeniyle Ortadoğu Anadolu Bölgesi verileri ayrı bir başlık altında derlenmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi. Doğu Anadolu Bölgesi'nde çiftçilik, çoğunlukla tarla ürünleri üzerinde odaklanmıştır. Bölgede buğday tarımı düşüktür, onun yerine genellikle hayvan yemi olarak kullanılan arpa tarımı yapılır. Düşük sıcaklığa dayanıklı olması, kısa sürede hasat edilebilmesi, hayvan yemi olarak kullanılması ve buğdayın yetiştirilemediği yerlerde yetişebilmesi nedenleriyle arpa en çok ekilen üründür. Arpadan sonra en fazla tarımı yapılan ürün buğdaydır. Bitlis, Malatya ve Elazığ çevresinde tütün yetiştirilir. Malatya, Türkiye ve dünyada kayısı üretiminde ilk sırada yer alır. Genel olarak sıcaklığın düşük olmasından dolayı sebzeçilik gelişmemiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde tarımın ihracata yönlendirilmesine ihtiyaç vardır. Tarımın ihracata yönlendirilmesi amacıyla, Doğu Anadolu Bölgesi'nde üretilen tarımsal ürünlere (patates, kuru soğan, elma vb. gibi) diğer bölgelerden farklı olarak ve yıl boyunca devam edecek şekilde nakdi teşvik verilmesi beklenmektedir. Aşağıdaki alt başlıklarda Doğu Anadolu Bölgesi'nin başlıca şehirlerine ilişkin tarım sektörünün özellikleri ele alınmıştır.

Erzurum. Erzurum geniş bir tarım arazisine sahiptir, fakat tarımsal amaçlı kullanılabilir arazinin tamamı bölge çiftçileri tarafından ne yazık ki tam olarak kullanılamamaktadır. Yapılan araştırmalar, kullanılabilir arazinin ancak %75'inin tarımsal üretim amacıyla kullanılabildiğini göstermektedir. Kullanılan tarımsal alanın %38'inde sulu, %62'sinde ise kuru tarım yapılmaktadır. Erzurum'da üretilen tarla ürünlerinin verimlilikleri açısından yapılan sıralamada tahıl, yağlı tohumlar ve yumru bitkilerde Türkiye ortalamasının altında; buna karşılık endüstriyel bitkiler ve yem bitkilerinde ise Türkiye ortalamasının üzerindedir. Sebze ve meyve üretimi açısından aile ekonomisi çerçevesinde üretim yapılmakta olup, verimlilik oldukça düşüktür.

Erzincan. Erzincan ilinde faal nüfusun %55'i tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Erzincan'ın ülke çapındaki tarımsal üretimdeki payı %1 civarındadır. Bu nedenle, Doğu Anadolu Bölgesi'nin fazla gelişmemiş illeri arasında yer almaktadır. Tarımdan sağlanan gayri safi hasıla il gelirinin yaklaşık %55'ini oluşturmakta, bunun da %65'i bitkisel, %35'i hayvansal ürünlerden sağlanmaktadır. Erzincan Ovası'nın su kaynakları açısından zengin olması, sulu tarım imkanı vermektedir. Erzincan ovası bölümü tamamen sulanabilmektedir. İlin ilk turfanda sebze ve meyve ihtiyacı güney illerinden temin edilmektedir. Son turfanda sebze ve meyve ise il ihtiyacını karşılamakta olup, dışarıya da gönderilmektedir. Erzincan bölgesi meyveciliğin gelişmesine ve bölgenin ekonomik yönden kalkınmasına katkı sağlayacak bir potansiyele sahiptir. Son yıllarda ilden yurt dışına önemli ölçüde meyve püreleri ve kurutulmuş meyve ihracatı yapılmıştır. Erzincan'da tarım sektörünün geliştirilmesi için aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur:

1. Tarımsal sanayinin gelişmesini sağlayacak yatırım projelerinin desteklenmesi. Bu tür projelerde hibe ve devlet destek oranlarının %50'lerden %70'lere çıkarılması.

2. Tarımsal ürünlerin depolanması ve saklanması konusunda yeni teşvik ve desteklerin verilmesi.
3. Bölgede 4 yıllık Tarım Meslek Yüksek Okullarının açılması.
4. Tarım bitkileri ile hayvancılığın geliştirilmesi arasında bağ kurulması ve bu iki alt sektörün birbirini destekleyecek şekilde yapılandırılması.
5. Köylülere ücretsiz gübre ve tohum dağıtım uygulamalarına devam edilmesi.
6. Tarımsal ürünlerin geniş ve büyük pazarlara etkili bir şekilde ulaştırılabilmesi için ulaşım ağlarının geliştirilmesi ve ulaşım maliyetlerini düşürecek tedbirlerin alınması.
7. Tarımsal ürünlerin ihracatını kolaylaştırmak için ilden veya Erzurum'dan yurt dışına hava yolu ulaşımının sağlanması.
8. Çiftçilerin kooperatifleştirilerek örgütlenmesinin sağlanması.
9. Hayvan yemi üretiminin, bölge illeri için önemli bir gelir kaynağı haline getirilmesi.
10. Tarım sektörü için özel teşvik sistemlerinin geliştirilmesi.
11. Bölgede organik tarım, hayvancılık, arıcılık ve tavukçuluk yapan işletmelere özel teşvik uygulamaları kapsamında ücretsiz arsa tahsislerinin yapılması.

Bayburt. İlde tarım ve hayvancılık başlangıçtan beri ekonomiyi sürükleyen bir rol oynamıştır. Tarım ürünü olarak ilde hububat çeşitleri, yem bitkileri, şeker pancarı ve az da olsa meyve sebze üretimi yapılmaktadır. İlin sebze ihtiyacı genelde diğer illerden karşılanmaktadır. Arazinin büyük bir kısmı kıraç olup Çoruh vadisinde; Aydıntepe ve Sünür ovalarında sulu tarım yapılmaktadır. İlin toplam tarım alanı 131.955 ha.'dır. Devletin tarımla ilgilenen çiftçilerin desteklenmesi amacıyla Doğrudan Gelir Desteği vermektedir. Destek, ürüne değil işlenen tarım arazilerine verilmektedir. Bunun yanında bakanlık ülkenin kaba yem açığını kapatmak için yem bitkileri eken çiftçileri ürün bazında desteklemektedir. Bayburt'ta bu destekler çiftçiler için oldukça önem taşıyan bir özelliğe sahiptir. İlde yaşayan çiftçiler havza bazlı ürünlerin özel olarak desteklenmesini arzu etmektedirler.

Ortadoğu Anadolu Bölgesi. Bu bölümdeki bilgiler büyük ölçüde Tarım ve Köyişleri Bakanlığının 2007 yılında hazırladığı "Ortadoğu Anadolu Bölgesi Master Planı"ndan alınmıştır. TRB Ortadoğu Anadolu Bölgesi, Malatya, Van, Elazığ, Bingöl, Bitlis, Muş, Hakkari ve Tunceli illerini kapsamaktadır. Bölgenin yüz ölçümü, Türkiye'nin yüzölçümünün %10'una tekabül etmektedir. Ortadoğu Anadolu Bölgesi'nin tarımsal özellikleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

Bitki örtüsü. TRB1 alt bölgesinde çoğunlukla bozkır tipi bitki topluluğu hakimdir. TRB1 Alt Bölgesinde orman alanları Malatya ve Elazığ illerinde yok denecek kadar az olmasına karşın Tunceli ve Bingöl illeri orman alanları bakımından oldukça zengindirler. Bu ormanlar 2000 m. yüksekliğe kadar ulaşmaktadır.²⁶ TRB2 alt bölgesinde bitki örtüsü olarak, bozkır tipi hakimdir. Orman alanları düşük miktardadırlar. Ormanlık alanlarda özellikle meşe ağacı yaygın yer kaplamaktadır. Hakkari ilinde yetişen “ters lale” dünyada ender bulunan bitki türlerindedir.

Tablo 16. TRB Ortadoğu Anadolu Bölgesi Tarım Göstergeleri

		KIRSAL NÜFUS BAŞINA TARIMSAL ÜRETİM DEĞERİ (YTL)	TARIMSAL ÜRETİMİN TÜRKİYE İÇİNDEKİ PAYI (%)
	Malatya	912	1,21
	Elazığ	1.115	0,86
	Bingöl	775	0,38
	Tunceli	1.432	0,21
TRB1		973	2,65
	Van	725	1,17
	Muş	734	0,81
	Bitlis	738	0,47
	Hakkari	644	0,23
TRB2		722	2,67
TRB		828	5,32
TÜRKİYE		1.124	100,00

Kaynak. DPT, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003) Yayın No DPT 2671.

“Tablo 16 incelendiğinde kırsal nüfus başına düşen tarımsal üretim değeri Türkiye’de 1124 YTL iken, TRB Ortadoğu Anadolu Bölgesi’nde 828 YTL ile ülke ortalamasının altındadır. Türkiye’nin toplam tarımsal üretim değerinin % 5,32’si TRB Ortadoğu Anadolu Bölgesi’nden elde edilmektedir. Bölgede kırsal nüfus başına tarımsal üretim değeri açısından Tunceli ve Elazığ illeri ilk sıralarda yer almaktadır. En az üretim değeri ise Hakkari ilinde gerçekleşmektedir.”²⁷

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Güneydoğu Anadolu Bölgesi ziraat ve çiftçilik açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Türkiye bu bölgede ziraatı, çiftçiliği, bahçeciliği, meyveciliği, narenciye yetiştiriciliğini, fıstık yetiştiriciliğini, tohumculuğu ve fidan yetiştiriciliğini geliştirecek paket projeler oluşturmalı ve aynı zamanda bu projeleri bölgedeki küçük işletmeciliğin

altyapısını geliştirecek şekilde kurgulanmalıdır. Bölgede işlemeye elverişli tarımsal arazi miktarı yaklaşık 2.477.000 hektar olup, toplam arazinin %33'ü kadardır. Kısıtlı bir biçimde işlemeye olan uygun arazi miktarı da (694.000 hektar) hesaba katıldığında, bölge topraklarının %42'sinin tarıma elverişli olduğu görülür. Geniş tarımsal alan bu bölgeye yönelik önemli projelerin hazırlanmasını gerektirmektedir. Türkiye'nin %28 suyu bu bölgede bulunmaktadır, dolayısıyla bölgede uluslararası düzeyde bir sulu tarım araştırma enstitüsünün kurulmasına büyük ihtiyaç vardır. Bölgede tarımın ve çiftçiliğin geliştirilebilmesi için aşağıdaki adımlar atılabilir:

1. Bölgedeki toprak dağılımı, mülkiyet düşmanlığı yapılmadan gözden geçirilmeli, mümkün olan yerlerde topraksız veya küçük toprak sahibi halkın "optimum büyüklükte" arazi sahibi olma imkânları geliştirilmelidir. Bölgedeki araziler, ne büyük parçalar halinde ağalık sistemine terk edilmeli, ne de küçük verimsiz adacıklar olarak kalmalıdır.
2. Bölgede küçük çiftliklerin ortaya çıkması ve bilimsel anlamda ziraat yapılması için ziraat merkezlerinin sayısı artırılmalıdır.
3. Ziraat mühendislerinin bölgede daha çok istihdamı için, yeni tedbirler alınmalıdır. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığının "2000 Köye 2000 Tarım Gönüllüsü" programları çerçevesinde köylere gönderilecek ziraat mühendisi ve veterinerlerin sayısı daha da artırılmalıdır.
4. Bölgenin kapsamlı bir tarım envanteri çıkarılarak, tarımda kayıtlı ve programlı üretim sistemlerine geçilmelidir.
5. Bölge üniversitelerinde tarımı geliştirecek araştırma laboratuvarları kurulmalı ve bu laboratuvarlar için özel ödenekler ayrılmalıdır.
6. Bölgede yüksek verim için tarlaların toprak numunelerinin analizleri ücretsiz olarak yapılmalı, köylüden ücret talep edilmemelidir. Toprağın geliştirilmesi toprak analizlerine göre yapılmalıdır.
7. Çiftçi nüfusun tarımsal faaliyet alanı genişletilmeli, ziraat yanında tohumculuk, fidecilik, çiçekçilik, seracılık, meyvecilik gibi yan uğraşı alanları oluşturulmalı ve senenin daha büyük kısmında faal olmaları sağlanmalıdır.
8. Sulanabilir toprakların alanı genişletilmeli ve bu topraklardaki sulama rejimleri disiplin altına alınmalıdır.
9. Özellikle tuzlanma eğilimi gösteren topraklarda tuzlanmayı önleyecek, yörenin toprak yapısına uygun fidan, ağaç ve bitkilerin ekimi için bilimsel araştırmalar yapılmalı ve bu bitkilerin ekimi için devlet desteği sağlanmalıdır. Tuzlanmayı önlemek için damla sulama sistemine geçilmelidir.

10. Bölgede sertifikalı yem bitkileri yetiştiriciliği özendirilmeli ve bu amaçla özel projeler uygulanmalıdır. Yem bitkilerinin yetiştirilmesi hayvancılığın geliştirilmesi açısından önemsenmekte ve aynı zamanda azot açısından zengin olan bu bitkilerin toprağın yapısını güçlendireceği düşünülmektedir. Yem bitkisi yetiştiriciliğinin geliştirilmesi için yeni yem ürünleri tanıtılmalı, verimlilik artışı ve ekiciliğiyle ilgili olarak eğitim, bilgilendirme ve bilinçlendirme toplantıları yapılmalıdır.
11. Devlet tarım işletmelerinde üretilecek olan fiğ, korunga, yonca, sorgum, silajlık mısır gibi yem bitkilerinin tohumları belli bir program dahilinde çevre yetiştiricilerine ücretsiz olarak dağıtılmalıdır. Bölgede yem bitkilerinin tarla tarımı içindeki payı %10'lar seviyesine çıkarılmalıdır.
12. Bölgede yem bitkileri üretimi yapmak üzere başvuran üreticilere, sertifikalı tohumluk kullanımına göre çok yıllık yem bitkisi ekilişleri ile tek yıllık yem bitkisi ekilişlerinde dekar başına yapılan ödemeler artırılmalıdır.
13. Yem bitkileri ekilişlerinde tohumluklara %100 proje ödeneği verilmelidir.
14. Yem bitkileri üretiminde kullanılmak üzere, satın alınan alet ve makineler fatura bedelinin yüzde 50'sine kadar desteklenmelidir.
15. Sertifikalı yem bitkileri tohumluk üretimine ayrıca özel destekler verilmelidir. Köy İşleri Bakanlığınca tohumculuk kuruluşu olarak kabul edilen ve Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kayıtlı arazilerde sertifikalı yem bitkileri tohumluğu üreten/ürettiren özel sektör tohumculuk kuruluşlarına, sertifikalandırdıkları tohumluklar için kilogram başına yapılan destekleme ödemeleri artırılmalıdır.
16. Bölgede pamuk, mısır, tütün, patates, kolza, yer fıstığı ve soya gibi endüstri bitkilerinin ekimi ve buna dayalı sanayi altyapısının gelişmesi teşvik edilmelidir. Köylüden yem bitkilerinin alınması garanti edilmelidir.
17. Türkiye'de ciddi bir pamuk üretimi açığı olması nedeniyle pamuk üretimi ön plana çıkarılmalı ve bu amaca yönelik teşvikler geliştirilmelidir.
18. Bölgede sulu tarım yapan çiftçilere mısır ekimi hakkında bilgi verilmeli ve pamuğa göre masrafının %60 daha ucuz olması nedeniyle, pamuktan sonra ikinci ürün olarak tercih etmeleri sağlanmalıdır. Mısır üreticilerinin mağdur olmamaları için, TMO'nun zamanında açılması temin edilmelidir.

19. Bölgede “tarım ürünlerini işleme ve kalitelerine göre sınıflandırma” tesisleri ve bu maksatla kurulan işletmeler teşvik edilmeli, böylece ihracat için kalite altyapısı oluşturulmalıdır.
20. Çiftçinin tarımsal ürünlerinin değerini tam olarak alabilmesi için, dağıtım, satış ve büyük tüketim merkezlerine ulaşım için kolaylıklar getirilmelidir.
21. Ürünlerin stopaj vergileri düşürülmeli ve ürünün nihai satış fiyatı ile köylünün elinden çıkış fiyatı arasındaki oranlar yakından takip edilmeli ve makul olmayan açıkları ortadan kaldıracak tedbirler alınmalıdır.
22. Tarımsal sanayi ürünlerine daha kolay ve elverişli şartlarda sahip olabilmek için destek sağlanmalıdır.
23. Köylerde tarımsal kalkınma kooperatifleri kurularak bu kooperatiflere tohumluk, tarımsal bilgi desteği, fidan desteği, küçük ve büyük baş hayvan desteği sağlanmalıdır.
24. Sulama ile bölge topraklarının tuzlanmasını önlemek için, çiftçi bilinçlendirme programları uygulamaya alınmalı ve bilinçli tarım yapma uygulamaları geliştirilmelidir.
25. Özellikle Mardin ve Şanlıurfa’da kuyu suyuyla sulama önemli bir yer tutmakta olduğundan çiftçilerin kendi imkanlarıyla yaptıkları sulama faaliyetleri devletin elektrik desteği ile desteklenmelidir.
26. Tarım Bakanlığı tarafından tarımsal sanayinin gelişmesi için, 81 ilde uygulamaya alınan Kırsal Kalkınma Yatırımlarını Destekleme Programı’nın tanıtımı bölgede daha etkili bir biçimde yapılmalı ve yararlanan vatandaş sayısı artırılmalıdır.
27. Şanlıurfa gibi belirli şehirlerde organik tarım açısından kümelenme ortamları yaratılmalıdır.

Güneydoğu Anadolu’nun doğal bitki örtüsü bozkırdır. Bununla birlikte, baraj sistemlerinin gelişmesiyle bölgenin görünümünde önemli ölçüde değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Ormanların en az alan kapladığı bölgede, mevcut ormanların büyük bölümü tahrip edilmiştir.

Bölgede yapılan tarımın halkın temel geçim kaynağı olduğu dikkate alınır, kuraklık sorununun aşılması için sulamaya önem verilmesi ve yaygınlaştırılması ön plana çıkmaktadır. Bölgede tarım topraklarının bir bölümünün küçük ve çok parçalı, tarım işletmelerinin küçük işletmeler şeklinde olması tarımsal verimi düşürmektedir. Ağalık sisteminin büyük arazi sistemleriyle; bölünmüş küçük toprak parçaları arasında optimum arazi büyüklüğüne dayalı yeni yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Kuraklık sebebiyle her yıl tarım alanlarının üçte biri nada-

sa bırakılmaktadır. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin tamamlanma oranının artmasıyla birlikte sulu tarım alanları genişleyecek, nadasa bırakılan arazi azalacak ve tarımı yapılan ürün çeşidi artacaktır. Bölgede tarımın gelişmesiyle Güneydoğu Anadolu Projesinin tamamlanması arasında büyük bir ilişki bulunmaktadır. Bölgede tarım sektörünün desteklenmesi ve gelişmesiyle şu faydalar sağlanmış olacaktır:

1. Kırsal kesimde yaşayan insanların gelir seviyeleri artacak ve köyden şehre olan göç dalgasının hızı yavaşlama eğilimi içine girecektir. Gelir seviyesi yükselen insanların bir bölümü ilçeye ve ile göç etse bile bir süre sonra köyler yaşama açısından cazibesini yeniden kazanacaktır.
2. İstihdam ve işsizlik sorunları, yerel bölgelerdeki çalışma münasebetiyle hafifleyecek ve insanlar büyük şehirlerde işsiz kalmak yerine, kendi köylerinde çalışmayı tercih edecektir.
3. Bölge, Ortadoğu ülkelerinin tarım ve gıda deposu hâline gelecek "tarım ihracat" merkezi olarak gelişecektir.
4. Tarımın güçlenmesi ve tarımsal hasılanın artmasıyla birlikte, bölgede tarım ve gıdaya dayalı bir sanayileşme ortaya çıkacak, bu vesileyle "tarım sanayi kümesi" bölgenin genel karakteristiği olacaktır.
5. Sulu tarıma geçilmesi münasebetiyle çeşitli ürünlerde yüzde 100'lerden yüzde 500'lere kadar uzanan genel bir verimlilik artışı ortaya çıkacak ve bu vesileyle bölge halkının hayat standardı yükselecektir.
6. Sulama öncesinde bölgede üretilmeyen soya, yer fıstığı, mısır, ayçiçeği ve fasulye gibi ikinci ürünler tarım portföyüne alınacak ve böylece halkın çalışma ve üretme alışkanlıkları önemli ölçüde değişecektir.

Mayınlı araziler. Bölgede dünya tarımı ile entegrasyonu sağlayacak avantajlı bir çok imkân bulunmakla birlikte, belirli kısıtlamalar da söz konusudur ve bunların başında da mayınlı araziler gelmektedir. Bölgenin sınırlara yakın yerlerinde mayınlanan arazi miktarı sadece Mardin'de 45,3 milyon metrekaRELİK alanı kaplamaktadır. Mardin bölgesindeki mayınlı arazilerin temizlenme karşılığı olarak 49 yıllığına ihalesi gündeme gelmiş, fakat daha sonra bu ihale iptal edilmiştir.

Türkiye'de Suriye sınırında bulunan toplam mayınlı arazi miktarı ise 3,5 milyon dönümdür ve toplam olarak Kıbrıs'ın büyüklüğüne eşittir. 1956 yılında çiftçilerden kamulaştırma yoluyla satın alınan ve mayınlanan bu bölgenin yeniden tarıma açılması bölgesel kalkınma için büyük öneme sahiptir. Bu arazilerin temizlenip organik veya normal tarıma açılması ile bölge önemli bir

tarım üretim alanı haline gelebilir. Mayınlı arazilerin temizlenmesi için bir plan oluşturulmalı ve en geç beş yıl içinde tüm arazi mayınlardan temizlenmelidir. Sınırın hemen karşısında Suriye'de petrol çıkmış olması bu bölgede petrol bulunma ihtimalini güçlendirmektedir. O nedenle mayınlı araziler, hem petrol hem organik tarım ve hem de normal tarım açısından önemini korumaktadır.

Mayınlı tarım arazilerin temizlenmesine İngiliz, İsrail, Ukrayna, Hırvatistan, Rusya, Fransa, Danimarka ve İsveç firmaları talip olmuşlardır. Bu ülke firmalarının hızlı ve seri bir şekilde temizleme uygulaması yapabilmelerine karşılık, bölgede uzun süre kalmaları söz konusu olabilecektir. Bu nedenle mayınlı arazilerin temizlenmesi işi, Türk ve yabancı firmalara birlikte yaptırılmalıdır.

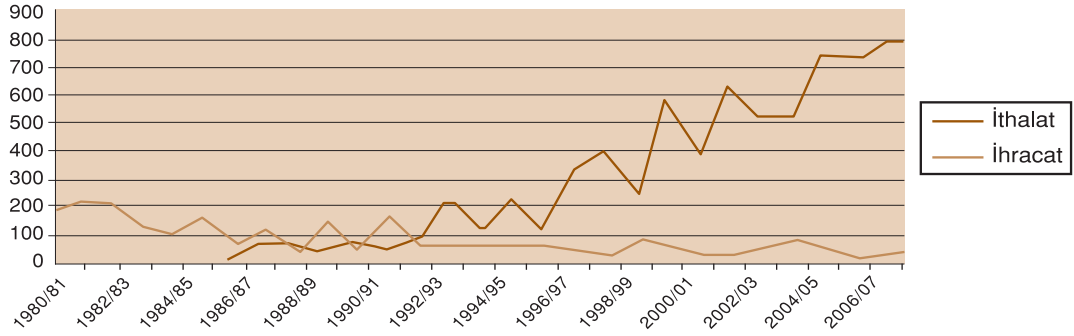
Sanayi bitkileri. Bölgenin bir diğer üstün yönü sanayi bitkilerini yetiştirme zenginliği ve potansiyeline sahip olmasıdır. Bunların başında da pamuk, mısır ve yağlı bitkiler gelmektedir.

Pamuk üretimi. Türkiye, dünyada önemli bir pamuk üreticisi ülkedir. Türkiye pamuk üretimi, son otuz yılda 500 bin ton/lif'ten, 900 bin ton/life kadar yükselmiştir. 1980'lerin başında toplam tüketimi 300 bin ton seviyesinde iken, bu miktar bugün 1,6 milyon ton-life kadar ulaşmıştır. Bugün, 800 bin ton civarında lif pamuk ithal edilmektedir. Pamuk ithalatı, ağırlıkla ABD, Yunanistan, Suriye, Türkmenistan ve Özbekistan'dan yapılmaktadır. Bölgedeki sulama kanalları tamamlandığında pamuk ekimi önemli ölçüde artacaktır. Bu sayede pamuk satan bir ülke konumuna geleceğimiz gibi stratejik ürün avantajı da elde etmiş olacağız. Yapılan araştırmalara göre dünyanın en kaliteli pamuğu bu bölgede üretilmektedir. Bölge gelecekte AB'nin pamuk deposu olma potansiyeline sahiptir. Daha yoğun bir üretim faaliyeti için, pamuk ekiciliğinin desteklenmesi ve yeni yasal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Şu an Türkiye pamuk ekiminde dünyada yedinci sırada, üretim de ise altıncı sıradadır (bk., Tablo 17).

Mısır üretimi. Endüstriyel ürünlerden bir diğeri mısırdır. Türkiye'de yılda 3,5 milyon ton mısır tüketilmekte, bunun her yıl ortalama 1,5 milyon tonu ithal edilmektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesi bu açığı kapatacak potansiyele sahiptir. Mısır bitkisi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi gibi sıcak iklimlerde ve sululu koşullarda ekim nöbeti sistemlerinde, ikinci ürün olarak yer alabilecek önemli bir bitkidir. Devletin uygulayacağı teşvik sistemleriyle bölgedeki mısır üretimini artırması, aynı zamanda hayvancılığın gelişmesine de destek sağlayacaktır.

Tablo 17. Türkiye Lif Pamuk Üretimi

Üretim dönemi	Ekim alanı (ha)	Üretim miktarı (ton)	Verim (kg/ha)
1996/97	743.775	784.047	1.054
1997/98	719.121	837.915	1.165
1998/99	756.566	882.154	1.166
1999/00	719.294	791.298	1.100
2000/01	669.000	880.000	1.315
2001/02	734.634	922.000	1.255
2002/03	694.760	963.998	1.387
2003/04	629.610	893.000	1.428
2004/05	637.000	904.000	1.291
2005/06	640.000	773.000	1.288
2006/07	591.000	875.000	1.306

Şekil 7. Türkiye'de pamuk ithalat ve ihracat rakamları.

Organik tarım. Güneydoğu Anadolu'nun mayınlarla kaplı olan yerlerindeki toprakların kimyasal gübrelere büyük ölçüde kirlenmemiş olması buralarda organik tarım ihtimalini artırmaktadır. Bunun için ülke ihtiyaçları ve ihracat potansiyeli dikkate alınarak, halka organik tarım yapılması yönünde yönlendirme yapılmalı ve buna yönelik teknik ve malî destekler sunulmalıdır. Yapılan araştırmalara göre, az gelişmiş bölgelerdeki üreticiler için gelir artırıcı alternatif bir üretim modeli olarak nitelendirilen organik tarım alanı 111 bin hektara ulaşırken, bunun 14 bin hektarı Güneydoğu Anadolu'da bulunmaktadır. Organik tarım yapılabilmesi için mayınlı araziler, bütçeden yeterli kaynak aktarılarak temizletilmeli ve organik tarım yapılacak ürünler net bir şekilde belirlenmelidir. Organik tarımla ilintili bir diğer konu organik giysilerdir. GAP İdaresi Başkanına göre organik giysi üretimi 10-15 yıl sonrasının aranan, parlak sektörlerinden biri olacaktır.²⁸ Organik tarım ürünlerinin konvansiyonel tarım ürünlerine göre ortalama dört katı fiyatla satılması, bölge halkı için yeni gelir kaynağı olma ümidini artırmaktadır.

Kelkit ilçesi ve çevresinde organik tarım üretiminin desteklenmesine yönelik olarak bir proje başlatılmıştır. Bu girişimin amacı, bölgede organik tarım konusunda gerçekleştirilen bir özel sektör yatırımının bölge çiftçileri üzerindeki olumlu etkilerini arttırmaktır. Bu proje, kamu-özel sektör ortaklığı olması açısından da özel bir önem taşımaktadır.

Sulama. Türkiye’de ekonomik olarak sulanabilir 8,5 milyon hektar arazinin yaklaşık %20’si aşağı Fırat ve Dicle Havzası’ndan oluşan GAP Bölgesi’nde yer almaktadır. Halen bölgede bulunan barajlara ait sulama kanallarının sadece %12-13’ü bitirilmiş durumdadır. Bölgede sulanabilir arazinin 1,8 milyon hektar olduğu hesaplanmıştır. Halen sulanabilir olan toprakların 160 bin hektar kadarının sulandığı bildirilmektedir.²⁹ Bunun yaklaşık %5’i devlet tarafından %10 kadarı da vatandaşlar tarafından yapılmaktadır.³⁰ Bölgedeki toprakların yaklaşık %60’ında sulama faaliyetleri için henüz herhangi bir girişim başlatılmamıştır. Bunun yanında inşaat halindeki sulama tesislerinin bir an önce bitirilmesi ve aynı zamanda yeni projelerin başlatılması gerekmektedir. Eğer sulanabilir arazinin tamamı sulanırsa, yaklaşık 5 milyon insana yeni iş sahalarının açılacağı hesaplanmıştır. Bu rakam ise bölgede yaşayan toplam nüfusun yarısından fazlasına tekabül etmektedir. Ayrıca sulamanın ekonomiye yıllık ortalama 3 milyar dolar katma değer kazandıracığı hesaplanmıştır. Sulama olgusu, kanallar, işletme, halkın bilinçlendirilmesi ve doğru ürünlerin seçilmesiyle bir bütündür. Bu nedenle sulama hadisesini sadece kanal açma ve tesis yapma olayı olarak görmemek gerekir.

Yonca Yetiştiriciliği. İnsan beslenmesinin temel taşı oluşturulan proteinin ana kaynağı hayvansal besinlerdir. Bu besinlerin temin edilmesinin en iyi yolu ise hayvancılığın geliştirilmesidir. Bugünkü durumuyla çayır ve meralar, gerek alan ve gerekse verim yönüyle hayvanlarımızı beslemekten uzaktır. Ege ve Orta Anadolu bölgelerinin pulluk altındaki ziraat arazilerinden devamlı bir mera hayvancılığı düşünülmeceğinden şartlarımıza daha uygun olan ahır hayvancılığı bu boşluğu dolduracaktır.

Ülkemizde entansif hayvancılık fazla yaygınlaşmamıştır. Bu tür hayvancılığın yayılması için yem bitkilerinin ucuza mal edilmesi ve yetiştiriciliğinin yaygınlaşması gerekmektedir. Yonca, yüksek verim ve besleme değeriyle bu boşluğu kapatacak en önemli yem bitkilerinden biridir. Tarımı yapılan tüm yem bitkilerinden daha yüksek yem değerine sahiptir. Oldukça lezzetli olan yonca hemen her cins hayvana verilir. Kendisinden sonra ekilen bitkilere de iyi bir tarla toprağı bırakır. Yurdumuzun her bölgesinde yetişir. Doğu Anadolu ve yüksek bölgelerde, soğuğa dayanıklı çeşitlerden “Kayseri” ve “Muş Yoncası” gibi çeşitler yetiştirilebilir. Yapılan denemelerde Şanlıurfa Harran Ovasında çok iyi yetiştirildiği görülmüştür.

3.1.2. Hayvancılık, Besicilik ve Hayvansal Ürünler

Aşağıdaki bölümde hayvancılık sektörü kısa özetler halinde önce bölgeler, daha sonra şehirler bazında analiz edilmiş ve son olarak hayvancılık sektörünün geliştirilmesi için alınması gereken tedbirler ve öneriler derlenmiştir.

Kuzeydoğu ve Ortadoğu Anadolu Bölgesi. Bir bütün olarak Doğu Anadolu Bölgesi, hayvancılık sektörü açısından oldukça uygun bir altyapıya sahiptir. Güneydoğu Anadolu'ya göre bölgenin genel karakteristiği hayvancılık sektörünün ön plana çıkmasıdır. Bölgede çayır ve otlakların fazla yer kaplaması hayvancılığı teşvik edici, kışların uzun ve sert geçmesi ise sınırlayıcı bir özelliktir. Erzurum-Kars Bölümü'nde yaz yağışları ile oluşan çayır-ların geniş alan kaplaması büyükbaş hayvancılığın gelişmesini sağlamıştır. Bölgede canlı hayvan, yapağı, tereyağı ve peynir halkın önemli geçim kaynaklarıdır.

Erzurum. 2,5 milyon hektar yüz ölçüme sahip şehir arazisinin %61'i (1.548.000 ha.) çayır ve meralarla kaplıdır. Bu özelliği ile Erzurum Türkiye'de çayır ve mera genişliği açısından birinci sırada yer almaktadır. Türkiye'nin toplam mera alanı 12,3 milyon ha.'dır. Bu alanın %13'ü Erzurum'da bulunmaktadır. İldeki meraların yıllık kuru ot üretimi bölge hayvancılığının kaba yem ihtiyacının ancak %40'ını karşılamaktadır. Bu durumda büyük ölçüde meraya dayalı olan hayvancılığın kaba yem açığının %60'lar seviyesinde olduğunu göstermektedir. Erzurum Bölgesi'ndeki çayır ve mera ıslahı ile ilgili çalışmalar son iki üç yıl içinde duraklama içine girmiş gibidir. Bu konuda yeniden canlandırıcı, işlemleri basitleştirici ve umutları yeşertici çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır (Erzurum ilindeki mera ıslahı ile ilgili olarak son yıllardaki gelişmeler konusunda bk., Tablo 18).

İldeki 800 bin başa yaklaşan sığır mevcudu, Türkiye toplam sığır varlığının %5'ini oluşturmaktadır. İller bazında sığır sayısı açısından Erzurum birinci sırada yer almaktadır. Bununla birlikte Erzurum ilinde büyükbaş hayvan başına verim çok düşüktür. Bugüne kadar yapılan çalışmalar hem sayı hem de verim bakımından yeterli olmamıştır. Hayvan çevre koşulları iyileştirilmeden, sadece suni tohumlama ile başarı mümkün değildir. Erzurum İli Büyükbaş Hayvan Islahı (2005-2010) projesi bu açıdan büyük önem taşımaktadır. Süt üretimi ve endüstrisi bölge kalkınmasında rol alabilecek potansiyele sahiptir. Hayvan üretim birliklerinin kurulması hayvansal üretimde hızlı kalkınmayı sağlayabilir.

Küçükbaş hayvan açısından 1,5 milyon koyun mevcuduyla Konya, Van ve Şanlıurfa illerinden sonra dördüncü sırada yer almaktadır. Ancak hayvancılık potansiyeli açısından oldukça verimli olmasına rağmen, ilde bugüne kadar bu alanda arzulanan gelişme tam olarak sağlanamamıştır. Son yıllarda ithala-

tın yasaklanmasıyla birlikte sektörde olumlu gelişmeler yaşanmaktadır. İthalatın serbest bırakılmasıyla birlikte adeta hayvancılığı terk etmeye başlayan üretici, son yıllarda faaliyetlerini canlandırmaya başlamıştır. Bunu en önemli göstergesi, yöre insanının kooperatifleşmeye karşı olumsuz tavrı olmasına rağmen son yıllarda bu görüşlerini değiştirmeye başlamış olmasıdır. Hayvancılığın gelişmekte olduğunun bir diğer önemli göstergesi de, ırk ıslahı çalışmalarında yaşanan olumlu gelişmelerdir. Benzer biçimde genel olarak hayvan sayısındaki azalışa karşılık et üretimi giderek artış göstermeye başlamıştır. Birim hayvandan elde edilen verimin artmasıyla birlikte çok daha olumlu sonuçlar elde edilebilecektir.

Erzincan. Erzincan tarımında hayvancılık ikincil ekonomik uğraştır. İl alanının yaklaşık %34'lük bir bölümü çayır ve meralardan oluşur. Hayvancılık daha çok koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine dayanır. Son zamanlarda büyükbaş hayvancılık çalışmalarında da bir artış söz konusudur. Bunu destekleyen faktörler; Hayvancılık ve kooperatif faaliyetlerine verilen destekler ile yem bitkileri ekim alanlarındaki artışlardır.³¹ 2004 yılı sonu itibarıyla ilde 6000 rakamına ulaşan suni tohumlama sayısı da ildeki hayvan ırklarının iyileştirilerek saf ırklara yakın ırkların elde edilmesiyle et ve süt üretiminde artış gözlenmektedir. Özellikle ildeki kooperatiflerin iyi çalışması ile hayvancılık sektöründeki bu gelişmelerin umut verdiği belirtilmiştir.

Bayburt. İlde 2006 yılı istatistik rakamlarına göre 85.305 adet küçükbaş hayvan varlığı bulunmaktadır. Meraların genel durumu büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinden çok küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine elverişlidir. Ancak çiftçiler koyunculuktan vazgeçerek büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine özenmektedirler. Bu durumun genç nüfusun göç etmesi, pazarlamadaki dalgalanmalar, çoban teminindeki sıkıntılar, küçük ölçekli hayvancılık işletmeleri ve psikolojik sebeplerden kaynaklandığı tespit edilmiştir.³²

Kars. "Kars ilinde hayvancılık temel iktisadi sektördür. Kars ve yöresi, geniş otlak ve çayırlarıyla geçmişten beri ülkemiz hayvancılığının odağı olagelmıştır. İklim ve coğrafi şartların kısıtladığı bitkisel üretimden elde edilen gelirin yetersizliği, buna karşılık mera ve çayırların fazlalığı Kars'ta doğal olarak hayvancılığa bir yönelimi getirmiştir. Zira çayır ve meralar il topraklarının yaklaşık üçte birini kaplamakta, bu durum ise ilde hayvancılığı teşvik eden bir unsur olmaktadır. Bu nedenle, ilde daha çok geleneksel usullerle mera hayvancılığı yapılmaktadır. Modern yöntemlerle hayvancılık ise pek gelişmemiştir."³³

Öneriler. Kuzeydoğu ve Ortadoğu Anadolu Bölgesinde hayvancılığın ve özellikle meraların geliştirilmesine yönelik öneriler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Hayvancılığın geliştirilmesi mera ve çayırların genişletilmesi ve ıslahı ile birlikte düşünülmelidir.

2. Meraların tespit, tahdit, tahsis, kurallara uygun kullanımıyla ilgili prosedürler ve bürokratik işlemler oldukça yoğun, karmaşık ve uzundur. Bunlar basitleştirilmeli ve daha kısa süre içinde çözüm alınacak yöntem ve prosedürler geliştirilmelidir (Tablo 18).
3. Mera ıslahı projelerine işlerlik kazandırılmalı ve bu projelerin devreye alınması hızlandırılmalıdır.
4. İki yıldan başlayarak 5 yıla kadar uzanan mera ıslahı projeleri ne yazık ki verimli bir şekilde sonuçlandırılmamakta ve etkili sonuçlar alınamamaktadır. Sürecin basitleştirilmesine ve hızlandırılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.
5. Mükemmelci yaklaşımlar mera ıslah sürecini ve hazırlanan projeleri tıkamakta ve hızlı yol alınmasını önlemektedir.
6. Meraların otlatma sezonunda aşırı ve bilinçsiz otlatma ile bozulmasının önüne geçmek için il genelgeleri bölgesel koruma genelgeleri haline getirilmelidir.
7. İl dışından gelen göçerlere ait küçükbaş hayvan otlatma baskılarını başarılı ve etkili bir şekilde yönetecek sistemler geliştirilmeli ve bu sistemler konusunda sürü sahipleri eğitilmelidir.

Tablo 18. Yıllar İtibariyle Erzurum İlinde Uygulanan Mera Islah ve Amenajman Projeleri

	Uygulama Yılları	Toplam Islah Alanı (da)	Gübreli Alan (da)	Atılan A. Sülfat (kg)	Atılan D.A.P. (kg)	Atılan Komp. Güb (kg)	Mera Açılışı
Şenyurt	2004	21.948	750			21.950	21.07.2004
	2005	21.948	522			13.050	
	2006	21.948					
	2007	21.948					
	2008	21.948					
	TOPLAM	21.948	1272			35.000	
Uzunyayla	2004	32.837					
	2005	32.837	3.880			97.000	21.06.2005
	2006	32.837	2.148			53.700	
	2007	32.837					
	2008	32.837					
	TOPLAM	32.837	6.028			150.700	

Abdalcık	2004	9.000	1.800			45.000	
	2005	9.000	1876			46.900	15.06.2005
	2006	9.000					
	2007	9.000					
	2008	9.000					
	TOPLAM	9.000	3.676			91.900	
Eğerti	2004	38.052	3.200			96.000	
	2005	38.052	2.115			52.875	17.06.2005
	2006						
	2007						
	2008						
	TOPLAM	38.052	5.315			148.875	
Azap	2005	3.622	4.858			112.950	18.06.2005
	2006	3.622	500			10.000	
	2007	3.622	2.200			55.000	
	2008	3.622					
	2009	3.622					
	TOPLAM	3.622	7.558			177.950	
Ortadüzü	2005	20.309	1.306	42.000		33.750	
	2006	20.309	1.200	42.000		30.000	06.06.2006
	2007	20.309	1.275			1.850	
	2008	20.309					
	2009	20.309					
	TOPLAM	20.309	3.781	84.000		65.600	
Dumlu	2006	17.632	1.000			20.000	
	2007	17.632	1.500			30.000	
	2008	17.632					
	2009	17.632					
	2010	17.632					
	TOPLAM	17.632	2.500			50.000	
Başaklı	2007	8.766	200			5.000	
	2008	8.766					
	2009	8.766					
	2010	8.766					
	2011	8.766					
	TOPLAM	8.766	200				

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Hayvancılık konusunda önemli bir potansiyele sahip olunan bölgede maalesef hayvan varlığı sayısı her geçen gün azalmaktadır. Güneydoğu Anadolu'da halkın geçim kaynağı olan hayvancılık, terör döneminde meraların kapatılması, dağda, kırdan can ve mal güvenliğinin olmaması yüzünden büyük ölçüde darbe yemiştir. Öte yandan ağır kış şartları ve yoksulluk hayvancılığı engellemektedir. Oysa bölgede ekonomik büyümenin, tarımı geliştirmenin ve göçü önlemenin yolunun hayvancılıktan geçtiği bilinmektedir. Modern hayvancılık uygulamasına geçilmesi, bölgedeki istihdam alanlarını genişletecek, hayvancılığın ve hayvani ürünlerin pazarlama imkânlarını geliştirecektir. Bu münasebetle bölgesel özellikler dikkate alınarak arıcılık, balıkçılık ve hayvancılık gibi bölgenin güçlü bilgi birikimlerine yönelik özel teşvik sistemlerinin uygulanmasına ihtiyaç vardır.

Bölgedeki şehirlerde hayvancılığın gelişme potansiyeli açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Hayvancılık özellikle Hakkari'de büyük gelişme potansiyeline sahiptir. Fakat 20 yıl öncesine göre bu şehirdeki hayvan varlığı bugün yüzde bir oranındadır. Bunun en önemli sebebi teröristlerin dağlara yerleştirmiş olduğu mayınlar ve ölüm tehlikesidir. Mayınlar nedeniyle hayvancılıkla geçinen vatandaşlar dağlarda rahat bir şekilde hayvancılık yapamamaktadırlar.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hayvancılığın geliştirilmesiyle ilgili öneriler. Bölgeye özgü hayvancılığı geliştirme önerileri aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

1. Hayvan ıslahı.

- a. Genetik yapının üst seviyeye çıkarılması için suni tohumlama desteğine devam edilmeli ve denetimler sıklaştırılmalıdır.
- b. Hayvanların genetik olarak ıslahına önem verilmeli bu konudaki çalışmalar artarak daha fazla desteklenmelidir.
- c. Bölgesel düzeyde barınak planları oluşturulmalı ve hizmete sunulmalıdır.
- d. Yerli ırklar et-süt verimi yüksek olan ırklarla melezleştirilmeli veya iyi cins hayvan ithal edilerek bu hayvanların sayısı arttırılmalıdır.
- e. Tür bazında mevcut hayvansal üretim materyalimizin genetik kapasitelerinin tespiti yapılmalıdır.
- f. İhale yoluyla değil yine devletin kendi kurumu olan TİGEM'ler piyasadan test yapmak suretiyle hayvan toplayacak kooperatiflere ya da özel sektör yatırımcılarına kaliteli hayvan tedarik edilmelidir.

- g. Devlet, zoonoz hastalıklardan arı ülkelerden 10 aylık hayvanları tigemler aracılığı ile ithal etmeli ve lkemizdeki TİGEM'lerde adaptasyon sürecini dolduktan sonra bu hayvanları suni tohumlama ile tohumlayıp kooperatiflere ve özel sektör yatırımcılarına dağıtmalıdır.

2. Teşvik uygulamaları.

- a. Kilogram bazında verilen desteklemelerin suiistimale açık ve denetiminin zor olması nedeniyle, desteklenecek kesimler önceden belirlenmeli ve kesimler devlet eliyle yapılmalıdır.
- b. AB lkelerinde hayvansal ürünlerin pazarlamasında %50'lere varan oranlarda teşvikler verilmektedir. Ülkemizde de hayvancılığın Pazar sorununun halledilmesi için yüksek miktarlarda teşviklerle desteklenmelidir. Teşviklerde değişken uygulamalara gidilmeli ve özellikle teşvikler süt ve gibi mamul ürünlere verilmelidir.
- c. AB ile entegrasyonda karşılaşılacak kota problemlerine ilişkin gerekli tedbirler alınmalıdır.
- d. AB'dekine benzer ödeme kurumu veya kurumları faaliyete geçirilmelidir.
- e. Yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan hayvancılığın yeniden cazip hale getirilmesi ve et üretimini artırılarak ihracata yönlendirilmesi amacıyla, sığır ve koyun eti ihracatı için ton başına asgari 250 \$ teşvik verilmesi sağlanmalıdır.
- f. Tavuk eti için mahsup sistemi kapsamında uygulanmakta olan teşvikler devam ettirilmelidir.
- g. Bölgede et ve süt üretimine prim verilerek, kayıt dışı ekonomi, kayıt altına alınmalı ve hayvancılıkla ilgili desteklerin kendi kendisini finanse etmesi sağlanmalıdır.
- h. Kırsal kesimde yaşayan ve hayvancılık yapmak isteyenlere sıfır maliyetli krediler sağlanmalıdır.
- i. Hayvancılığa yatırım yapacaklara entegrasyonu sağlamaları halinde daha avantajlı imkânlar sunulmalıdır.
- j. Hayvancılık yatırım teşvikleri yeniden düzenlenerek, rekabet edebilir işletmelere öncelik verilmelidir.
- k. Destekler maliyetleri düşüren ve büyüyen güçlü kuruluşlara daha fazla oranda sağlanmalıdır.

- l. Sığırcılık başta olmak üzere, tüm türlerde Türkiye'nin değişik bölgeleri için uygun büyüklükler tespit edilmeli ve teşvikler bu büyüklüklere ulaşılması yönünde kullanılmalıdır.
- m. Süt tozu ithalatına yüksek vergi getirmeli ve böylece yurt içindeki süt fiyatlarının otomatik olarak artması sağlanmalıdır.
- n. İhracata destek primi verilerek süt sanayicisinin uluslararası ticarette korunması sağlanmalıdır.

3. Bürokrasi ve ilgili mevzuat.

- a. Yatırımcı ve işletme sahipleri için bürokratik işlemler azaltılmalı, görevlilerin zorluk çıkaran değil kolaylık gösteren kişiler olmaları sağlanmalıdır.
- b. Teşvik ve kiralama yöntemleri basitleştirilmelidir.
- c. Hayvancılık bilgi ağı kurulmalıdır.
- d. Kayıt dışılığı engelleyecek tedbirler alınmalıdır.
- e. Köylerde istihdam edilecek teknik elemanların görev ve yetkileri kanunla belirlenmelidir.
- f. Standartlar belirlenmeli, gerekli sınıflandırmayı sağlayacak mevzuat hayata geçirilmelidir.
- g. Tarım danışmanlığı; uygulamadaki eksiklikler de dikkate alınarak etkin kılınmalıdır.

4. Pazar, pazarlama uygulamaları ve fiyat oluşumu.

- a. Hayvan ihracatçılarının Pazar sorunu halledilmelidir.
- b. İç pazarda başta Milli Savunma Bakanlığı olmak üzere, diğer bütün bakanlıkların hayvansal ürün ihtiyaçlarını üreticinin hayvanını değerlendiren, Et- Balık Kurumundan karşılamaları sağlanmalıdır.
- c. Hayvan pazarları iyileştirilerek hayvan borsalarına dönüştürülmelidir.
- d. Fiyat oluşumu ve takip mekanizmaları oluşturulmalı ve kayıt dışılık engellenmelidir.
- e. Hayvansal ürünlerin dış satımının teşviki için verilen ihracat iadeleri rakip ülkelerin uyguladığı düzeye çıkarılmalı ve bununla ilgili teşvikler sürdürülmelidir.

- f. Pazarlama organizasyonlarında aracı sayısını asgariye indirecek örgütlenmeler sağlanmalıdır.
- g. Talep artırıcı tedbirler alınmalı ve yeni dış pazarlar bulunmalıdır.
- h. Et ve balık kurumlarının etkinliği ve pazar payı artırılmalıdır.
- i. Özellikle TSK gibi büyük tüketim yapan devlet kurumlarına ihalesiz piyasa normlarında tedarik zorunluluğu getirmelidir.
- j. Tarım kredi kooperatifleri aracılığı ile kg. başına bir milyonluk destek genel manada et fiyatlarının düşmesine neden olmuştur. Et balık kurumu aracılığı ile devlet yine kendi kurumlarına tedarikçi olursa serbest piyasa bu desteklemeden etkilenmemiş olacaktır.

5. Mera Islahı ve Meraların Kiralanması.

- a. Bölgenin hayvancılık potansiyelini iyi değerlendirmek için, destekler yanında mera ıslahı çalışmalarına önem verilmelidir.
- b. Bölgedeki mera ve yaylaların kalite açısından envanteri çıkarılmalı ve bu envantere göre daha da geliştirilmesi gerekenler belirlenerek, bunlarla ilgili ıslah projeleri oluşturulmalıdır.
- c. Meralar kira usulüyle yerli ve yabancı besicilere tahsis edilmelidir. Meraların ıslah edilmek şartıyla, 50 baş ve üzeri hayvan bakan yerli besicilere en az 30 yıllığına kiraya verilmesi halinde hem hayvancılık ivme kazanacak, hem de meralar ıslah edilmiş olacaktır. Kiraya verilmemesi halinde bu meralar çeşitli şekillerdeki işgallerle hem daralmakta hem de asli fonksiyonunu yerine getirememektedir. Kiralama ile ilgili bürokratik işlemler azaltılmalı ve kolaylık sağlanmalıdır.
- d. Yapılan hesaplamalara göre hayvan başına 3 dönüm araziye ihtiyaç bulunmaktadır. Hayvan bakıcılarının ve işletmelerin bu şekilde geniş arazileri satın almaları imkânsızdır. Devletin kullanmadığı araziye kiralaması halinde hem bu araziler değerlendirilmiş, hem de hayvancılık desteklenmiş olacaktır.
- e. Toprak ve arazi kullanımı kanunu ile miras hukukunun tarım işletmelerinin bölünmesini engelleyecek şekilde uygulanması temin edilmelidir.

6. İşletme büyüklüklerine önem verilmesi.

- a. Değişik türlerde küçük işletmeleri bir araya getirerek entansif veya ekolojik üretim yapabilecek işletmeler kurulmalıdır.

- b. Küçük işletmeler bir araya getirilerek ortak hizmet almaya veya ortak yatırıma özendirilmelidir.
- c. İşletme başına düşen hayvan sayısı 50'nin üzerine çıkarılmalıdır. Maliyetlerin düşmesi için 50 baş ve altına herhangi bir destek verilmemelidir.
- d. Süt üreticilerinin kooperatifler veya süt birlikleri aracılığıyla sanayiye tek bir elden hitap etmeleri sağlanmalıdır.

7. *Organizasyon, örgütler ve işbirlikleri.*

- a. Araştırmacı (Üniversite ve Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı araştırma kuruluşları), yayımcı ve üretici arasındaki iletişimin sağlanması amacıyla ilgili kuruluşlar arasında organizasyon ve işbirliği desteklenmelidir.
- b. Organize hayvancılık bölgeleri kurulmalıdır.
- c. Damızlık birliklerinin artırılması için 5 ve üzerinde hayvan bulunan herkesin birliğe üye olmaları sağlanmalıdır.
- d. Üretici ile işleyici arasında sözleşme ve benzeri anlaşmaların üretici örgütleri üzerinden gerçekleştirilmesine imkân sağlanmalıdır.
- e. Üretici örgütleri ile tarımsal sanayicinin birlikte çalışmasını sağlayacak tedbirler alınmalıdır.
- f. Yetiştirici örgütlerinin üyelerine hammadde sağlanması konusunda daha etkin olunmalıdır.
- g. Yetiştiricilerin çalışma alanındaki yerel veya bölgesel örgütlere üye olmaları sağlanmalıdır.

8. *Organik üretim ve laboratuvar hizmetleri.*

- a. Organik hayvansal üretim sistemlerine geçilmelidir.
- b. Hayvancılığa yönelik laboratuvar hizmetleri geliştirilmelidir.
- c. Ürün kalitesinin belirlenmesine yönelik laboratuvarlar oluşturulmalıdır.

9. *Yem bitkileri ve yem üretimi.*

- a. Kaliteli kaba yem üretimi teşvik edilmeli ürün ve arazi başına verilen desteklere devam edilmelidir.
- b. Yem bitkileri ve yağlı tohumlara verilen destekler çeşitlendirilmelidir.

- c. Hayvancılığın gelişmesi için çiftçilere yem desteği sağlanmalı ve yem ürünlerini alım garantisi verilmelidir.
- d. Kesif yem üretiminde dışa bağımlı olunan yem hammaddelerinin üretimi artırılmalıdır.
- e. Yem üretiminde kullanılan hammadde fiyatlarının dış piyasa fiyatları ile yurtiçinden temini sağlanmalıdır.

10. Salgın hastalıkların ortadan kaldırılması.

- a. Salgın hastalıkların eradikasyonunu sağlayacak düzenlemeler yapılmalıdır. Örneğın; ulusal salgın hastalıklar eradikasyon programı hazırlanmalı ve uygulanmalıdır.
- b. Ticareti yapılan genetik materyalin nitelik ve hastalıklarını belirlemeye uygun alt yapı oluşturulmalıdır.

11. Ahır hayvancılığı.

- a. Bölgede mera hayvancılığı yerine verimi daha yüksek olan ahır hayvancılığı öne çıkarılmalıdır.
- b. Az sayıda hayvan içeren ahır hayvancılığı yerine kooperatifleşmeye dayanan çok sayıda hayvan içeren ahır hayvancılığı projeleri desteklenmelidir.

12. Hayvan kaçakçılığı.

- a. Bölgedeki hayvan kaçakçılığı mutlaka önlenmelidir.
- b. Eksik denetim sonucu hayvan ve hayvansal ürün girişleri önlenmelidir.
- c. Hayvan kayıt sistemi genişletilmelidir.

13. Denetim mekanizmaları.

- a. Denetim mekanizmaları güçlendirilmelidir.
- b. Sınır kontrol noktaları ve ihtisas gümrükleri oluşturulmalı ve bu yerler etkin hale getirilmelidir.
- ç. Sürü idaresini, döl verimini ve iklim kontrolünü sağlayacak işlemler denetlenmelidir.

14. Kayıt sisteminin kurulması ve bilgilenme.

- a. Hayvan kayıt sistemi genişletilmelidir.

- b. Kayıt sistemi ve veri tabanı tüm türleri kapsayacak şekilde oluşturulmalıdır.
- c. Üreticinin bilgi talebini karşılayacak ekonomik, sosyal ve bilimsel tedbirlerin alınmalıdır.
- d. Üreticinin eğitim ve iletişim ihtiyacını en kısa yoldan ve sürekli sağlanabilmesi amacıyla işletmelerin teknik hizmet satın almaları teşvik edilmelidir.
- e. Üretilen tüm ürünler kayıt altına alınmalıdır.

3.1.3. Arıcılık ve Arıcılık Ürünleri

Türkiye'de mevcut arı koloni sayısının 5 milyonu aştığı ve yılda 85 bin ton bal üretiminin gerçekleştirildi belirtilmiştir. Bal üretiminin yaklaşık %30'u Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden sağlanmaktadır. Ülkemizde bal üretiminin genellikle ilkel kovanlarda yapıldığı ve ortalama olarak bir kovandan 10-15 kilogram bal alındığı ifade edilmiştir. Oysa fenni kovanlardan 20-30 kilogram bal alınabilmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde tarımın alt faaliyet alanlarından birisi olan arıcılık ne yazık ki gereken ilgiyi tam olarak elde edememiş ve buna bağlı olarak güçlü bir gelişme gösterememiştir. Bölgede arıcılığı desteklemek amacıyla çok yönlü paket programlar uygulanabilir. Arıcılığın desteklenmesi özellikle tabiat şartları uygun olan iller açısından büyük önem taşımaktadır.

Kars. Kars ilinde kovan sayısı 2000 yılı itibarı ile 47.275 adet olduğu bildirilmiştir. Bu kovanlardan 801 ton bal ve 58 ton balmumu elde edilmiştir. Kars ili arıcılık ürünleri ve organik bal üretimi açısından uygun bir yöre olarak değerlendirilmektedir. Kars Meslek Yüksek Okulundaki arıcılık programları aracılığıyla bölgedeki arıcılığın geliştirilmesinde önemli bir ivme sağlanabilir. Yoğun bir şekilde arıcılık yapılan il merkezlerinde "Arıcılık Araştırma Enstitüleri ve Laboratuvarlarının" kurulmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

Erzurum. Erzurum arıcılık ve bal üretimi anlamında önemli bir potansiyele sahip olan illerden biridir. Şehirde yılda 5 bin tona yakın bal üretildiği bildirilmiştir. Erzurum'da sadece arıcılık ve bal üretimiyle geçimini sağlayanların sayısı 2 bine yakındır. İlde özellikle organik bal üretimi gündeme gelmiştir. Bitki örtüsü zengin olan Erzurum'un Hınıs ilçesinde üretilen organik balın meşhur Anzer balının kalitesine yakın bir değerde bulunduğu bildirilmiştir.

Erzincan. Erzincan ve çevresi arıcılık için ideal bir ortama sahiptir. Yörenin özellikle geven ve kekik gibi bitkiler açısından zengin olması ve son yıllarda saf ırk ana arıların Tarım İl Müdürlüğü tarafından ildeki arıcılara dağıtılması ve arıcılık kurslarının açılmasıyla ülkenin en iyi kalitedeki ballarının Erzincan'da üretildiği iddia edilmektedir. Ülkede üretilen balın yaklaşık %3'ü Er-

zincan'da üretilmektedir. Kovan başına üretimin arttığı ilde, toplam 77.640 kovanda 1384 ton bal üretimi gerçekleştirilmiştir. Zengin floraya sahip olan Erzincan ili ve ilçeleri gezginci arıcıların da uğrak noktası konumundadır.

Bitlis. Bitlis arıcılığın geliştiği bir başka ilimizdir. Bitlis balı ülke düzeyinde tanınmış aranan bir üründür. İlde 40 bine yakın kovan bulunmaktadır. Bitlis ve yöresinin coğrafi konumu itibariyle dağlık ve yayla olması, temiz tabiatı ve çok çeşitli kır çiçekleriyle arıcılık için çok müsait bir konumdadır.

Hakkari. Hakkari'de son yıllarda yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan arıcılık yeniden canlanmaya başlamıştır. Arıcılık en az sermaye ile çok kâr sağlayan bir meslektir. Bu nedenle yöredeki arıcılık çabalarının desteklenmesi gerekir. "Hakkari İli'nde 2005 yılı itibariyle yaklaşık olarak 47.500 adet modern ve 3000 adet ilkel yapıda olmak üzere, toplam 50.500 adet arılı kovan vardır. Bu kovan varlığı ile aynı yıl 800 ton civarında bal üretilmiştir. İnsan beslenmesindeki öneminin yanı sıra, kırsal alanda yaşayanlara istihdam imkânı sağlaması nedeniyle yörede arıcılık ayrı bir önem taşımaktadır."³⁴ Özellikle kırsal kesimde yaşayan vatandaşların bal üretimine yönlendirilmesi için; arı sandıklarının ücretsiz verilmesi, her köye ücretsiz santrüfij cihazlarının temini bu konuda uygulanabilecek desteklerden bazıları olabilir. Arıcılıkta verimlilik, *koloni başına bal verimi* olarak tanımlanmaktadır. Türkiye genelinde bu rakam 18 kg'ın üzerine çıkarken Hakkari'de 11,5 kg civarındadır. Verimlilik, çevre faktörleriyle arıcının bilgi ve becerisine bağlıdır. En azından bölgedeki arıcıların bilgi, görgü ve becerilerini artırmaya yönelik eğitim ve seminerler düzenlenerek, bu konuda bazı gelişmeler sağlanabilir. Bölgedeki tarım il müdürlüklerinin arıcılık faaliyetlerine ucuz girdi sağlamaları için; (a) Petek imalathanesi kurma, (b) Fenni kovan dağıtma, (c) Maske, körük, santrüfij makinesi gibi arıcılık malzemeleri dağıtma, (d) Arıcılık kitapları ve eğitim malzemelerini dağıtma, (e) Arıcılık kursları düzenleme ve (f) Arı hastalıklarıyla ücretsiz olarak ilgilenme gibi konularda destek vermesi gerekmektedir.

Arıcılığın desteklenmesi için öneriler:

1. Arıcılık ve bal üretim faaliyetleri sadece yönetmeliklerle değil, bu amaçla çıkarılacak özel bir yasayla düzenlenmelidir.
2. Sahte bal üretimini kesin bir şekilde engelleyecek yasal düzenlemeler yapılmalıdır.
3. Yoğun bal üretilen il merkezlerinde arıcılık araştırma laboratuvarları, arı hastalıklarıyla mücadele merkezleri oluşturulmalıdır.
4. Bölgede arıcılık işiyle ilgilenenlerin takip edildikleri bir veri tabanı oluşturulmalı ve bu kişilerin ihtiyaç ve sorunları yakından takip edilmelidir.

5. Tarım İl Müdürlükleri tarafından Ana Arı Üretimi Projeleri geliştirilerek arıcılık yapanlar desteklenmelidir.
6. Fenni kovan üretimi bir endüstri haline getirilmeli ve bu kovanlar ücretsiz olarak veya makul fiyatlarla üreticilere satılmalıdır.
7. Küresel ısınma sebebiyle bal arısı ölümlerinin önüne geçilmesini sağlayacak tedbirler alınmalıdır.
8. Arı yetiştiricilerinin ilaç ve malzeme ihtiyaçlarını tespit edip gidecek periyodik uzman ziyaretleri yapılmalıdır.
9. İlçeler ve köyler bazında 20-30 arısı olan çiftçilerin eğitimine ağırlık verilmelidir.
10. Arı ürünleri ve organik bal üretimi teşvik edilmeli ve bu ürünlerin yurt çapında pazarlanması için organizasyonlar geliştirilmelidir.
11. Bölgede gençler, memurlar ve düşük gelirli kesimler arıcılığa özendirilmeli ve arı sahibi olmaları için kendilerine ucuz fenni kovan dağıtılmalıdır.
12. Bölgede gezginci arıcılık yapan kişiler belirlenmeli ve bu kişilerin ilaç, malzeme ve bal üretimiyle ilgili sorunlarına çözümler geliştirilmelidir.
13. Arıcılığın geliştirilmesi için damızlık değeri yüksek verimli ana arılarla üretim yapılmasına yönelik tedbirler alınmalıdır.
14. Bölgede Arıcılık Üretme İstasyonlarının sayısı artırılmalı ve bu istasyonlar aracılığıyla çok sayıda vatandaşın ikinci bir uğraşı olarak aynı zamanda arıcılıkla ilgilenmesi sağlanmalıdır.

3.1.4. Ormancılık ve Orman Ürünleri

Ormancılık sektörü; orman varlığı, tomruk, maden direk, tel direk, lif-yonga, sanayi odunu, kağıtlık odun ve yakacak odundan oluşan "asli ürünler" ile çıra, çalı, şimşir, reçine, sıla yağı, defne, çubuk, sırik, kabuk, günlük ve diğer ürünlerden oluşan "tali ürünler" olmak üzere iki gruptan oluşur.

Doğu Anadolu Bölgesi ve Ormancılık. Bölgede orman örtüsü tahrip edilmiş olup, genellikle antropojen bozkırlar görülür. Kars-Sarıkamış Yöresi'nde sarıçam ormanları yer alır. Bingöl ve Tunceli çevresinde meşe ormanları yer alır. Yüksek kısımlar ile Erzurum-Kars Bölümü'nde gür çayır ve otlaklar bulunur. Türkiye ormanlarının %11'ine sahip olan bölge, orman alanları bakımından zayıftır ve beşinci sıradadır. Bölgede tabiat şartlarına uygun ormancılığın teşvik edilerek devlet orman fidanlıklarının artırılması gerekmektedir. 1967 yılında Erzurum'da Doğu Anadolu Ormancılık Araştırma Müdürlüğü ku-

rulmuştur. Müdürlüğe bağlı olarak Sarıkamış'ta 2000 ha. büyüklüğünde Araştırma Ormanı ve Şefliği bulunmaktadır. Müdürlük, 1993 tarihinden itibaren Orman Bakanlığı'na bağlanarak, bağımsız birer enstitü haline gelmiştir. Müdürlüğünün çalışma alanı Erzurum, Erzincan, Kars, Ağrı, Iğdır ve Ardahan illerini kapsamakta olup, 6.483.556 hektardır. Bu alanın yalnızca 363.155 hektarı (yaklaşık % 6'sı) ormanlarla kaplıdır. Bölgenin hakim ağaç türü sarıçamdır. Bunun yanı sıra az miktarda da olsa meşe, ladin, köknar, huş ve kavak türleri yer almaktadır. Bölgede diğer sektörler üzerinde durulurken ormancılık sektörünün ihmal edilmemesine ihtiyaç vardır. İlgili müdürlükçe yürütülen projeler desteklenmeli ve orman bitki örtüsü geliştirilmelidir. Özellikle yaz mevsiminde bölge ormanlarının rekreatif ve turistik amaçlı olarak kullanımına yönelik projeler geliştirilmelidir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Kuraklık nedeniyle ormanların en az bulunduğu bölgedir. Toroslar'ın eteklerinde bulunan ormanlar da çok zayıftır. Bu nedenle bölgede ormancılık gelişmemiştir. Dicle Nehri boylarında yer yer kavak ve söğüt toplulukları görülür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki orman alanı 1.313.481 ha'dır. Bu rakam ülke ormanlarının %6,5'ine tekabül etmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi bu oranla Türkiye'nin en az orman alanına sahip bölgesi durumundadır (*bk.*, Tablo 19).

Güneydoğu Anadolu orman yoksunluğu nedeniyle; ağaçlandırma, erozyon kontrolü, mera ıslahı gibi ormancılık çalışmalarının büyük önem taşıdığı bir bölgedir. Özellikle baraj havzalarının erozyon neticesi taşınan materyalle dolması tehlikesi ile karşı karşıyadır. Erozyonu önlemeye yönelik olarak ağaçlandırma çalışmalarının süratle artırılması gerekmektedir. Ancak baraj havzalarındaki ağaçlandırma çalışmalarında mülkiyet sorunları gündeme gelmektedir. Ağaçlandırması gereken alanlar çoğunlukla vatandaşların işgali altındadır. Bu yanlış ve usulsüz arazi kullanımları sonucu erozyon ciddi bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır.³⁵

Tablo 19. Türkiye Geneli – GAP Bölgesi Orman Durumu

Türkiye'nin Orman Varlığı	20.700.000 ha
Orman Varlığının Ülke Geneline Oranı	% 26.5
GAP İlleri Orman Varlığı	1.184.603 ha
GAP Orman Varlığının Ülke Geneline Oranı	% 1.5
GAP Orman Varlığının Ülke Ormanlarına Oranı	% 5.7

Bölgede ormancılığın geliştirilmesi için aşağıdaki önlemler alınmalıdır:

1. Erozyonu önleyecek şekilde ağaçlandırma çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

2. Su kanalları etrafında yapılacak kavakçılık çalışmalarıyla bir yılda toplam 300.000 -500.000 m³ kavak elde etme imkanı vardır. Bu nedenle bölgede kavakçılık özendirilmelidir.
3. Halkın rekreatif ve turistik amaçlı orman yapma teşebbüsleri desteklenmeli ve özel destekler verilmelidir.
4. Ormancılık alanında faaliyet gösteren kooperatifler proje bazında desteklenmelidir.
5. Bölgede orman ürünlerin ulusal ve uluslararası pazarlarda değerlendirilmesi konularında yöre halkına danışmanlık hizmetleri verilmelidir.
6. Özel sektör mülkiyetinde orman üretimi için gerekli yasal düzenlemeler yapılmalı ve bu kişilere ücretsiz toprak verilmelidir.
7. Ortalama nüfus büyüklüğü 300 civarında olan orman içi köylerden göç oranını düşürmek için orman köylülerinin gelirlerini artıracak projeler geliştirilmelidir.
8. Orman köylerinde Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin kurulması teşvik edilmeli ve köyün geçimi orman dışında aynı zamanda tarıma da yönlendirilmelidir.
9. GAP bölgesi illeri için en önemli problem; yürürlükteki mevzuat hükümlerinin neden olduğu mevcut mülkiyet sorunları yüzünden, yeni alanların bulunamayışı ve ağaçlandırılmayışıdır. Esasen potansiyel ağaçlandırma sahalarının birçoğu vatandaşın fiili işgali altında tarım amaçlı kullanılmaktadır. Bu nedenle işgal ve mülkiyet sorunlarına çözümler geliştirilmelidir.
10. Bölge ormanlarının verim gücü, bölge nüfusunun yapacak ve yakacak odun gereksinimini karşılayamamaktadır. Şiddetli kışlar yöre insanını kaçak kesimlere yöneltmiş, ayrıca otlatma ve dal faydalanması ormanlardaki tahribatı arttırmıştır. Peşinden de erozyon ve toprak taşınmaları hızlanmıştır.³⁶

3.1.5. Balıkçılık ve Balıkçılık Ürünleri

Yapılan incelemelere göre ülkemizde yeterince değerlendirilemeyen bir su ürünleri potansiyeli söz konusudur. 2004 yılı itibariyle Türkiye'de toplam su ürünleri üretimi, 644.492 tondur. Bunun 456.752 tonu deniz balıkçılığı, 48.145 tonu diğer deniz ürünleri, 45.585 tonu içsu ürünlerinden olmak üzere toplam 550.482 tonu avcılık yolu ile, 94.010 tonu yetiştiricilik yoluyla elde edilen ürünlerden oluşmaktadır.

Bölgede balıkçılık içsu ve kültür balıkçılığı alt sektörleri altında incelenebilir. Güneydoğu Anadolu'nun barajlar bölgesi haline gelmesi balıkçılık açısından ciddi bir potansiyele sahiptir. Tunceli ilindeki Munzur suyunda bulunan *kırmızı benekli alabalık* yöreye özgü nadir bir türdür ve lezzetiyle önemli bir ekonomik değere sahiptir. Yine Muş ilinde alabalık ve sazan üretimi söz konusudur. Balık üretimini eğer Ortadoğu Anadolu Bölgesi itibariyle incelersek üretilen tatlı su balıklarının Türkiye toplamı içindeki payının 1204 ton ile %2,6 olduğunu görürüz. Bölgedeki bu üretimin %42'si Malatya ilinde gerçekleştirilmektedir. Bölgede balıkçılığın geliştirilmesi için alabalık işletmelerinin teşvik edilmesiyle içsu balıkçılığı büyük ölçüde geliştirilebilir. Bunun dışında bölgedeki akarsuların, küçük ve büyük barajların balıklandırılmasıyla ilgili yeni projelerin üretilmesine ihtiyaç vardır. Sadece TRB bölgesinde DSİ'ye ait altı baraj sahasının alanı 324,27 km²'dir. Diğer baraj sahaları da dikkate alındığında bölgede balıkçılık açısından büyük bir potansiyel olduğu görülmür.

Keban ve özellikle Karakaya baraj gölü alabalık üretimi için idealdir. Hazar gölü ile Keban ve Karakaya baraj gölleri sportif amaçlı amatör balıkçılık için uygundur. İlin sınırlarındaki su kaynaklarında yetişen nadir balık türlerinden; şabut Van gölü hariç, Fırat ve Dicle nehir sistemlerinde; turna, Fırat ve Dicle nehir sistemlerinde; siraz, karabalık, Fırat ve Dicle nehir sistemlerinin üst kısımları ve Hazar gölünde, *Kosswigichthys asquamatus* ise Hazar gölünde bulunur.³⁷ Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde balıkçılığın geliştirilmesi için şu önerilerde bulunulmuştur:

1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki mevcut su kaynaklarının fiziksel, kimyasal ve biyolojik analizleri yapılarak, su ürünleri yetiştiriciliğine uygun alanlar belirlenmeli ve bu sahaların üretime açılması için il özel idareleri, belediyeler ve yerel girişim gruplarıyla işbirliği yapılarak yatırım projeleri üretilmelidir.
2. Bölgede bulunan doğal göller ile baraj göllerinde ağ kafeslerde su ürünleri yetiştiriciliği özendirilmeli ve bunun için bireysel krediler verilmelidir.
3. Suni yemleme ve dölleme kullanılarak havuzlarda balık yetiştiriciliği teşvik edilmeli ve kırsal kesimde yaşayan insanlar için ikinci bir iş olarak geliştirilmelidir.
4. Bölgedeki baraj ve göllerin balık yetiştirme kapasitesi artırılmalı ve aynı zamanda balıkçılık bir ihracat sektörü olarak değerlendirilmelidir.
5. Balık işletmeciliği için yöre halkı bilgilendirilmeli ve yeni girişimcilerin ortaya çıkması sağlanmalıdır.

6. Yavru balık yetiştirilerek bölgedeki baraj göllerine bırakılmalı böylece baraj göllerindeki balık yoğunlukları arttırılmadık. Mevcut yavru balık yetiştirme kapasitesi artırılmalı, damızlık vasfı yüksek yavru üretilmelidir.
7. Bölgedeki ticari balıkçılığın desteklenmesi için soğuk hava depoları kurulmalı ve fazla üretilen balıklar buzhanelerde korunmalıdır.
8. Nehir ortamında yaşayan balıkların büyük çoğunluğunun sayıları aşırı avlanma ve nehirden kum-çakıl alınması sonucunda üreme habitatlarının bozulması nedenleriyle azalmıştır. Bu nedenle baraj göllerinde balık üretimi ön plana çıkarılmalı ve denetim altında bulundurulmalıdır.
9. Baraj göllerindeki balık popülasyonları izlenmeli ve bilimsel yöntemlerle balıkçılık yapılmalıdır.
10. Üretim bölgelerinde yol, su, enerji, telefon vb. kamu hizmetleri sağlanmalı ve kontrol laboratuvarları kurulmalıdır.
11. Su ürünleri istatistikleri düzenli bir biçimde tutulmalı uygulama politikalarına süreklilik sağlanmalıdır.

3.1.6. Yatırımcıların Desteklenmesi

Tarım sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin desteklenmesinde uygulanacak yöntemlerden biri de devlete ait olan arazi ve işletmelerin yatırımcılara tahsisine yönelik düzenlemelerdir. Daha önceki yıllarda çıkarılan "Tarım ve Köyişleri Bakanlığına Tahsisli Olan Bazı Yerler İle Hazineye Ait Tarım Arazi-lerinin Müteşebbislere Tahsisine" ilişkin uygulamaların güçlendirilerek devam etmesi gerekmektedir. Söz konusu tebliğ uyarınca; Hazinesinin özel mülkiyetinde olan veya devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan yerlerdeki Tarım ve Köyişleri Bakanlığına tahsisli veya başka bir kamu kuruluşuna tahsisli olduğu halde fiilen Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın kullanımında bulunan (a) Tarım arazileri, (b) Üretim istasyonları, (c) Araştırma enstitüleri ve (ç) Laboratuvarlar gibi işletmeler üzerinde tarımsal yatırım yapmak ve/veya işletmek isteyen yatırımcılar bu yerler üzerinde yapılacak tarımsal yatırım hakkında hazırlanan varsa avan proje ile birlikte yatırımın yapılacağı taşınmazlara ait bilgileri içeren bir dilekçe ile Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na başvurarak, bu yerlerin (1) Kiralama yapılması, (2) Kullanma izni verilmesi veya (3) İrtifak (yararlanım) hakkı tesisi suretiyle kendilerine tahsisini isteyebilmekteydiler. Bu uygulamanın zenginleştirilerek geliştirilmesinde yarar vardır.

3.2. SANAYİ SEKTÖRÜ

Türkiye’de sanayi sektörüne en büyük katkı Ege ve Marmara Bölgeleri’nden gelirken en düşük katkı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nden gelmektedir. Devlet İstatistik Enstitüsü 2007 yılı Nisan ayı verilerine göre, “satın alma gücü paritesi” dikkate alınarak yapılan hesaplamalar en fakir bölgenin 3584 dolar kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) ile Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi olduğunu göstermiştir. Türkiye İstatistik Kurumu sınıflandırmasına göre, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Erzurum, Erzincan, Kars, Ağrı, Iğdır, Ardahan ve Bayburt’tan meydana gelmektedir. TÜİK verileri baz alınarak yapılan hesaplamaya göre ikinci en fakir bölge olan Ortadoğu Anadolu Bölgesi’nde (Malatya, Elazığ, Van, Muş, Bitlis, Bingöl, Hakkâri ve Tunceli) kişi başına gelir 3998 dolar, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ise 5263 dolardır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kuzeydoğu ve Ortadoğu Anadolu Bölgesi’nden önemli ölçüde iyi durumda çıkmıştır. Sert iklim şartları Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nde sanayinin gelişmesini olumsuz yönde etkilemekte ve sonuçta bu durumdan diğer sektörler de olumsuz bir biçimde etkilenmektedir. Satın alma gücü paritesi yerine normal GSYH değerleri dikkate alındığında da Kuzeydoğu Anadolu TRA Bölgesi’nin değerleri diğer bölgelerin değerlerinden düşük çıkmaktadır. TRA Bölgesi, 919 dolarla sonuncu sırada yer almakta, Ortadoğu Anadolu Bölgesi 1071 dolarla 11. sırada ve TRC alt Bölgesi ise 1186 dolarla 10. sırada yer almaktadır. Sanayide istihdam edilen nüfusun toplam istihdama oranı TRA Bölgesinde %3, TRB Bölgesinde %4 ve TRC alt Bölgesinde ise %7 oranında olduğu görülmektedir. Bu rakamlar, özellikle TRA Bölgesinin ve daha sonra TRB Bölgesinin sanayi açısından güçlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bölgeler arasında bazı farklılıkların olması normal karşılanırsa da mesafenin büyük ölçüde açılması Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’ni olumsuz etkileme potansiyeline sahiptir.

Bu bölümde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’ndeki sanayi sektörü; (a) Madencilik, (b) İmalat sanayi ve (c) Enerji alt sektörleri başlıkları altında incelenmiştir.

3.2.1. Madencilik ve Taşocakçılığı

Madencilik “enerji üreten” ve “enerji üretmeyen” olmak üzere iki alt başlıkta incelenmektedir.

3.2.1.1. Enerji Üreten Madencilik

Bu grupta yer alan başlıca ürünler kömür, petrol ve doğalgazdır.

Taşkömürü ve linyit. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde sadece Diyarbakır’da Hazro Yöresi ile Adıyaman’ın Gölbaşı yöresinde işletilebilecek kömür

yataklarının bulunduğu bildirilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise bir miktar kömür yatakları Erzurum ilinde bulunmaktadır. Erzurum İli'nin önemli yeraltı zenginliklerinden olan linyit Merkez ilçe, Aşkale, Hınıs, Horasan, İspir, Oltu, Tortum ve Pasinler dolaylarında yer almakta, bu damarların bir bölümünde üretim yapılmaktadır.

Petrol ve doğalgaz çıkarımı. Türkiye, yılda 3 milyon ton civarında petrol üretirken, 25 milyon ton civarında tüketmektedir. Türkiye'nin petrol yataklarının %98'i Güneydoğu Anadolu'da bulunmaktadır. Petrol; Batman-Siirt (Raman, Beşiri, Kurtalan, Yanarsu, Baykan, Magrip, Çelikli Germik) Diyarbakır (Kurtkan, Kayaköyü, Sincan) ve Gaziantep (Adıyaman, Bölüklüayla, Kahta, Piyanko) çevresinde çıkarılmaktadır. Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da Mardin-Çamurlu sahasında doğal gaza rastlanmıştır. Türkiye'de üretilen petrol, ülke ihtiyacının çok az bir kısmını (1/8) karşılamaktadır.

Ülkemiz, doğal gaz yatakları bakımından zengin değildir. Şu anda sadece Trakya'da Hamitabat ve Güneydoğu Anadolu'da Mardin - Çamurlu sahasında üretim yapılmaktadır. Hamitabat'tan çıkarılan doğal gazdan aynı yerde elektrik enerjisi üretilmektedir.

3.2.1.2. Enerji Üretmeyen Madencilik ve Taşocaklığı

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde enerji üretmeyen madencilik sektöründe yapılacak ilk iş "işletilmesi ekonomik olacak maden rezervlerinin" ve kapasitelerinin tam bir envanterinin çıkarılması ve bu envanterin kamuoyuyla paylaşılmasıdır. Bölgede değişik yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden söz edilmekle birlikte bunların cevher zenginliği ve yeterlilikleri hakkında doyurucu bir bilgi bulunmamaktadır. Eğer böyle bilgiler varsa bu bilgilerin kamuoyuyla paylaşılmasına ihtiyaç vardır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun başlıca maden kapasitesi aşağıdaki alt başlıklarda ele alınıp incelenmiştir.

Doğal taş ve mermer. Elazığ ve Diyarbakır'da önemli bir maden işletmeciliği alanı *mermer* sektörüdür. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Diyarbakır yöresinde; 2004 yılında, toplam 39 mermer ocağından 220 bin m³ blok üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu üretimin %60'ı ham olarak Uzakdoğu ülkelerine, işlenmiş olan mermerlerin %70'i ise yurt dışındaki diğer ülkelere ihraç edilmiş ve bu faaliyetten yılda 100 milyon dolar ciro elde edilmiştir.³⁸

Diğer taraftan Elazığ da mermer açısından zengin kaynaklara sahip bir ildir. Doğu Anadolu Projesi (DAP) ana raporunda da Elazığ'ın kalkınma alternatifleri arasında mermer ilk sırada yer almıştır. Türkiye'deki ve dünya ekonomisindeki gelişmeler mermer kadar diğer doğal taşların da ticari satış potansi-

yeline sahip olduğunu göstermektedir. Bu yüzden olguyu sadece mermer cephesinden değil, tüm doğal taşlar cephesinden değerlendirmek gerekmektedir.

Yapılan incelemelere göre Malatya ve Elazığ'da vermikülit, Diyarbakır, Van, Elazığ'da mermer; Van, Ardahan ve Bayburt'ta yapı taşları ve Erzincan, Batman, Siirt'te alçı taşı yatakları mevcuttur. Ayrıca bu iki bölgemizde çimento, kireç ve tuğla kiremit hammaddeleri yaygındır.

Van'da pomza ve mermer yatakları oldukça geniş bir yayılıma sahiptir ve önemli bir rezerv arz etmektedir. Pomza, volkanik bir kayadır. Bazik ve Asidik pomza olmak üzere iki türde oluşur. En çok kullanılan türü Asidik Pomzadır. Türkiye'de görünür muhtemel pomza rezervleri (iyi kalitede olanlar) 2.839.557.085 m³ civarındadır ve bu rezervlerin %45'den fazlası Doğu Anadolu'dadır.

Erzincan'da sanayi sektörü içinde en yüksek üretim madencilik ve taş ocakçılığı alt sektörüne aittir. 1998 yılında 26.643,9 milyar TL. olarak gerçekleşen madencilik ve taş ocakçılığı üretim değeri, sanayi üretiminin yüzde 72,4'ünü il GSYİH'nın yüzde 16,4'ünü oluşturmuştur.³⁹ Erzincan ilinde metalik madenlerden; demir, krom, manganez, altın, bakır, endüstriyel madenlerden; manyezit, mermer, perlit, kaya tuzu, zımpara, alçıtaşı, asbest, barit, enerji hammaddelerinden; linyit kömürü, jeotermal enerjilerden; sıcak sular, kaplıcalar ile maden sularından ise ekşisu madensuyu bulunmaktadır. Madencilik sektöründe faaliyet gösteren işletmelere, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Maden İşleri Genel Müdürlüğü Maden Dairesi Başkanlığı tarafından arama ve çalışma ruhsatları verilmektedir. Erzincan ilinde, çeşitli madenlerde üretim yapmak üzere toplam 48 işletme ruhsatı bulunmasına rağmen maden üretimi arzulan düzeyde değildir.

Erzurum ilinde önemli bir yer altı zenginliği Oltu ve Narman'da buluan, granit ve firuze taşlarıdır. Oltu ilçesinin sınırları içinde, yaklaşık 300 ocakta çıkartılan yarı değerli taşlar süs eşyası yapımında kullanılmaktadır. Bunun dışında Erzurum'un Aşkale ilçesinde ülkemizin en önemli yer altı kaynaklarından manyezit, kromit ve diomit madenleri çıkarılma aşamasındadır. Türkiye manyezitlerinin %10'u Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzincan-Erzurum çevresinde bulunmaktadır. Manyezit cevherinin endüstride en büyük kullanım alanı bazik refrakter (ateşe dayanıklı malzeme) üretimidir. Yine bölgede kurulacak olan kromit cevheri zenginleştirme tesisi ile bölgede yılda 15 bin ton konsantre kromit üretilecek ve ülkemize yılda 5 milyon dolarlık döviz girişi sağlanmış olacaktır. 2009 yılı içinde yatırım faaliyetlerinin başlaması planlanan diatomit üretim tesisi ile en az 50 kişi istihdam sahası bulmuş olacaktır. Ancak bu yatırımların gerçekleşmesi için bazı sorunların aşılması gerekmektedir. Bunların başında da Türkiye Kalkınma Bankası'nın vereceği krediye

karşılık olarak 1,4/1 oranında gayrimenkul teminatı istemesi gelmektedir. Ayrıca kurulacak olan tesislerde doğal gazın kullanılacak olması ve doğalgazın tesislere kadar çekim maliyetinin şirkete yüklenmesi bu tür yatırımları kolaylaştırıcı değil zorlaştırıcı bir işlev görmektedir. Bölgenin gelişmesine ve kalkınmasına katkı sağlayacak bu tür yatırımlarda Botaş'ın da elini taşın altına koyması gerekmektedir. Bunun için Erzurum-Aşkale ana doğal gaz hattının fabrika sahasına kadar getirilmesi sağlanmalı ve böylece yöre halkı bu imkânlardan daha fazla istifade etmelidir. Bölgesel kalkınma ilk etapta gözükmeyen bu tür maliyetlerin ve güçlüklerin de ortadan kaldırılması suretiyle gerçekleştirilebilir.

Bayburt ili denilince akla ilk gelen özelliklerden biri de yörenin yetiştirdiği taş ustaları ve kaplama taşlarıdır (tüfitler). Yörede, hangi yıllarda başladığı bilinmeyen kaplama taş işçiliği 1980'li yıllarda yeni bir ivme kazanmıştır. Yöreye ait doğal taşlar; kireçtaşları (mermerler), travertenler, tüfler, kayrak taşları, onixler, granitler, kumtaşları (sanstone-moca) olarak sınıflandırılmaktadır.

Demir. Bölgede yer alan Malatya, Adıyaman ve Bingöl şehirleri havalisinde önemli ölçüde demir cevheri bulunduğu bilinmektedir. “Bunları değerlendirecek maden işletme, cevher hazırlama, konsantrasyon, peletleme, sinterleme ve kalsinasyon tesisleri ile zamanla bir iki demir-çelik fabrikası”nın kurulabileceği ifade edilmiştir.⁴⁰

Demir dışı metallere. Bölge illerinden Gümüşhane'de kurşun-çinko-bakır, Keban'da kurşun-çinko, Siirt Madenköy'de bakırlı pirit, Pötürge ve Çelikhane'da bakır, Malatya, Erzincan Kopdağı, Hakkari ve Elazığ Guleman'da önemli krom yataklarının bulunduğu bildirilmektedir.⁴¹ Erzurum İli'nin bakır varlığını İspir ve Pasinler çevresindeki damarlar oluşturmaktadır. Zaman zaman üretim yapılmış olan damarlardan bir başkası da, Şenkaya ilçesi yakınlarındaki bakırlı pirit yataklarıdır.

Suni gübre ve fosfat. Yine Kırşan tarafından yapılan incelemeye göre; “Mardin Mazıdağı'nda önemli bir rezerve sahip fosfat yatağının yanında Bingöl, Bitlis ve Adıyaman'da demir cevherine bağlı olarak fosfat yatakları mevcuttur. Bu yataklardan elde edilecek fosfata ve bakır izabesinin yan ürünü olan sülfürik asite dayalı olarak güçlü bir fosforlu gübre sanayi kurulabilir ve bu üretilen kimyasal gübre GAP bölgesinde kullanılabilir. Uzun vadede komşu ülkelerden getirilecek doğal gazı dayalı olarak da amonyak ve azotlu gübre üretimine geçilebilir.”⁴²

Kaya tuzu. Doğu Anadolu bölgesinde en önemli kaya tuzu yatakları Iğdır, Kağızman (Kars) ve Ağrı yörelerindedir. Erzurum'da tuz Aşkale, Çat, Hınıs, Narman, Şenkaya, Tekman ve Tortum ilçelerinde çıkarılmaktadır.

Sektörü geliştirme önerileri. Madencilik sektörünün geliştirilmesiyle ilgili olarak aşağıdaki önlemler alınabilir:

1. Madencilik sektörüyle ilgilenen firmalar daha çok KOBİ niteliğindeki küçük firmalardır. Bu firmaların ihracat yapma potansiyelleri de dikkate alınarak özel teşvik programları oluşturulmalıdır.
2. Mermer sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal yetersizlik içinde bulunmaları nedeniyle mevcut teknolojilerini geliştirememeleri sonucu dünya piyasasında rekabet edememektedirler.
3. Bölgedeki mermer üreticileri; ileri teknoloji kullanımı, ürün standardizasyonu, pazarlama ve tanıtım etkinlikleri konusunda bilgilendirilmeli ve satılan ürünlerin katma değerleri yükseltilmelidir.
4. Yer altı ve yer üstü maden zenginliklerinin tam bir envanteri çıkarılarak konuya ilgi duyan işletmeler bu konuda bilgilendirilmeli yatırım ve üretim fırsatları konusunda bilgi sahibi olmaları temin edilmelidir.
5. Bölgedeki madenlerin işletilmesinde kârlılık faktörü ikinci planda tutulmalı ve istihdam faktörü ön plana çıkarılmalıdır.
6. Bölgedeki madencilik sektörünün geliştirilmesi unutulmuş gibidir. Bu sektörün ayağa kalkması için yatırımcılara cazip öneriler götürülmeli ve özellikle yabancı sermayeyi bölgeye çekmek için çeşitli projeler uygulamaya alınmalıdır.
7. Bölgede madencilik meslek liseleri açılmalı ve bu liselerde taş işleme, maden arama, yapı inşaat dalları oluşturularak gençlerin değişik ve yeni branşlarda uzmanlaşmaları sağlanmalıdır.

Dikkatli bir inceleme yapıldığında bölgedeki madencilik sektörünün tarım, turizm ve hizmetler sektörü kadar önemli ve öncelikli olduğu anlaşılmaktadır. Bu imkânlardan sadece tüm Türkiye değil, geri kalmış olması nedeniyle bölge illeri daha fazla yararlanmalıdır. Verilecek pozitif destekler bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasında önemli yararlar sağlayabilir.

3.2.3. İmalat Sanayi

Sektör; devlet imalat sanayi, özel sektör büyük işletmeler imalat sanayi, özel sektör küçük işletmeler imalat sanayi, evde yapılan imalat ve köy sanayi olmak üzere dört alt gurubu kapsar. Bu incelemede bölgenin imalat sanayi genel hatlarıyla ele alınmış ve temel özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi. Kuzey ve Ortadoğu Anadolu Bölgesi'nde sanayi en fazla Erzurum ve Malatya illerinde gelişmiştir. Yoğun kış şartları imalat sanayinin Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde gelişmesini engelleyen bir rol oynamaktadır. Genelde özel sektör yatırım yapmak için Doğu Anadolu Bölgesini tercih etmemektedir. Teşvikli yatırımlarda en düşük teşvik Doğu Anadolu Bölgesi'nde alınmaktadır. 2004-2007 teşvikli yatırımların bölgesel dağılımında, Doğu Anadolu hep en düşük payı alan bölge olmuştur. Sanayide istihdam edilen nüfusun oranı açısından Türkiye Ortalaması %13 iken TRA'da bu oran 2,8'dir. TRA1 alt bölgesi TRA2 alt bölgesine göre daha fazla sanayi istihdamı sağlamaktadır. TRA1 alt bölgesinde ise birinci sırada Erzincan ve ikinci sırada ise Erzurum gelmektedir. Bu verilere dayanarak Erzurum-Erzincan hattının sanayileşme için uygun bir aks oluşturduğunu söyleyebiliriz. Olguyu TRB bölgesi açısından incelediğimizde sanayide istihdam edilen nüfusun oranı %3,6'ya çıkararak daha iyi bir durum sergilemektedir. TRB1'de %5,1 ve TRB2'de ise %2 değerleri elde edilmektedir. Bu değerlere göre, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya, Elazığ, Erzincan ve Erzurum sanayi istihdam potansiyeli olan şehirler olarak ortaya çıkmaktadır. Doğu Anadolu'nun bu dört ili, sanayinin gelişmesi ve sanayi istihdamı açısından cazibe merkezi olmaya en yatkın olan illerdir.

Sanayi siteleri ve KSS'ler. “Erzurum”da Organize Sanayi Bölgesi ile birlikte benzer amaçlar için kurulan ve küçük sanayi ile esnaf ve sanatkarların desteklenmesi amacını taşıyan 4 Küçük Sanayi Sitesi faaliyet göstermektedir. Bunlar: 528 işyerinin bulunduğu Merkez Küçük Sanayi Sitesi; 200 işyeri kapasiteli Metal işleri küçük sanayi sitesi; 186 işyerini barındıran Madeni Sanatkarlar Küçük Sanayi Sitesi ve Oltu ilçesindeki 150 işyerine sahip Küçük Sanayi Sitesidir. Toplamda bini aşkın işyerinin bulunduğu bu sitelerde hammadde tedarikindeki güçlükler, sermaye yetersizliği, pazarlama sorunları, enerji sorunları ve nitelikli eleman açığı sebebiyle tam kapasiteli bir faaliyet sürdürülemediği” bildirilmiştir.⁴³

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Bölgede sanayi istihdamı %7 civarındadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sanayi en çok batı bölümde gelişmiştir. Burada Gaziantep en büyük sanayi merkezidir. Gaziantep'te sanayi kullanımı önemli ölçüde Organize sanayinin kontrolüne bırakılmıştır. Gaziantep'te dokuma, iplik, giyim, halı, kilim, battaniye, un, unlu gıdalar, tarım makineleri, içki, zeytinyağı, sabun, deterjan, çimento ve rafineri başlıca sanayi kollarıdır. Bölgede madenî eşya yapımı da gelişmiştir. GAP bölgesinde son 30 yıl içerisinde gözlenen tarımsal üretim artışı, sanayileşme alanında dikkate değer bir canlanma yaratmıştır. Sanayide istihdam edilen nüfusun oranı açısından Türkiye Ortalaması %13 iken TRC birinci düzey bölgesinde bu oran %7,1'dir. Alt bölgeler açısından baktığımızda ise TRC1'de %14,9; TRC2'de 3,6; TRC3'de %3,1'dir. Gaziantep Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sanayileşme motoru olarak görev üstlenmektedir. Ancak, TRC1'in TRC2 ve TRC3 ile mesafenin

açılması çok sağlıklı gözükmemektedir. Sanayileşen bir ilin yakın alt bölgeleri de olumlu yönde etkilemesi beklenir. Bunun için teşvik uygulamalarında yakın bölgenin gelişmesi faktörüne dikkat edilmesi gerekecektir.

Organize sanayi bölgeleri. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 8 organize sanayi bölgesi tamamlanmış olup, 11 OSB ise yatırım programında yer almaktadır. İnşaatı devam eden 4 OSB'de de üretime geçilmiş olup böylece faaliyetlerdeki OSB sayısı 12'dir. Tamamlanan organize sanayi bölgelerinin alan büyüklüğü bakımından Türkiye toplamı içindeki payı %11'e ulaşmıştır. Mevcut organize sanayi bölgelerinde 342 fabrika üretime geçmiş ve 34.400 kişiye iş imkanı sağlanmıştır.

Küçük sanayi siteleri. Güneydoğu Anadolu bölgesinde, 2007 yılı itibariyle, 25 küçük sanayi sitesi faal durumdadır; 12 KSS'nin ise yapım çalışmaları devam etmektedir. Bölge'nin sulu tarıma açılması ile beraber sanayide önemli gelişmeler meydana gelmiş; sanayi tesisleri sayısı iki katına çıkmıştır. 2006 yılı sonu itibariyle GAP Bölgesi'nde on kişiden fazla işçi çalıştıran işletme sayısı 1834'tür. Bu işletmelerde toplam 80.776 kişi istihdam edilmektedir. Bölge sanayinin Türkiye sanayi katma değeri içindeki payı ise %2'den %4'e yükselmiştir.

Sanayi ürünleri ihracatı. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden sanayi ürünleri ihracatının bölgenin toplam ihracatındaki payı, %1,94 artarak %72,43'e yükselmiştir. Bölgede yaşanan sanayileşme kapsamında kurulan modern tesislerde üretilen mamuller, farklı kıtalardaki 100'ü aşkın ülkeye ihraç edilmektedir. İhracatla ufku genişleyen sanayici ve iş adamları bir yandan yeni yatırımlar yaparken diğer yandan ihracata yönelmeye başlamıştır. GAP'tan yapılan ihracat düzeyinde de önemli artışlar olmuş; 2001 yılında 708 milyon ABD doları olan ihracat tutarı 2006'da 2413 milyon dolara yükselmiştir. GAP Bölgesi'nden yapılan ihracatın Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı da aynı dönemde % 2,3'ten % 2,8'e çıkmıştır. Bölgenin toplam ihracatı içinde tarım ürünlerinin payı azalmaya sanayi ürünlerinin payı ise artmaya başlamıştır.

Sanayi sektörünün geliştirilmesine yönelik öneriler. Bölgede imalat sanayinin geliştirilmesi için şu öneriler geliştirilmiştir:

1. Doğu Anadolu Bölgesi'nde imalat sanayinin geliştirilmesi büyük ölçüde KOBİ'lerin geliştirilmesine bağlıdır. Bu nedenle KOBİ teşvik ve destekleri güçlendirilmeli ve bölgeye özel teşvikler verilmelidir.
2. Bölgede yeterli bir sanayi alt yapısının oluşturulabilmesi için nitelikli işgücünün yetiştirilmesine yönelik tedbirler alınmalıdır.

3. Bölgede girişimcilik teşvik edilmeli ve girişimcilerin birleşerek sermayelerini güçlendirecek politika ve taktikler oluşturulmalıdır.
4. Ürünlerin dağıtımı ve taşınması için yeni politikalar oluşturulmalı ve pazarlama sorunlarının giderilmesine yönelik önlemler alınmalıdır.
5. Özellikle Erzurum'da organize sanayi bölgeleri desteklenmeli ve bu yerler cazibe merkezi haline getirilmelidir.

3.2.4. Elektrik Üretimi ve Kullanımı

Elektrik üretimi ve kullanımı bir bölgenin kalkınmışlık derecesini belirlerken yararlanılan önemli göstergelerden biridir. Ülkemizde elektrik ihtiyacının yaklaşık % 20'lik kısmı hidroelektrik santrallerden elde edilmektedir.^e Aşağıdaki alt başlıklarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ayrı ayrı ele alınıp incelenmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi. Doğu Anadolu Bölgesi “yukarı Fırat bölümündeki” elektrik üretimi yoluyla, Türkiye ekonomisine ciddi katkılar yapmaktadır. Fırat nehri üzerinde kurulan Keban, Karakaya, Atatürk barajları önemli ölçüde elektrik üretimi sağlamaktadır. Keban Barajı üzerinde kurulan hidroelektrik santrali, ülkenin enerji ihtiyacının yaklaşık %25'ini karşılamaktadır. Elektrik üretiminin diğer bölümü ise linyitten sağlanmaktadır. Linyitten elektrik enerjisi elde eden termik santrallerimiz Soma, Tunçbilek, Seyitömer, Afsin - Elbistan, Yatagan ve Orhaneli termik santralleridir. Bunlardan Afsin – Elbistan termik santrali Güneydoğu Anadolu'da bulunmaktadır.

Elde edebildiğimiz 1996 yılı verilerine göre, ülkedeki elektrik tüketiminin %38.87'si Marmara, %17.29'u Ege, %12.98'i Akdeniz, %14.15'i İç Anadolu, %8.55'i Karadeniz, %3.23'ü Doğu Anadolu, %4.93 'ü Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tüketilmiştir.⁴⁴ Son rakamlar değişmiş olsa bile bu sıralamada bir değişiklik olmadığı tahmin edilmektedir. Son yıllarda Erzurum'da Çoruh Irmağı üzerinde 96 MW kurulu güçte Güllübağ Hidro Elektrik Santralinin inşası için gerekli çalışmalar sürdürülmektedir. Erzurum bölgesinde sadece enerji üretim amaçlı olarak sekiz proje hazırlanmıştır. Bu projelerle Erzurum bölgesinde yılda toplam 6.112 Milyon KWh enerji üretilmesi planlanmıştır. Erzurum'un su kaynaklarını enerji açısından değerlendirmek üzere DSİ ve EİEİ tarafından projeler geliştirilmiş ve bu arada özel sektör tarafından da çok sayıda müracaat yapılmıştır. Bu kapsamda üç havzada toplam 106 adet HES projesi tespit edilmiştir. Bunların kurulu güçleri ile yıllık ortalama enerjilerine Tablo 20'de yer verilmiştir.

^e Yüzdesel olarak elektrik üretim değerleri: doğalgaz: 49,3; linyit: 19,2; hidroelektrik: 17,0; ithal kömür: 6,8; fueloil: 5,0; taş kömürü: 1,7; rüzgar: 0,3; diğerleri: 0,7; jeotermal: 0,1.

Tablo 20. Erzurum Bölgesinde Hidroelektrik Santralleri Potansiyeli

Proje aşaması	Adedi	Kurulu Güç (MW)	Yıllık Ortalama Enerji (GWh/yıl)
İşletmede	2	49	121
Su kullanım hakkı imzalananlar	27	850	3042
Fizibilite hazır olanlar	36	546	1812
Ön raporu hazır olanlar	71	344	1137
Toplam	106	1790	6112

Tablodan da görüldüğü gibi Erzurum, HES potansiyeli bakımından küçüm-senmeyecek bir potansiyele sahiptir. İlin kalkınmasında su kaynaklarının et-kili bir biçimde kullanılması önemli bir rol oynayabilir. Yörede DSİ ve EİEİ tarafından geliştirilen depolamalı HES'ler hariç özel sektör tarafından geliştiri-len HES'lerin tamamı nehir tipi HES olarak projelendirilmiştir.

2006 yılı verilerine göre kişi başına elektrik tüketimi Türkiye'de 1808 KWh iken TRA bölgesinde bunun yaklaşık üçte biri kadardır ve 567 KWh olarak gerçekleşmiştir. Buna göre Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye ortalamasının %30'u kadar elektrik tüketmektedir. Aynı durum kişi başına sanayi elektrik tük-etimi için de geçerlidir. Türkiye tüketim ortalaması 864 KWh iken TRA alt bölgesinde bu tüketim sadece 79 KWh'dır. Buna göre bölgedeki sanayi Tür-kiye ortalamasının %09'u kadar elektrik tüketmektedir. Bu veriler bölgedeki sanayinin hem yapısal olarak hem de elektrik kullanımı açısından oldukça ge-ride kaldığına işaret etmektedir. Kişi başına elektrik tüketimi TRB alt bölgesi açısından incelendiğinde rakamların bir miktar yükseldiği ve 617 KWh'ya çıktığı görülür. Sanayi amaçlı tüketim ise ikiye katlanarak 181 KWh'ya çıkmak-tadır. Bu rakamların da çok açık bir şekilde gösterdiği gibi Kuzeydoğu Ana-dolu Bölgesi acil olarak çok yönlü teşviklerle desteklenmelidir.

TEDAŞ Genel Müdürlüğü verilerine göre Erzurum'da yıllık kişi başına düşen elektrik tüketimi 556 KWh, Malatya'da 863, Kars'ta 582, Tunceli'de 642, Mar-din'de 687, Iğdır'da ise 592 KWH'dır. Kişi başına düşen elektrik tüketiminin Erzurum'da az olması, şehirde sanayileşmenin olmayışına ve işsizliğin yol aç-tığı yoksulluk sebebiyle halkın beyaz eşya kullanmamasına bağlanmıştır.⁴⁵

Ancak düşük elektrik kullanımını doğudaki kayıp ve kaçak elektrik kullanı-mıyla birlikte değerlendirirsek daha sağlıklı bir değerlendirme yapmış oluruz. Yapılan incelemelere göre Erzurum, Erzincan, Kars, Ardahan gibi Kuzeydo-ğu Anadolu illerini kapsayan Aras bölgesinde %28 oranında kaçak elektrik kullanıldığı saptanmıştır.⁴⁶

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Bölgede 22 baraj, 19 HES santrali kurulmuş-tur. Bu barajların HES kısmının %85'i bitirilmiştir. Bölgede yılda 18,7 milyar

kwh. elektrik üretilmektedir. Bölgenin Dicle AŞ'ye bağlı bulunan illerin yıllık toplam elektrik tüketimi 11.200 bin mega watt'tır. Bu ise üretiminin %2'ine tekabül etmektedir. Üretime göre bölgenin elektrikten yararlanım miktarı çok düşüktür. Bölgedeki enerji santralleri büyük ölçüde tüm Türkiye'yi desteklemektedir. Ülkemizde üretilen hidroelektrik enerji miktarı 44.221,5 Gwh'dir ve bunun %65'ini bu bölge karşılamaktadır. Türkiye'nin yıllık elektrik üretimi 2006 yılı için 175,690 Gwh'dir. Ülkemizin toplam elektrik üretiminin ise %28'ini bu bölge üretmektedir. Bunun dışında bölgede önemli miktarda jeotermal, linyit ve asfaltit kaynakları ile güneş ve rüzgar enerjisi potansiyeli bulunmaktadır. Cizre'de önemli bir enerji kaynağı olan linyit çıkarılmaktadır. Afşin-Elbistan Termik Santralinden de büyük miktarda elektrik enerjisi sağlanarak endüstrileşmeye büyük katkıları olmaktadır.

Kişi başına elektrik tüketimi, Türkiye'de 1808 KWh iken TRC bölgesinde 1123 KWh kadardır. Bu tüketim, Kuzeydoğu Anadolu alt bölgesinin yaklaşık iki katı kadardır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kişi başına sanayi elektrik tüketimi ise 461 KWh olarak belirlenmiştir ki bu rakam, Kuzeydoğu Anadolu değerlerinin 5 katından fazladır. Burada yapılması gereken Güneydoğu Anadolu'nun yatırım değerlerini ihmal etmek değil, fakat teşvik ve desteklerde Kuzeydoğu Anadolu'nun konumunu çok daha iyi değerlendirerek aradaki açığı kapatacak politikalar üretmektir.

Kişi başına ve sanayi başına elektrik tüketim değerleri incelenirken kaçak elektrik kullanma faktörünün de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. 2001-2006 yılları arasındaki istatistiklerine göre kaçak elektrik kullanımı 21 dağıtım bölgesinden Bitlis, Hakkari, Muş ve Van illerini kapsayan Van gölü bölgesinde yüzde 84'ü bulmuştur. Bu bölgede kullanılan her 100 kilowatsaat elektriğin sadece yüzde 16'sının parası bizzat kullananlar tarafından ödenmiştir. Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Batman, Şırnak ve Hakkari'de kaçak elektrik kullanımı sürekli olarak artarken son 6 yılın ortalaması daima yüzde 60'ın üzerinde seyretmiştir.⁴⁷

Öneri ve Değerlendirmeler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin elektrik üretimi ve kullanımıyla ilgili olarak şu tespit ve önerileri yapmak mümkündür:

1. Önümüzdeki yıllarda rezervlerin azalmasıyla petrol ve doğal gaz fiyatları yükselmeye devam edecek ve sonuçta bölgedeki elektrik santrallerinin önemi daha da artacaktır. Bu nedenle, bölgede HES'lerin mevcut potansiyellerin tamamını kullanmak gerekmektedir.
2. Bölgede kurulacak yeni enerji santralleriyle elektrik üretimi daha da artırılabilir. Fırat nehrinden halen %20 oranında ek enerji alınabileceği ve Dicle nehrinden alınabilecek ek enerji oranının ise %50

- civarında olduğu belirtilmiştir. Küçük HES'ler gündeme getirilmeli ve bu kaynaktan azami ölçüde yararlanılmalıdır.
3. Enerji santrallerinin ve dolayısıyla elektrik üretiminin artırılması için özendirici Yap-İşlet-Devret veya Kamu-Özel Sektör Ortaklığı modellerinin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Elektrik üretimi girişimciler tarafından kârlı bir sektör olarak algılanmalıdır.
 4. Bölgede elektrik dağıtımındaki kayıp ve kaçakların azaltılmasına yönelik önlemlerin tedbirlerin güçlendirilmesine devam edilmelidir.
 5. Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki hem bireysel hem de sanayi elektrik tüketimi Güneydoğu Anadolu Bölgesine göre oldukça düşüktür. Bu bölgenin elektrik kullanma imkânlarından daha fazla yararlanması için enerji fiyatları da dahil olmak üzere bir takım tedbirler almak gerekmektedir. Bu tedbirler; sanayide elektrik kullanımının teşvik edilmesi için ucuz sanayi elektriği, sanayiye doğal gaz imkânlarının götürülmesi ve bölgedeki sanayi tesislerinin teşvik edilmesi suretiyle gerçekleştirilebilir.
 6. Erzurum, kişi başına düşen elektrik tüketimiyle Türkiye'de 66. sırasında yer almıştır. Bu gibi düşük elektrik tüketen illere yönelik özel politikaların geliştirilmesine ihtiyaç vardır.
 7. Bölgede kaçak elektrik tüketimiyle ilgili değerler yakından izlenmeli ve bu değerleri aşağı çekmek için sadece denetim uygulamaları değil, aynı zamanda ekonomik tedbirler de alınmalıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde kaçak elektrik kullanmanın yıllık maliyetinin 1 milyar dolar civarında olduğu belirtilmiştir.
 8. Yasayla kaçak elektrik kullanımının nitelikli hırsızlık suçu kapsamına alınması önemli bir iyileştirme sağlamamıştır. Bu konuda daha sağlıklı bir gelişme temin edilmesi için bir taraftan enerji fiyatlarının bölgeye özgü olarak yeniden düzenlenmesine ve diğer taraftan bölge halkının eğitilmesi ve bilinçlendirilmesine ihtiyaç vardır.
 9. Bölgedeki kaçak elektrik tüketiminin önüne geçmek için aynı zamanda yöneticilere performans puanlaması getirilmeli ve kaçak elektrik kullanım değerlerini düşüremeyen kişiler yönetim mevkiilerinden alınmalıdır. Çünkü kaçak elektrik kullanmanın maliyeti diğer vatandaşlara yüklenmektedir.
 10. Gelişmiş ülkelerde sanayi kullanıcısı ev kullanıcısının ödediği enerji birim fiyatının yarısını ödemesine karşılık ülkemizde bu ikisi arasındaki fark çok azdır. Sanayide kullanılan enerjinin toplam

tüketimin %70'inden fazla olduğunu düşünürsek sanayicilerimizin enerjiyi pahalı kullandıkları söylenebilir. Sanayide kullanılan enerji fiyatları aşamalı olarak indirilmeli ve belli bir oranda sabitlenmelidir. Enerji fiyatlarının düşmesi üretimi teşvik edecek ve artıracaktır.

11. Yapılacak depolamalı HES'lerle hırçın bir şekilde akan Çoruh Nehri'nin akışı düzenlenecek ve bu sayede her sene Çoruh Nehri'nin zararlarından yöre çiftçisi kurtulmuş olacaktır.
12. Yörede kurulacak HES'lerle bölge sanayisinde elektromekanik, cebri boru ve enerji nakil hattı konusunda çalışan küçük ve orta ölçekli sanayi tesisleri kurularak istihdam kapasitesi gelişmiş olacaktır.
13. HES tesislerinin inşaatı ile bölgedeki inşaat sektöründe bilhassa Çimento sanayinde kapasite artacak ve bu durum sonuçta daha fazla personel istihdamına neden olacaktır.
14. Nehir tipi HES'lerin inşaatında özel sektör teşvik edilmeli ve yöreye yatırım yapanlara bazı özel imtiyazlar sağlanmalıdır.

3.3. İNŞAAT SEKTÖRÜ

Kabaca *bina* ve *bina dışı* inşaat olarak iki ayrı grupta ele almak mümkündür. İnşaat sanayi, Doğu Anadolu'ya göre Güneydoğu Anadolu bölgesinde daha fazla gelişmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi. İnşaat sektörün GSYİH içindeki paylarının DAP içerisindeki nispi büyüklüğü 5,5 iken Erzurum'da 6,6 çıkmıştır. Erzurum ili değerlerinin DAP içerisindeki nispi büyüklüğü ise 17,4'tür. Erzurum'da ticaret sektöründen sonra ikinci sırada en büyük sektör inşaatır. Son yıllarda inşaat sektörü bölgede hızlı bir gelişme göstermiştir. Erzurum'un henüz şehirleşme sürecini tamamlamadığı ve hâlâ büyük ölçüde geleneksel yapılarda barındığı ifade edilmiştir. Gelecek dönemlerde ilin deprem bölgesinde olması sebebiyle, yüksek katlı olmayan depreme dayanıklı binaların teşvik edilmesi uygun olacaktır. İldeki mevcut binaların %91'i özel sektör, %4'ü kamu sektörü ve %5'i de yapı kooperatifleri vasıtasıyla yapılmıştır. Bu veriler kamunun inşaat sektörü açısından özel sektörü yönlendirici ve denetleyici bir görev üstlenmesinin uygun olacağını göstermektedir.

Bölgede kış mevsiminin uzun sürmesinden dolayı inşaat mevsimi kısadır (15 Nisan - 15 Ekim). Buna göre çalışılabilir süre en fazla 6 aydır. Herhangi bir finans sıkıntısı çekilmese bile başlanan inşaatların bitirilebilmesi için iki inşaat sezonuna ihtiyaç duyulmakta ve bu da maliyetleri artırıcı bir etki yapmaktadır.

tadır. İklimi etkilemek mümkün olmadığından bölgedeki inşaatları bir sezonda bitirebilmek için ya tünel kalıp tekniği ve hazır beton kullanarak yapı taşıma sistemleri üretilmeli yada prefabrik yapı elemanları endüstrisi ile bölgenin soğuk iklimine uygun ve depreme dayanıklı yapı üretim elemanları kullanılmalıdır. Özellikle devlet ihaleleriyle toplu konut kredileri ve müteşebbise verilen yatırım kredileri bölge şartlarıyla uyumlu değildir. Yatırım programlarının ödenekleri inşaat mevsimi içerisinde düzenli gelmemekte, yıl sonuna sarkabilmektedir. Bu gecikme yatırımcıyı ve müteahhidi büyük ölçüde zarara uğratmaktadır. İnşaat girdilerini teşkil eden demir ve tuğla üretiminin büyük çoğunluğunun il dışında olması taşıma maliyetlerini artırmaktadır. Göç nedeniyle inşaat talebinin düşük oluşuna bağlı olarak maliyetler de yüksek olmaktadır. Böylece kalifiye işgücü de inşaat sezonunun uzun ve iş talebinin yüksek olduğu yerlere göç etmektedir. Kamu ödeneklerinin iş mevsiminde hazır ve bloke halde tutulmaması ve dolayısıyla ödemelerde ortaya çıkan aksaklıklar nedeniyle bölgedeki yatırımcı ve müteahhitler kaynakları verimli bir şekilde kullanamamaktadır.

Geri kalmış ekonomilerin itici gücü olan ve kalifiye olmayan işçi istihdam eden bu sektör büyük oranda bölgenin kaynaklarını kullanabilir. Bu itibarla özellikle ucuz işgücü potansiyeline sahip olması bu sektöre büyük bir avantaj sağlamaktadır. Sektörün temel girdi maddesi olan çimento ihtiyacını karşılayan sanayinin bölgede yeterli potansiyele sahip olmasının yanı sıra çimento sanayinin gelişmesi için de gerekli potansiyel mevcuttur. Bölgede gerekli rezerve sahip olan perlit ve pomza gibi hammaddelerden hafif inşaat malzemeleri üretilir. Bu gibi hammaddelerden yapılan inşaat malzemeleri hem depreme hem de soğuğa karşı dayanıklıdır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki inşaat yatırımlarını; barajlara, sulama tesislerine, sanayiye ve konut sektörüne yönelik olarak değerlendirebiliriz. Bölgenin kalkınmasından esas olarak "Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı" sorumlu tutulmuş ve bu teşkilatın görevleri arasında bölgede "yol, su, elektrik, kanalizasyon ile konut, sanayi ve ulaştırma hizmetlerini yürütmek" olarak sayılmıştır. Fakat inşaat ve konut yatırımları sadece bu teşkilat tarafından değil, başta TOKİ olmak üzere bir çok kurum ve kuruluş tarafından gerçekleştirilmeye devam edilmiştir. Bölgedeki barajlar ve sulama tesisleri başlı başına bir inşaat sektörü oluşturmuştur. Yeni yapılacak barajlarla bu sektör önümüzdeki yıllarda da canlılığını sürdürmeye devam edecektir. Sanayi alanındaki inşaatlar; organize ve küçük sanayi bölgelerinin kurulması ve bu bölgelerdeki işyerleri ve fabrikaların inşaatlarıyla ilgilidir. Bölgede halen 8 OSB ile 12 KSS'nin inşaatı devam etmektedir. Fakat sektörün asıl gelişmesi konut sektöründe gerçekleşecektir. Göçler nedeniyle şehirlerin büyümesi ve kalabalıklaşması sonucu konut ihtiyacı da o denli artmıştır. Bölgede, elverişli ödeme şartlarıyla düşük gelirli kesimlere yönelik toplu konut yatırımlarına ihtiyaç vardır.

İnşaat Sektörünün Geliştirilmesiyle İlgili Öneriler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki inşaat ve konut sektörünün geliştirilmesiyle ilgili olarak şu tedbirler alınabilir:

1. İnşaat ve konut sektörü bölgedeki işsizliği giderecek önemli bir sektör haline gelebilir. Bunun için bir taraftan bu sektör ve diğer taraftan inşaat sektörüne malzeme sağlayan yardımcı sektörlerin desteklenmesine ve teşvik edilmesine ihtiyaç vardır.
2. GAP bölgesindeki barajlar ve sulama kanallarının bitirilmesine yönelik faaliyetler önemli sayıda işsiz iş bulmasına imkân sağlayacaktır.
3. Bölgede inşaat ve inşaat ara malzemeleri sektörü birlikte desteklenmeli süreç bir bütün olarak ele alınmalıdır.
4. Bölgede yapılacak konutlarda "sosyal konut" modeline öncelik verilmeli ve bu konutlar uygun koşullarla şartlarla satışa sunulmalıdır.
5. Bölgede yaşayan devlet memurlarının güvenli lojman ve konut sorunları ayrıca ele alınmalı ve bu açıdan bölge cazip hale getirilmelidir.
6. Bölge insanının kolay ev sahibi olması için konut kredileri ve tutsat uygulamalarında özellikli uygulamalar geliştirilmeli ve bu yönde pozitif ayrımcılık taşıyan ögeler oluşturulmalıdır.
7. Göç sonrası oluşan büyük şehirlerdeki çarpık kentleşme şehirleşme sorunlarının dikkatli bir planlama çalışmasıyla iyileştirilmesi gerekmektedir. Bunun için kentsel dönüşüm yasası çıkarılmalı ve belirli bir süre içinde şehirlerdeki çarpık yapılaşmalar ortadan kaldırılarak şehirler daha modern bir görünüme kavuşturulmalıdır.
8. Hızlı şehirleşme sonucunda bölge şehirlerinin okul, sağlık tesisi ve oyun alanı gibi sosyal donatı ihtiyacı artmıştır. Önümüzdeki 10 yıl içinde bu yöndeki talepler daha da artma eğilimi içine girecektir. Bunun için 10 yıllık projeksiyonlar yapılarak şehirlerin ihtiyaçları önceden belirlenmeli ve inşaat yatırımları geleceğe yönelik olarak gerçekleştirilmelidir.

3.4. TİCARET SEKTÖRÜ

Ticari faaliyetler, maddi mal ve maddelerin sadece alış ve satışlarına dayanan ve kâr amacı ile yapılan işlemleri içerir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin her ikisinde de ticaret sektörü diğer sektörlerin önüne geçmiştir ve en canlı sektörü temsil eder. Ticaret sektörünün DAP bölgesi GSYİH içindeki payı %16'lar civarındadır. İnşaat sektörünün yaklaşık üç katı bir büyüklüğe sahiptir.

Doğu Anadolu Bölgesi. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bütün iller birer ticari merkez olmasına karşılık asıl ticari cazibe merkezi Erzurum'dur. Bununla birlikte iller arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi ve illerin belirli alanlarda uzmanlaşmasıyla ticari ilişkiler daha güçlü bir şekilde gelişecektir.

İç ticaret. Erzurum'un kendi ilçeleri ve çevre illere olan coğrafi merkeziliyeti, anayolların kavşağında bulunması ve yaklaşık 35.000 civarındaki öğrencisi ile Atatürk Üniversitesi, Erzurum ilinin ticari hayatını yönlendiren en önemli faktörlerdir. Erzurum bu özelliği ile Bayburt, Gümüşhane, Kars, Iğdır, Ardahan, Ağrı, Erzincan ve Artvin gibi çevre illerine önemli ölçüde hizmet vermektedir. Bölgedeki toplam esnaf odası sayısının %23'ü, banka sayısının ise %17'si Erzurum ilindedir. Şirket ve kooperatif sayısı açısından da Erzurum bölge ortalamalarının üzerindedir. Bu nedenle, Erzurum'daki ticari örgütlenme, bölgeye göre daha gelişmiş konumdadır. Erzurum'da esnaf odalarına kayıtlı üye sayısı ise, 33.000 civarındadır (*bk.*, Tablo 21).

Tablo 21. Sanayi ve Ticaret Odaları Kayıtlı Üye Sayısı (1998 Yılı)

	Gerçek Kişi	Tüzel Kişi	Toplam
Erzurum	3630	2245	5875
DAP Toplamı	23.668	13.001	36.669

Kaynak. DAP Bölgesi ve Erzurum Sanayi ve Ticaret Odaları.

Dış ticaret. Erzurum ilinden yapılan ihracat, Türkiye genelinin tam tersine belirli dönemlerde ithalatının üzerinde olmuştur. Yıllık ihracat, 1998 yılı hariç ortalama 10 milyon dolar civarındadır. Erzurum'da ithalatçı firma sayısının yok denecek kadar az olması, ithalat değerlerinin çok düşük düzeyde kalmasına yol açmıştır. DAP bölgesi içerisinde, ilin dış ticaret hacmi ithalatta çok düşük orandadır. İhracat ise toplam bölge ihracatının 1995'te %21'i iken, 2000 yılında %8'i seviyesinde gerçekleşmiştir. İlden yapılan ihracat ve ithalatın mal grupları itibarıyla yapısı incelendiğinde, dikkat çeken hususlar şunlardır: ihracatta; şeker ve şeker mamulleri, sabun ve dericilikte ve boyacılıkta kullanılan ürünler önem arz ederken, söz konusu yıl için ithal edilen başlıca ürün, optik alet ve cihazlardır. Erzurum'da bulunan Doğu Anadolu İhracatçıları Birliği, bölgeden yapılan ihracatın geliştirilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

Erzurum Serbest Bölgesi. Erzurum Fuar sahasında 210.000 m²'si kullanılabilir, 484.500 m² büyüklüğünde bir alanda 1995 yılında açılışı yapılmış ve 1996 yılında ticari faaliyete başlamıştır. 2000 yılı ticaret hacmi tüm serbest bölgeler içinde en düşük oranı sergilemektedir. Bölge'de devlet ve Bölge Kullanıcısı ve İşleticisi (BKİ) tarafından 50.000 dolarlık yatırım yapılmıştır. Bölge'de 10.02.1999 tarihi itibarıyla 1 Bölge Kullanıcısı ve İşleticisi, 1 depoculuk, 1 kiralama, 3 öğretim ve 8 alım satım konusunda olmak üzere toplam 12 firmaya faaliyet ruhsatı verilmiş olup, özel sektöre ait bir tekstil firması taah-

hütlerini yerine getirerek 103 kişilik bir istihdamla deneme üretimine başlamıştır. BKİ, ilk kuruluşundaki 5 milyarlık sermayesini 1998 yılında 30 milyara çıkarmış, ancak bunun yalnızca yüzde 25'i ortaklarca ödenmiştir. Sermaye artırımına iştirak etmeyen ortakların hisselerinin öncelikle isteyenlere satılacağı, talipli çıkmadığı takdirde, Erzurum İl Özel İdaresi, Ticaret Borsası ve diğer Yönetim Kurulu üyelerinin bu hisseleri paylaşacakları ifade edilmektedir. Öte yandan Erzurum ilinden gerçekleştirilen toplam ihracatın, dünyadaki genel kriz ortamına rağmen, bir yıl önceki yıla göre yüzde 100 artarak 20 milyon dolara çıkması, ilde ihracat anlayışı ve tutkusunun oluşmaya başladığının göstergesi olarak yorumlanabilir. Serbest Bölgenin sağladığı avantajların yöre işadamlarına anlatılması ve ihracata yönelik üretim faaliyetlerinin Bölge içerisine çekilmesi durumunda, Serbest Bölgede de bir canlanma olacaktır. Aksi takdirde bölgenin kapatılması gündeme gelecektir.

Sınır ticareti. Türkiye'de sınır ticareti ilk defa 1979 yılında İran'la başlatılmış fiili uygulamalar ise 1986 yılından sonra olmuştur. Bugün uygulanmakta olan sınır ticaretine ilişkin düzenlemeye göre Doğu Anadolu Bölgesi'nde sınır ticareti yapmaya yetkili kılınan iller, sınır kapıları ve ülkeler Tablo 22'deki gibidir.

Tablo 22. Sınır Ticareti Yapılan İller ve Karşı Ülkeler

İli	Sınır kapısı	Karşı ülke
Ağrı	Gürbulak	İran
Van	Kapıköy	İran
Hakkari	Esendere	İran
Iğdır	Dilucu	Nahçıvan
Ardahan	Türkgözü	Gürcistan ve Diğer BTD Ülkeleri

Erzurum ili sınır ticareti yapılan illerden özellikle uzun dönemde fayda elde edecek konumdadır. Bu durum, hem merkezi konumu hem de daha gelişmiş bir il olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, uzun dönemde bu bölgeden yapılacak dış ticarete yönelik yapılanmaya ağırlık verilmesi gerekmektedir. Özellikle yaklaşık Türkiye nüfusu kadar bir nüfusa sahip olan ve diğer ülkelerle ilişkileri zayıf olan İran'daki potansiyelin ticaret yoluyla bölge, il ve ülke lehine kullanılması mümkündür.

Ülkemizle Türki Cumhuriyetleri arasında güvenli ve ucuz ulaşım imkânlarının tesis edilmesiyle sınır ticaretinin önemli ölçüde artma potansiyeli bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar, Gürcistan ve İran güzergahlarına alternatif olarak daha kısa olan Ermenistan'daki karayolu ve demiryolunun kullanılmasının Orta Asya ile olan ticareti önemli ölçüde geliştireceğini ortaya koymaktadır. Bunun gerçekleşebilmesi için, söz konusu ülke ile ticari ilişkilerin başlatılarak, konulan ihracat yasağının kaldırılması gerekmektedir.

Sınır Ticaret Merkezleri. Sınır ticaret merkezlerinin (STM) geliştirilmesiyle ilgili olarak aşağıdaki önlemlerin tedbirlerin alınmasına ihtiyaç vardır:

1. Bölgede kurulan Sınır Ticaret Merkezlerinin daha aktif hale getirilmesi, açılması düşünülen yeni Sınır Ticaret Merkezlerinin bir an evvel faaliyete sokulması, bölgeden yapılacak dış ticareti daha da arttıracaktır.
2. Sınır Ticaret Merkezlerinde (Sarısu, Kapıköy, Esendere) altyapı eksikleri giderilerek, personel ve fiziki şartlar iyileştirilmelidir.
3. STM'lerden yapılan ithalat ve ihracatta istenen belgeler azaltılarak, STM'lerin özel durumu göz önüne alınmalı, ithalat ve ihracat listeleri talepler çerçevesinde düzenlenmelidir.
4. Tarım ve sanayi ürünlerinin muayene ve tahlilleri için ihtiyaç duyulan laboratuvarlar, Bölgede bulunan Gümrükler Baş Müdürlükleri ile bunlara bağlı müdürlüklerde vakit geçirilmeden kurulmalı veya bu laboratuvarlar kuruluncaya kadar, STM kapsamında yapılan ticarete, bölge üniversitelerinin laboratuvarlarından istifade etmeleri sağlanmalı veya standart ve kontrol belgesi aranma şartı kaldırılmalıdır.
5. İthal edilecek ürün listelerinin tespiti yapılırken, il ihtiyacına göre değil Bölge illerinin ihtiyacına göre tespit yapılmalı ve Bölge ihtiyacı düşünülerek kotalar artırılmalıdır.
6. İhracat ve ithalat esnasında gümrük sahasında ve ayrıca gümrük sahası dışında yollarda defalarca yapılan kontrollerin caydırıcı ve bıktırıcı olması önlenmelidir. Kontrollerin mümkünse, yalnızca gümrük sahası içinde yapılması sağlanmalıdır.
7. Halihazırda katır ticareti denilen, kaçakçılığın önlenmesi için kaçak yollardan yurda giren (Motorin ve Canlı hayvan vs. gibi) ürün kalemlerinin kayıt altına alınabilmesi için, bu ürünler STM kapsamına alınmalıdır.

Ticaretin geliştirilmesine yönelik öneriler. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ticaretin geliştirilmesine yönelik aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

1. Bölgede modern ticaret merkezleri ve toptancı siteleri gibi alışveriş merkezlerinin yapılmasına ihtiyaç vardır.
2. Ticaret sektörünün gelişmesi için sanayi sektörü de desteklenmeli ve bu sektörlerin birbirlerine destek olmaları sağlanmalıdır.
3. Bölgeye hava ve karayolu ile ulaşım kolaylaştırılmalı, ucuzlatılması ve erişim sürelerini kısaltacak tedbirler alınmalıdır.

4. İhracata verilen devlet yardımları artırılmalı ve sınır ticaretinin geliştirilmesi için ek tedbirler alınmalıdır.
5. Bölgede tarımsal ürünlere verilen sübvansiyonlar genişletilmeli ve tarımın aynı zamanda ticaretin dinamosu olarak rol görmesi sağlanmalıdır.
6. Eximbank tarafından kalkınmada öncelikli yörelere verilen kredilerin faiz oranlarının düşük olmasına rağmen, ihraç ürünlerinin maliyetlerinin yüksek ve kâr marjının düşük olması nedeniyle bu kredilerden yararlanan ildeki ihracatçı firma sayısı yok denecek kadar azdır. Bu konuda yeni düzenlemeler yapılmalıdır.
7. Hava yolu kargo taşımacılığı desteklenmeli; Erzurum, Erzincan, Kars ve Van hava alanları kargo taşımacılığı için yabancı uçakların inişine açılmalıdır.
8. Bölgede fuar, sergi ve reklam faaliyetleri desteklenmeli üretici ve satıcıların ticari faaliyet alanı genişletilmelidir.
9. Iğdır Alican ve Kars Doğu Kapı, Gümrük kapılarından ticaret yapılamadığı gibi, giriş çıkışa da kapalı olması ticareti olumsuz yönde etkilemektedir.
10. İdaresi kamunun elinde olan taşıma araçlarının nakliye bedelleri teşvik kapsamına alınmalı, DDY'nin katar uygulaması bölge için kaldırılmalıdır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Irak ve Suriye ile komşuluk ilişkisine sahiptir. Bu özelliği nedeniyle aslında önemli bir ticari avantaja sahip olmakla birlikte maalesef bu avantajdan bugüne kadar etkili bir şekilde yararlanılamamıştır. Bunun en önemli nedeni komşu ülkelerle olan ticaretin önündeki mevzuat ve bürokrasi engelleridir. Bölgede biri Gaziantep'te, diğeri Mardin'de olmak üzere iki serbest bölge vardır. Gaziantep Serbest Bölgesi, arazisi ve kurulup işletilmesi tamamen özel sektöre ait olan modele göre kurulmuştur. Bu bağlamda, yer ve sınırları, 07.07.1998 tarih ve 98/11368 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile belirlenen Gaziantep Serbest Bölgesi'nin kurulması ve işletilmesi için Anonim Şirket olan GASBAŞ yetkili kılınmıştır.

Bölge, tarih boyunca önemli ticaret yolları üzerinde yer almasına rağmen yakın yıllara kadar serbest ticaret yerine kaçakçılık merkezi olarak görülmüştür. Ticaretin geliştirilmesinde mevzuatın ve kamu bürokrasisinin ticari ilişkilere yaklaşımı ön plana çıkmaktadır. Son beş altı yıldır komşu ülkeler ile sınır ticaretine ivme kazandırılması neticesinde bölgede ihracat adeta patlamış ve Türkiye'nin ihracat artış hızı ortalamasını nerdeyse üçe katlamıştır. Ancak terör olayları ve göç olgusu; ticari canlılığın istenen seviyeye gelmesini engelleyen bir faktör olarak rol oynamaktadır. Sadece terörün engellenmesi bile,

ticari hayatı çok fazla geliştirecek ve bölgedeki işsizliğin giderilmesine önemli ölçüde katkı sağlayacaktır. Ticari hayatla ilgili olarak üzerinde durulması ve dikkat edilmesi gereken başlıca konular şunlardır:

1. Sınır şehirlerin kendi aralarında anlaşmalar yaparak serbest ticari ilişkilere girmeleri.
2. Kuzey Irak'taki siyasi gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan gerginlikler dolayısıyla sınır kapılarının zaman zaman kapatılması sorununun önüne geçilmesi.
3. Komşu ülkelerdeki yatırımcıların ülkemize gelmelerinin ve yatırım yapmalarının teşviki.
4. Sınır şehirlerinde gelişen taşımacılık sektörünün ticaret sektörüyle birlikte düşünülmesi ve teşvik edilmesi.
5. Sınır kapılarının sayılarının artırılması ve yedeklenmesi.
6. Komşu ülkelere olan ulaşımın rahatlatılması için geniş oto yolların veya duble yolların yapılması.

Bugün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde en fazla ticaret Irak ile yapılmaktadır. Irak'a ihracatımız özellikle hububat, bakliyat, yağlı tohumlar, işlenmiş et ürünleri, beyaz eşya, inşaat malzemeleri gibi kalemleri kapsamaktadır. Öyle gözükmektedir ki Irak'ın bize ve bizim de Irak'a ihtiyacımız vardır. Bu tür ticari ilişkiler sadece Irak ile değil İran, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan ile de geliştirilmelidir. Ticari ilişkiler siyasi gelişmelerden büyük ölçüde etkilendiğinden bu konuda alınacak kararların çok dikkatli ve aşamalı olarak verilmesi gerekmektedir. Ani ve keskin kararlar sadece ülkemize zarar verecektir. Ticari ilişkilerin geliştirilmesi için şu tedbirlerin alınması gerektiğini düşünmekteyiz:

1. Komşu ülkelerle olan ticareti engelleyen mevzuatın kaldırılması ve bürokratik işlemlerin azaltılmasına yönelik olarak güçlü bir siyasi irade ortaya konmalı, olumlu bir psikolojik hava oluşturulmalıdır.
2. Komşu ülkelerdeki işadamlarına yönelik sektörel fuarların sayısı artırılmalı ve katılımlarını teşvik etmek için kendilerine ücretsiz stant yerleri temin edilmelidir.
3. Ticari hayata canlılık getirmek için bölgedeki serbest ticari bölgelerin sayısı artırılarak bu bölgede yapılan alışverişlere önemli ölçüde vergi indirimleri sağlanmalıdır.
4. Komşu ülke iş adamlarıyla büyük şehirlerde ortak büyük iş merkezleri açılmalı ve bu iş merkezleri arasında mal akıcılığı hızlandırılmalıdır. Böylece ticari hayatın "kazan-kazan" felsefesi içinde ilgili tüm ülkeler için yararlı olması sağlanmalıdır.

5. Bölge ülkeleri arasındaki giriş-çıkışları kolaylaştıracak gümrüksüz ve vizesiz geçiş kolaylıkları sağlanmalıdır.
6. Bölgedeki işletmelerin ihracat yeterlilik ve güçlerini artırmak için kendilerine Dış Ticaret ve Eğitim programları düzenlenmeli bu alanda Güneydoğ u Anadolu İhracatçı Birlikleri ile İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi bu tür programları düzenli hale getirmelidirler.
7. Yüksek faizler nedeniyle aşırı değerlenen YTL nedeniyle, ihracattan çok ithalata yönelen ekonomide yapısal iyileştirmeler yapılmalıdır.

Serbest bölgeler. Genel olarak serbest bölgeler; ülkenin siyasi sınırları içinde olmakla beraber gümrük bölgesi dışında sayılan, ülkede geçerli ticari, mali ve iktisadi alanlara ilişkin hukuki ve idari düzenlemelerin uygulanmadığı veya kısmen uygulandığı, sınai ve ticari faaliyetler için daha geniş teşviklerin tanındığı ve fiziki olarak ülkenin diğer kısımlarından ayrılan yerler olarak tanımlanır.⁴⁸ Bu anlamda Güneydoğ u Anadolu Bölgesi'nde iki serbest bölge bulunmaktadır: Gaziantep ve Mardin serbest bölgeleri. Gaziantep Serbest Bölgesi'nde kurulduğ undan bu yana geçen süre içinde 133 milyon dolarlık işlem hacmi gerçekleştirildiği, 196 kişiye istihdam sağlandığı ve 2005 yılında bölgede 1 milyon 459 bin dolar tutarında yeni yatırım yapıldığı belirtilmiştir. Bunun dışında Gaziantep serbest bölgesi içinde demiryolu bağlantısını sağlandığı, 11 bin metrekarelik bir alanda ise TIR parkı genişletme çalışmalarına başlandığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'de serbest bölgelerin üretime yönelik faaliyet gösteremediği ve yabancı sermaye çeker bir yapıya kavuşamadığı anlaşılmaktadır. Serbest bölgelerin vergi indirimleri ve istihdam üzerindeki yüklerin azaltılmasıyla önemli ölçüde gelişme kaydedeceği anlaşılmaktadır.⁴⁹ Serbest bölgelerde vergi, resim, harç, gümrük ve kambiyo mükelleflerine dair mevzuat hükümlerinin uygulanmaması aslında ticareti büyük ölçüde artırma özelliğine sahip olması gerekirken bu bölgelerden beklenen fayda hep geride kalmıştır.

Bölgedeki ikinci serbest bölge, şehir merkezine yakın yerde bulunan Mardin Serbest Bölgesidir. Diğer serbest bölgelerde olduğu gibi Mardin Serbest Bölgesi de kendisinden beklenen ticari canlılığı tam olarak göstermemektedir. İstanbul Atatürk Hava Limanı Serbest Bölgesi'nde 1,1 milyar dolarlık ticaret yapılırken, Mardin Serbest Bölgesi 2007 yılında 2 milyon dolarlık bir ticaret hacmine sahip olmuştur.⁵⁰ Bu açıdan serbest bölgelerin şahıslara özgü işleticilikten odalara özgü işleticiliğe geçirilmesi gündeme getirilebilir. Serbest bölgelerde ticari hayatın geliştirilmesi ve etkinliklerinin artırılması için şu tedbirlerin alınmasına ihtiyaç vardır:

1. Serbest bölgeler arasındaki ilişkiler çevrimiçi bağlantılarla desteklenmeli ve ticaret erbabı, e-devlet uygulaması çerçevesinde yasal ve hukuki prosedürleri büyük ölçüde bilgisayar ortamında gerçekleştirebilmelidir.

2. Serbest bölgelere ait ticari faaliyetler İnternet aracılığıyla, basın ve diğer medya kuruluşları aracılığıyla reel sektöre etkili bir şekilde duyurulmalı ve yeni iş fırsatlarının yaratılmasına yönelik iletişim stratejileri geliştirilmelidir.
3. Serbest bölgelerde gümrük vergisinden kaçınmaya yönelik gerçekleştirilen kaçakçılık faaliyetleri sıkı bir denetim altına alınmalıdır.

Sınır kapıları. Komşu ülkeler arasındaki ticarete sınır kapılarının (*bk.*, Tablo 23) önemli bir işlevi bulunmaktadır ve bu işlev özellikle Irak'a açılan sınır kapısı Habur üzerinde odaklanmış durumdadır. Yaşanan terör olayları nedeniyle Habur sınır kapısının kapatılması konusunun sürekli bir biçimde gündeme getirilmesi ve bu yolla bölgedeki terör örgütleri üzerinde baskı kurulmaya çalışılması ticareti engelleyen önemli bir handikap olarak ortaya çıkmıştır. Sınır kapıları başta silah ve uyuşturucu kaçakçılığı açısından sıkı bir şekilde denetlenmeli, fakat ticari ilişkilere kapatma gibi bir eylem içine girilmemelidir. Çünkü sonuçta Türkiye'nin yüksek petrol faturası dikkate alınır sa bu eylemden yine kendimizin zararlı çıkma ihtimali bulunmaktadır.

Tablo 23. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki Sınır Kapıları

Bağlandığı Ülkeler	Sınır Kapısı	Bulunduğu İl
Türkiye - Gürcistan	Sarp Sınır Kapısı	Artvin - Hopa
Türkiye - Gürcistan	Türkgözü Sınır Kapısı	Ardahan - Posof
Türkiye - Ermenistan	Akyaka Sınır Kapısı	Kars - Merkez
Türkiye - Nahcivan	Umut Sınır Kapısı	İğdır (Dilucu mevki)
Türkiye - İran	Gürbulak Sınır Kapısı	Ağrı - Doğubeyazıt
Türkiye - İran	Kapıköy Sınır Kapısı	Van - Özalp
Türkiye - İran	Esendere Sınır Kapısı	Hakkari - Yüksekova
Türkiye - Irak	Habur Sınır Kapısı	Şırnak - Silopi
Türkiye - Suriye	Cizre Sınır Kapısı	Şırnak - Cizre
Türkiye - Suriye	Girmeli Sınır Kapısı	Mardin - Nusaybin
Türkiye - Suriye	Şenyurt Sınır Kapısı	Mardin
Türkiye - Suriye	Ceylanpınar Sınır Kapısı	Şanlıurfa
Türkiye - Suriye	Akçakale Sınır Kapısı	Şanlıurfa
Türkiye - Suriye	Mürşitpınar Sınır Kapısı	Şanlıurfa
Türkiye - Suriye	Karkamış Sınır Kapısı	Gaziantep
Türkiye - Suriye	Çobanbey Sınır Kapısı	Gaziantep
Türkiye - Suriye	Öncüpınar Sınır Kapısı	Kilis
Türkiye - Suriye	İsrahiye Sınır Kapısı	Hatay
Türkiye - Suriye	Cilvegözü Sınır Kapısı	Hatay
Türkiye - Suriye	Karbeyaz (Yiğitoğlu) Sınır Kapısı	Hatay (Kapalı)
Türkiye - Suriye	Yayladağı Sınır Kapısı	Hatay

Bölge halkının geçimlerini temin ettiği sınır kapılarının akaryakıt, sigara, çay kişisel eşya gibi malların kaçakçılık geçidi olarak görülmemesi için; hem uygulanan prosedürler dikkatli bir şekilde gözden geçirilmeli, hem de buralarda görev yapan görevliler “gizli müşteri” uygulamasıyla denetim altında bulundurulmalıdır. Sınır kapılarında görev yapan görevlilerin servet ve mal edinme durumları izlenerek, kuşku durumlarda bu kişiler ayrıntılı bir incelemeye alınmalıdır. Devlet, bölgedeki ticaretin geliştirilmesi için aşağıdaki tedbirleri almalıdır:

1. Mevcut sınır kapılarına ilave yeni sınır kapıları açılarak ulaşım kolaylaştırılmalı, bunun yanında giriş ve çıkış işlemleri kolaylaştırılmalıdır.
2. Irak'a yönelik olarak Habur dışında ikinci bir sınır kapısı (Akçakale-Şanlıurfa) daha açılmalıdır. Bunun için halen Irak 'ta etkili olan ABD ile yetkilileriyle görüşmeler yapılmalı ve ticaretin bu ülkedeki istikrarı sağlamada bir araç olarak kullanılabilmesi fikri gündeme getirilmelidir. Bu kapı Şanlıurfa'nın tarımsal ihraç merkezi olmasını sağlayacaktır.
3. Resmîyette açık görünen Ceylanpınar sınır kapısının hiçbir faaliyet göstermediği belirtilmektedir. Açılacak olan sınır kapılarına Ceylanpınar sınır kapısı da ilave edilmelidir. İlçenin ve bölgenin gelişmesinde bu sınır kapısının önemli bir işlevi olacaktır.
4. Mardin'in Nusaybin ilçesindeki Kara Hudut Sınır Kapısı'nın açılması da en kısa sürede gündeme alınmalıdır. Habur Sınır Kapısı Musul'a 200 kilometre uzaklıkta iken, Kara Hudut Sınır Kapısı'nın 95 kilometre uzaklıkta olması iki ülkeyi birbirine daha da yakınlştırıcı bir özelliğe sahiptir.
5. Nusaybin'in transit geçişe açılması halinde, Mardin Serbest Bölgesi'nden Suriye'deki Haseki Serbest Bölgesi'ne ve oradan da Irak'taki Musul Serbest Bölgesi'ne ihracat yapmak mümkün hale gelecektir.⁵¹ Bu konuyla ilgili tedbirlerin gözden geçirilmesinde yarar vardır.
6. Şırnak'ın Silopi ilçesine 15 kilometre uzaklıkta bulunan Habur sınır kapısından ortalama olarak her ay 32 bin aracın geçtiği düşünülürse kuzey Irak'taki yerel Kürt yönetiminin bu kamyonlardan araç başına aldığı haraçlarla ilgili olarak Irak hükümetiyle görüşmeler yapılmalı ve bu tür uygulamaların ticaret üzerindeki olumsuz etkileri azaltılmalıdır. Bu sınır kapısından yılda 400 bin aracın giriş çıkış yapması önemli bir rakam olarak görülmelidir.
7. Kaçakçılık faaliyetleri bilgisayarlar, termal kameralar, özel eğitimli köpekler kullanılarak denetlenmeli, fakat ticaret erbabı ayrıntılı ve kapsamlı, biktırıcı prosedürlerinden geçirilerek yıldırılmamalıdır.

8. Bölgede ticaret yapan firmaların sicilleri takip edilmeli ve kuşku lu durumlarda bu firmalar yerlerinde denetlenerek arka plan kon trollerine ağırlık verilmelidir.
9. Sınır kapılarının önemi, “transit ticaret hacmini geliştirme” yönün den ayrıca değerlendirilmeli ve bu açıdan ulaşımı ve yolları kısaltacak tedbirlerin neler olabileceği araştırılmalıdır.
10. Özellikle Habur sınır kapısında zaman zaman yaşanan uzun kuyruk çilesine son vermek için bir taraftan çıkış işlemleri ve diğer ta raftan ise çıkış kapılarının durumu gözden geçirilmeli ve bu ko nuda yeni tedbirler alınmalıdır. Günlük araç geçiş kapasitesi teo rik olarak değil, fiili olarak artırılmalıdır.

3.5. HİZMET SEKTÖRÜ

Bu bölümde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin temel hizmet sek törlerindeki konumu değerlendirmeye alınmıştır. Hizmet sektörlerinin hepsi değerlendirilmemiş kritik olanları incelenmiştir. Tüm Türkiye'de olduğu gi bi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde de hizmet sektörü, imalat sektörüne göre daha hızlı gelişme potansiyeline sahiptir. Bu nedenle, bölge de hizmet sektörüne, “istihdam” ve “bireysel gelişim” açısından öncelik ve rilmelidir. Hizmet sektörü, istihdam kapasitesinin yüksek olması nedeniyle öncelikli gelişme alanı olarak değerlendirilmelidir. Doğu Anadolu Bölgesi'n de hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payı Türkiye ortalamasının üzerin dedir. Bunun en önemli nedeni devlet hizmetleridir. Doğu Anadolu'da hiz met sektörü *kamu kaynaklı* olarak yürümektedir. Hizmet sektörünün başlı ca alanları ve bu sektörlerle ilgili değerlendirmeler aşağıdaki başlıklarda ele alınmıştır.

3.5.1. Ulaşım Sektörü

Ulaşım ve taşımacılık sektörü, bir teşebbüs tarafından diğer teşebbüsler veya kişiler hesabına yapılan tüm taşıma hizmetlerini kapsamaktadır. Doğu ve Gü neydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki ulaştırmada karayolu, demiryolları, hava, göl ulaşımı ve taşımacılığı söz konusudur.

Doğu Anadolu Bölgesi. Doğu Anadolu Bölgesi, ulaşımı zor ve güç olan bir bölgedir. Söz konusu güçlükler nedeniyle diğer bölgelere göre kalkınmışlık düzeyi açısından her geçen yıl, daha da geriye gitmektedir. Özellikle Doğu Anadolu'nun merkezi sayılan Erzurum, ulaşım açısından kritik bir öneme sa hiptir. Erzurum'un bir taraftan Trabzon, Ankara ve Adana gibi büyük tüketim merkezlerine ve diğer taraftan ise komşu ülkelere ulaşım bağlantılarının dub le yollar yerine otoyollar aracılığıyla sağlanması gerekmektedir. Doğu ve Gü-

neydoğu illerinin ülkenin Batısıyla olan bağlantıları artık otoyollar aracılığıyla sağlanmalıdır. Halen Erzurum'dan diğer illere olan taşımacılık faaliyetleri karayolu, havayolu ve demiryolu ile yapılmaktadır. Erzurum'un; İran ve Kafkasya'dan gelen yolların Akdeniz ve Karadeniz'e ulaştığı yol kavşağında olması bir fırsattır ve taşımacılık sektörü ile yolcu ulaşım sektörü konularının birlikte ele alınmasını gerektirmektedir.

Denizyolları. Doğu Anadolu Bölgesi'nde cazibe merkezi olan Erzurum ve diğer büyük şehirler limanlara yakın olmasına rağmen bu limanlardan (Trabzon, Rize; Hopa) yeteri derecede yararlanamamaktadır. Bunun için Artvin-Hopa karayolunda devam eden yol yapım işindeki ıslah çalışmalarının bir an önce bitirilmesi gerekmektedir. Rize-Erzurum arasındaki Ovit dağı geçidi kısa olmasına rağmen hem çok sarp ve hem de ağır kış şartlarından büyük ölçüde etkilenmektedir. Erzurum-Rize Ovit dağı tünelinin acilen yapılarak ulaşım kısaltılmalı ve on iki ay boyunca ulaşım sağlanmalıdır. Ulaşım kolaylığı beraberinde denize ulaşımı ve ticaretin de canlanmasını sağlayacaktır.

Karayolları. Ülkemizde taşımacılık %90 oranında karayoluyla yapılmaktadır. Doğuya ulaşım da esas olarak karayolu ile gerçekleştirilmektedir. Erzurum il sınırları içinde 1125 km. devlet, 563 km il yolu olmak üzere toplam 1688 km. karayolu mevcuttur. Bölge yol ağı içerisinde trafik yoğunluğu fazla olan ulusal yollarla, TETEK hattı olarak adlandırılan uluslararası yollar bulunmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde karayolu ulaşımının en büyük handikabı kıştır. Karayollarının kış mevsimlerinde kapanması, yol kalitesinin yer yer bozuk olması, yol kalitesi, virajlar, yolların yeterince geniş veya otopan niteliğinde olmaması bölgeyi diğer geniş pazarı bulunan şehirlere bağlama konusunda yetersiz kalmaktadır. Erzurum'a ulaşım bundan böyle otopan yolları ile olmalıdır. Bunun yanında bölgenin ulaşım açısından dezavantajlı olma durumu dikkate alınarak sanayinin gerçekleştirdiği ulaştırma faaliyetlerinde kullanılan yakıt için ÖTV indirimine gidilme ihtiyacı söz konusudur. Bir taraftan yollar genişletilmeli ve yol kalitesi artırılmalı ve diğer yandan üreticilerin nakliye masraflarını düşürecek tedbirler alınmalıdır. Karayolları 12. Bölge Müdürlüğü'nün yürüttüğü yedi adet ulaşım projesi bulunmaktadır. 430 milyon YTL'ye ulaşan bu projelerin fiziki gerçekleşmesi bugünkü tarih itibarıyla %70 mertebesinde. Yatırım programlarında bulunan her bir proje ortalama 1,5 milyon YTL ödenek alabilmektedir. Bu ödenek dağılım seyri ile projelerin tamamlanabilmesi ancak dokuz yılda gerçekleşebilecektir. Bu projelerin kısa sürede tamamlanarak hayata geçirilebilmesi için yeterli ödeneğin ayrılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. 2003 yılına kadar bölge sınırlarında 98 km. bölünmüş yol mevcut iken 2003–2007 yılları arasında 515 km. bölünmüş yol yapımı gerçekleştirilmiştir. 2008 Yılında da 164 km. bölünmüş yol yapımı programlanmıştır. Bu programın gerçekleştirilmesi için bugüne kadar verilen desteğin devam etmesi ve trafik yoğunluğu fazla olan yol güzergâhlarında iyi bir tra-

fik konforunun sağlanması için yapılan bölünmüş yollarda sıcak karışım asfaltlama (BSK) işleri için yeterli ödenek ayrılması önem arz etmektedir.

Doğu Anadolu'nun karayolu ulaşımı açısından en büyük zorluğu, yoğun kış şartlarının etkisinde kalıyor olmasıdır. Kış mevsiminde yaşanan olumsuz hava şartları nedeniyle yollar sık sık trafiğe kapanmaktadır. Yolların yeniden trafiğe açılabilmesi için yoğun bir kar mücadelesi çalışması gerekli olmaktadır. Bu nedenle yüksek kapasiteli kar savurma (rotatif) araçlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bölge yolları çığ ve sel felaketlerinden sürekli olarak olumsuz şekilde etkilendiğinden özellikle yükleme hafriyat ve nakliye grubu makinelere daha fazla sayıda ihtiyaç duyulmaktadır. Yoğun kış şartlarının bir diğer etkisi yollarda sürekli bakım yapılmasını zaruri hale getirmesidir. Bu nedenle bölgede kilometre başına verilen bakım ödeneklerinin yeterli ölçüde artırılmasına ihtiyaç vardır.

Demiryolları. Erzurum il sınırları içerisindeki demiryolu ağı 200 km.'dir. İlin Erzincan, Malatya ve Kars illeriyle doğrudan bağlantısı vardır. Ayrıca Doğu Ekspresinin, Kars-Haydarpaşa arasındaki yolculuğu da ilden geçmektedir. Türkiye genelinde olduğu gibi, demiryollarında çalışacak kalifiye eleman eksikliği yanında, bölgedeki demiryolu ağı ile mevcut araçlar çağın gerektirdiği teknolojik özelliklere sahip değildir. Bölgenin mevcut demiryolu ağı eskimiş, fazla tonaja uygun olmayıp, ulaşım yavaş ve konfordan uzaktır. 1939 yılında Erzincan-Erzurum, 1951 yılında Erzurum - Horasan ve 1961 yılında Horasan - Kars arasında yapılan demiryolu teknik ömrünü tamamlamıştır. Erzincan-Aşkale arasındaki yol yenilenmiş ancak Aşkale-Kars arasındaki bölüm yapılamamıştır. Aşkale-Kars arasındaki demiryolunun durumu vahim olup bir an önce yenilenmesi gerekmektedir. Özellikle Erzurum-Erzincan arasındaki demiryolunda bir an önce düzenleme yapılması iki şehir ticaretini olumlu yönde etkileyecektir.

Erzurum garında birinci yoldan ikinci yola geçiş için alt geçit bulunmadığından her gün ekspres trenlerin buluşması garda gerçekleşmekte ve yolcular hayati tehlike yaşamaktadırlar. Burada birinci ve ikinci yolları birbirine bağlayan alt geçit yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Yine Erzurum'da gar bölgesini aydınlatan elektrik şebekesi eskimiş ve yer üstünde olduğundan %30 oranında daha fazla enerji kaybına sebebiyet vermektedir. Elektrik şebekesinin yer altına alınarak yenilenmesi gerekmektedir.

Demiryollarının iş dünyasına yönelik katar uygulamaları yapılan iyileştirmelere rağmen sürekli bir biçimde gözden geçirilmeli, taşımacılığı geliştiren bir yaklaşım içinde uygulanmalıdır. Katar uygulamalarının performansı artan yük taşımacılığı değerleriyle takip edilmelidir. Bölgedeki bir çok iş adamı demiryollarındaki katar uygulamalarının bölgenin teşvik bölgesi içinde olması nedeniyle kaldırılmasından yana görüş bildirmiştir. Bunun yanında, bölge halkı Horasan - Gürbulak ve Trabzon - Erzurum hattında demiryolu çalışmaları

rına başlanılmasını arzu etmektedir. Ayrıca Ankara-Sivas arasında hızlı tren hattının ihaleye çıkarılması ve Sivas - Erzurum Hızlı tren hattının faaliyete geçirilmesi sağlanmalıdır.

Türkiye ve İran arasındaki demiryolu yapımı çalışmalarına bir an önce başlanması bir diğer önemli konudur. İhalesi yapılmış olan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ile Gürcistan ve Azerbaycan'a yönelik ihracat ve ithalat işlemlerinin büyük ölçüde artma ihtimali söz konusudur.

Havayolları. Erzurum havaalanı 1966 yılında sivil hava trafiğine ve 1993 yılından beri de uluslararası hava trafiğine açılmıştır. İlden Adana, Antalya, İzmir, Diyarbakır, Gaziantep, Bodrum, Dalaman, Malatya, Kayseri, Şanlıurfa, Samsun ve Trabzon'a, İstanbul ve Ankara aktarmalı olarak bağlantılı seferler yapılmaktadır. Ayrıca bir özel havayolu şirketi de Erzurum-İstanbul direk seferlerini yapmaktadır. Bunun yanında Kış Sporları Merkezi konumuna gelen Erzurum'a Perşembe ve Pazar günleri İstanbul direk uçak seferleri de başlamış bulunmaktadır. Ulaşımdaki bu kolaylık kış turizmi açısından önemli bir gelişmedir. Bölgede iklimin sert olması, hava ulaşımında zaman zaman aksaklıklara neden olmakta ve sonuçta ağırlık karayollarına verilmektedir. Hava yolları ulaşımının iyileştirilmesi için aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

1. Erzurum-Ankara-İstanbul güzergâhında olan ilk sefer saat: 05.00'de İstanbul-Ankara-Erzurum güzergâhında olan son sefer ise saat: 22.00'da yapılacak şekilde düzenleme yapılması halinde aynı gün içerisinde gidiş-dönüş yapma imkânını sağlanmış olacaktır.
2. Bu düzenlemenin yapılması halinde, iş adamları Ankara ve İstanbul'daki gününbirlik işlerini daha kolay ve ekonomik olarak yapacaklar ve böylece iş gücü kaybı azalmış olacaktır.
3. Erzurum'dan komşu ülkelere direkt uçak seferleri düzenlenerek, bölge turizmine ve ticaretine ivme kazandırılmalıdır.
4. Erzurum sivil havaalanı daha etkili bir şekilde kullanılmalı uluslararası yolcu ve yük taşımacılığı artırılmalıdır. Bunun için gümrüklü kargo binası yapılmalı ve gerekli personelin ataması yapılmalıdır.
5. Erzurum sivil havaalanından İran (Tebriz, Tahran), Azerbaycan, Çin ve Rusya'ya hem yolcu hem de kargo seferleri başlatılmalıdır.
6. THY'nin fiyat politikaları gözden geçirilmeli ve Doğu illerine yönelik ayrıcalıklı fiyat politikaları uygulanmalıdır.
7. Gümrüklü kargo binası yapılarak komşu ülkelerin kargo ve yolcu uçaklarının Erzurum havaalanına inip kalkışları sağlanmalıdır.
8. Kış mevsiminde kayak merkezlerinin canlandırılması için hafta sonları farklı paket fiyat uygulamasına geçilmelidir.

9. Erzurum hava alanında apronun uçak kapasitesi 10'a çıkarılmalı ve yolcu kapasitesi artırılmalıdır.
10. Erzurum'un gelişmesine katkı açısından, Erzurum Havaalanı kargo uçak seferlerine açılmalı ve Türk Cumhuriyetlerine yapılan uçak seferleri Erzurum bağlantılı hale getirilmelidir.
11. Erzurum havaalanından gerektiği durumlarda ilave sefer veya seferler planlanabilmektedir. Büyük turizm operatörlerinin bu konuda bilgilendirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Ulaşım desteği. Ulaşım sorunları dikkate alınarak bölgeden ihracat yapan üretici firmalara navlun teşviklerinin verilmesine ihtiyaç vardır. Böylece ülkenin iç bölgelerinde yer alan bu şirketler mallarını veya çıkardıkları madenleri limanlara daha az maliyetle ulaştırabileceklerdir. Ulaşım sorunlarının bir ölçüde hafiflemesiyle bölgedeki reel sektör firmaları dış piyasalarla daha kolay rekabet edebilir hale geleceklerdir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde önemli dağ sıralarının olmaması bir anlamda büyük şehirlere olan ulaşımı kolaylaştırmıştır. Ancak Güneydoğu Toroslar, bölgenin İç ve Doğu Anadolu Bölgeleriyle ile olan ulaşımına engel olmaktadır.

Karayolları. Ülkeyi Irak ve Suriye'ye bağlayan önemli yollar bu bölgeden geçmektedir. E-5 Karayoluna bağlanan E-24 Karayolu Gaziantep, Şanlıurfa, Kızıltepe ve Silopi üzerinden Habur Sınır Kapısına varır. Ülke ihracatının önemli bölümü bu sınır kapısından yapılır. Gaziantep - Şanlıurfa Otoyolu yakın zamanda tamamlanacaktır. Söz konusu otoyolun tamamlanması ile deniz üzerinden yapılan yük taşımacılığında çok önemli olan Mersin Limanı Şanlıurfa'ya bağlanmış olacak ve ulaşım kesintisiz olarak sağlanacaktır. Irak ve diğer Ortadoğu ülkelerinin ihracat kapısı konumunda olan Habur Sınır Kapısına uzanan Şanlıurfa- Kızıltepe-Silopi karayolunun yapımına devam edilmektedir. Bu yolun bitirilmesi Irakla olan ticareti olumlu yönde etkileyecektir. Bu çerçevede Diyarbakır – Mardin arasındaki yolun da otoyola dönüştürülmesi ulaşım ağının güçlenmesine neden olacaktır.

Demiryolları. Bölgede iki ana demiryolu hattı vardır. Bunlardan biri Kurtalan-Diyarbakır-Gaziantep üzerinden Doğu ve İç Anadolu ile bağlantıyı sağlar. Diğer Adana-Gaziantep üzerinden geçerek Nusaybin'e ulaşır. Güneydoğu Anadolu'daki demiryolu hattında çoğunlukla tarımsal ürünler ve maden taşınır.

Havaalanları. Diyarbakır ve Gaziantep'te konvansiyonel hava alanları; Adıyaman, Şanlıurfa, Mardin, Siirt, Şırnak ve Batman'da ise kısa iniş ve kalkışlı hava ulaşımının sağlandığı havaalanları vardır. Türkiye'nin en büyük kargo havalimanı olan *Şanlıurfa GAP Uluslararası Havalimanı* 2007 yılında hizmete açılmıştır.

Şekil 8. GAP bölgesi ulaşım altyapısı.

Köy yolları. Ulaşımında önemli olan konulardan biri de köy yollarıyla ilgilidir. Özellikle köy yollarının kış mevsiminde ulaşım açık tutulması ve yol kalitesi bölge halkının refahı açısından büyük önem taşımaktadır.

Görüş ve öneriler. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin taşımacılık ve ulaşım sektörü konusunda şu öneriler önem taşımaktadır:

1. Kurtalan-Cizre hudut demiryolu projesinin tamamlanması.
2. Gaziantep-Şanlıurfa otoyolunun Habur'a ve oradan da Van'a kadar uzatılması. Double yolun otoyol haline getirilmesi.
3. Diyarbakır-Mardin arasındaki yolun otoyola veya bölünmüş yola dönüştürülmesi.
4. Bölgedeki köy yollarının iyileştirilmesi ve yolu bulunmayan köy bırakılmaması. Böylece köylü vatandaşların ürünlerini değerlendirme imkanı bulmaları.
5. Mardin ve Siirt hava alanlarının konvansiyonel hava alanına dönüştürülmesi ve böylece Irak'a erişim imkânlarının kolaylaştırılması.
6. Yoğun göç alan şehirlerde yerlerde kent şehir içi ulaşımın kamulaştırma yapmak ve yolları genişletmek suretiyle kolaylaştırılması.

3.5.2. Mali Sektör

Ekonominin diğer kesimlerine mali hizmet sunarak ekonomiye katkıda bulunan kuruluşlar bu sektörde yer alır. Sektörde, bankalar, sigortalar, döviz büroları, menkul değer şirketleri yer alır.

Doğu Anadolu Bölgesi. Doğu Anadolu Bölgesi'nde sanayi ve ticaretin gelişmesinde krediler önemli bir kalkınma aracı olarak görülmektedir. Bölgede Eximbank kredileri için istenilen banka teminat oranlarının %110-120'lere

varmakta olduğu bu oranların yöre ihracatçısı için altından kalkılamayacak kadar yüksek olduğu, bu teminatların bankalarca verilmediği, ayrıca yöredeki gayri menkullerin ise bankalar tarafından ipotek olarak kabul edilmediği, ihracatçılar tarafından dile getirilmektedir. Bu sorunun giderilmesi için Eximbank, banka teminat oranları düşürülmeli ve firmaların yöredeki gayri menkulleri teminat olarak kabul edilmelidir.

Doğu Anadolu Bölgesi ve özellikle Erzurum son yıllarda *nakit kredi* kullanım meblağlarının yüksekliği ile de dikkatleri çekmektedir (*bk.*, Tablo 24). 1997-2007 yıllarını kapsayan 10 yıllık döneme ilişkin araştırmalar Erzurum'un kamu ve özel bankalar tarafından verilen kredilerle ayakta durduğunu göstermiştir. 10 yıllık dönemde, 1 milyar 84 milyon 434 bin YTL'si kamu bankalarından olmak üzere, toplam 2 milyar 753 milyon 67 bin YTL tutarında nakit kredinin kullanıldığı Erzurum'da, son üç yıl içinde kullanılan nakit kredi tutarlarında ise hızlı bir yükselişin hakim olduğu görülmüştür. Nakit kredi kullanım hacminin son yıllarda yükselmesi iş fırsatlarının gelişmesiyle de açıklanabilir.

Tablo 24. Erzurum'da Kullanılan Nakit Kredi Tutarları

Yıl	Kamu B. (Bin YTL)	Özel B. (Bin YTL)	Toplam (Bin YTL)
2005	152.386	331.192	485.579
2006	228.484	448.997	67.481
2007	352.252	554.988	907.240

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Bölgede *mali iş kolunda* çalışanların oranı yüzde 1,2 oranındadır. Bunun yanında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin toplam banka mevduatları içindeki payı %1,2'ler düzeyindedir. 2000 yılında, Türkiye genelindeki 7786 banka şubesinin 301'i Güneydoğu Anadolu'da bulunmaktadır. En az banka şubesine sahip olan bölge, aynı zamanda en düşük fert başına banka mevduatına (2000 yılı cari 115 milyon lira) sahiptir. Bölgenin Türkiye geneli banka kredileri içindeki payı yüzde 1,8 düzeyi ile en alt sırada yer almaktadır.

Bu illerde paranın büyük ölçüde yastık altında tutulduğunu dile getiren uzmanlar terör olaylarının sona ermesi ve bölgeye yönelik yatırım imkânlarının artırılmasıyla önemli bir gelişme yaşanacağını öngörmektedirler. Faize karşı duyarlı olan bu illerde özel finans kurumlarının şansı daha fazladır. Bu nedenle bölgede banka kredileri yerine özel finans kurumlarının katılım bankacılığı çerçevesinde gerçekleştireceği işlemlerin cazibesi daha yüksek olacaktır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde halkın tasarruf ve yatırım alışkanlıklarının geliştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bölgede mali sektörün gelişmesi ticaret ve sanayinin gelişmesine bağlı bulunmaktadır.

Görüşler ve değerlendirmeler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki mali sektörün geliştirilmesi için aşağıdaki görüş ve öneriler geliştirilmiştir:

1. Bazı özel bankaların Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde kredi isteyen küçük ve orta büyüklükteki işletmelere kredi vermeleri önlenmeli ve bunun için etkili politikalar geliştirilmelidir.
2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi için sulama kredilerine yönelik yeni planlar oluşturulmalı ve uygulamaya alınmalıdır.
3. Bankaların bölge çiftçilerinden İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerde gayrimenkul teminatı istemeleri engellenmelidir.
4. Bölge KOBİ'lerinin mali sektöre olan borçları yeniden yapılandırılmalı ve mevcut borçlar daha uzun vadelere yayılarak veya faiz oranları düşürülerek KOBİ'lerin rahat bir nefes almaları sağlanmalıdır.
5. Mali sektörün reel sektöre kaynak oluşturması için bankalara tanıyan KOBİ kredi havuzu genişletilmeli ve bu havuzdan yararlanma şartları daha elverişli hale getirilmelidir.

3.5.3. Turizm Sektörü

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin gelişmesinde uzun yıllardır ihmal edilen sektör turizm olmuştur. Bunun temel nedeni bölgede uzun yıllardır yaşanmakta olan terör olayları, ulaşım zorlukları, iklim şartları ve bölgedeki alt yapı yatırımlarının yetersiz olmasıdır. Ancak yeni dönemde alınacak köklü tedbirlerle bu konuda önemli ölçüde iyileştirmeler yapılabilecektir. Bölgenin turizm kalkınmasının bütüncül bir anlayış ve yaklaşımla ele alınmasına ihtiyaç vardır. "İl Turizm Ana Planları" idari birim olarak il ile sınırlı kalınca, çevre illerin turizm potansiyeli göz ardı edilmiş ve ağırlıklı olarak ele alınan il üzerinde odaklanılmıştır. Bu durum bölgesel düzeyde varolan potansiyelin eksik değerlendirilmesine yol açabilmektedir. Buna ek olarak sosyal doku-turizm-turizm girişimciliği-sanayileşme-çevre ve benzeri unsurların bütüncül bir bakış açısı ile analiz edilmemesi birbiri ile çelişen uygulamalara neden olabilmektedir."⁵²

Doğu Anadolu Bölgesi. Doğu Anadolu Bölgesi'ni kapsayan 15 il, aynı zamanda turizm imkân ve potansiyeli açısından da zengindir. Doğu Anadolu'nun turist çekmesinin önündeki engeller; ulaşım güçlüğü, güvenlik, konaklama imkânları ve yetişmiş insan gücü eksikliğidir. Bunların içinde özellikle iki faktör, ulaşım ve güvenlik konuları birinci derecede öneme sahiptir. Doğu Anadolu'nun turizm imkânları şehirler bazında ele alınabilir:

Erzurum. Bu ilde turizm imkânları başlıca dört başlık altında değerlendirilmektedir: (a) Kış turizmi, (b) Termal ve kaplıca turizmi, (c) Akarsu sporları ve rafting turizmi, (ç) Kültür ve mağara turizmi.

Kış turizmi. 1991 yılında DPT Müsteşarlığınca "Kış Turizmi Master Planı" hazırlanmış fakat, hazırlanan master planlarının hayatiyete geçirilmesi sağlan-

mamıştır. Erzurum'da kış turizminin hayata geçirilebilmesi için Kış Olimpiyatları fırsat bilinerek gerekli yatırımlar yapılmalı ve Konaklı'da yapılması düşünülen projeler hayata geçirilmelidir. İlin kış turizmi için 2000 m. 3200 m. irtifa aralığında geniş pist olanaklarına sahip olması ve kar kalitesinin yüksek olması nedeniyle önemli bir kayak potansiyeline sahiptir. Palandöken kayak merkezi; uzun pistleri, yüksek irtifa farklılıkları, geniş pist olanakları ile Erzurum için önemli bir sosyal merkez olmanın ötesinde Türkiye'de yabancı turistlerin en çok tercih ettiği kayak merkezidir. Ancak bu kayak merkezine yeterince önem verilmediği ve geliştirme çalışmalarının yapılmadığı görülmektedir. Yurt dışından gelen yabancılara yeterli imkânların hazırlanmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Bunların başında da yeni yapılan havalimanı yolcu terminali ile ilgili aksaklıkların giderilmesi ve kayak pistlerinin daha geniş bir alana yayılması konusu vardır. Kayak pistlerinin kalitesinin ve alanının genişletilememesi nedeniyle kayak merkezinin tercih edilirlilik oranı giderek azalmaktadır. Bunun yanında çığ riski, otopark alanlarının az olması ve altyapı yetersizliği diğer sorunlar olarak belirlenebilir. Çığ tehlikesi için Gaz-ex sisteminin tam faal halde çalıştırılması ve propan tüplerinin bölgeye kar yağmadan önce gönderilmesi önem taşımaktadır. Bu sistemin kurulmadığı alanlarda ise çığ riskinin zamanında dinamit ile patlatılması gerekmektedir. Dinamit tedariki, patlama uzmanı bulma ve yerleştirme arasında geçen birkaç günlük süre içinde çığ riski yüzünden tesisler çalışmamakta ve kayakçılardan bu konuda şikâyetler alınmaktadır. Palandöken dağında üç bölge kayak sporuna en uygun alan olarak tespit edilmiştir. Bu üç alan üzerinde günde toplam 32.000 kişinin kayak yapabileceği, uluslararası yarışmalar, hatta kış olimpiyatlarının düzenlenebileceği 6000 kişinin doğrudan istihdam edileceği öngörülmektedir. Bunlar Erzurum Boğazi, Gez Yaylası ve Konaklı Alt Bölgeleridir.

Konaklı kayak merkezi, Erzurum-Çat ilçesi yolu üzerinde ve il merkezinde 22 km. uzaklıkta olup, Alp disiplini dalında, serbest kayak uygulamaları bakımından ise hem Alp, hem de Kuzey Disiplini uygulamalarında en elverişli merkez özelliğini taşımaktadır. Bölge günde 14000 kayakçıya hitap edebilecektir. Bu bölgede toplam 3970 yatak kapasiteli sekiz otelin gerçekleştirilmesi için ön izin verilmiştir. Ancak turizm yatırımı yapılacak yöredeki tüm altyapı yatırımlarının devlet tarafından tamamlanması gerekmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus eski ve yeni yatırım ayırımı yapılmamasıdır. Aktarılan sıkıntılar, açısından aşağıda belirtilen hususlar önem arz etmektedir.

- 1- 5084 Sayılı yasa ile getirilen teşviklerle ilgili olarak;
 - i. Gelir vergisi stopajı, sigorta primi işveren hissesi ve enerji desteği teşvikine süre konulmamalı, eski tesisleri de kapsayabilmesi için şartsız uygulanmalıdır.
 - ii. Bedelsiz yatırım yeri tahsisinden eski tahsisli yatırımlar da yararlandırılmalı veya irtifak hakkı bedeli alınmamalıdır.
 - iii. Doğalgaz ve su bedeli ucuzlaştırılmalıdır.

- 2- 4367 sayılı yasa ile getirilen teşviklere ek olarak;
iv.4367 sayılı kanun ile teşvik belgeli yatırımlarda uygulanan teşvikler kaldırılmalı ve yatırım indirimi %100 olarak uygulanmalıdır.
- 3- 2364 sayılı yasa ile getirilen teşviklere ek olarak;
v. Turizm İşletme Belgesine haiz olan işletmelere uygulanması gereken teşvikler konusunun ilgili kurum elemanlarının bilgilendirilerek hızlı bir şekilde işlerlilik kazandırılmalıdır.

Bir diğer turizm alanı kış oyunlarıdır. Erzurum, 2011 Universiad Kış Oyunları sürecinde 7 disiplin ve 84 branşta yapılacak sportif organizasyonun gerçekleştirilmesinde yeterli tesislere sahip bulunmamaktadır. Özellikle biatlon, bob kızak, körling, buz hokeyi, luge kızak, buz pateni ve kayak sporlarının yapılmasına imkân sağlayacak tesislere acil ihtiyaç vardır.

Termal turizm ve kaplıcalar. Şehir, yıllardan beri kullanılan tarihi sağlık merkezleri olan termal tesisler açısından oldukça zengindir. Bu kapsamda Pasinler Kaplıcaları, Ilıca Kaplıcaları ve Köprüküyü Deli Çermik Kaplıcaları sayılabilir. Tıbbi ağırlıklı olanların yanı sıra termal turizmine işletmecilik ve ekonomik yönlerden yaklaşan araştırmaların artırılmasına ihtiyaç vardır.

Akarsu Sporları. Rafting sporunun en iyi şekilde yapılabildiği 466 km. uzunluğundaki Çoruh Nehri, Türkiye'nin suyu en hızlı akan nehirlerinin başında gelmektedir. 1993 yılında Dünya Rafting Şampiyonası Çoruh Nehrinde yapılmıştır. O yıldan bu yana her yıl yapılması planlanan rafting yarışları, tesis yetersizliği nedeni ile düzenlenememektedir. Çoruh nehri rafting sporu, servis olanakları sağlandığı ve alt-üst yapı sorunları giderildiği takdirde, şehrin turizm sektörü için üstünlük sağlayacaktır. Rafting sporunun yörede uluslararası veya ülkesel ölçekte bir organizasyonu doğal güzelliği ve tarihi birikimi yüksek olan İspir ilçesi ve çevresini ekonomik açıdan geliştirmekle kalmayacak, aynı zamanda Erzurum turizm sektörü için Palandöken'e yakın bir değer oluşturacaktır.

Kültür ve mağara turizmi. Turizm olayını meydana getiren önemli sebeplerden birisi de farklı kültürlerin ve uygarlıkların kalıntılarını görme isteğidir. Çeşitli kavimlere ait milletlerin birçok devlet kurduğu Anadolu'da muhtelif uygarlıklara ait tarihi ve kültürel kalıntıların önemli bir bölümü Erzurum'da bulunmaktadır. Bu kapsamda Haho Meryem Ana Kilisesi ve Olur İlçesi Eski Vank Kilisesi sanat tarihi alanında araştırma yapan çok sayıda bilim adamı ve dindar Hıristiyanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Erzurum'a turist çeken eserlerin en önemlileri ise merkez ilçede bulunmaktadır. Erzurum Arkeoloji müzesi, Erzurum Kalesi, Saat Kulesi (Tepsi Minare), Kale mescidi, Çifte Minareli Medrese, Ulu Camii, Üç Kümbetler, Yakutiye Medresesi, Lala-paşa Camii bunların en önemlileridir. Şehirde mağara turizmi de hatırı sayılır bir öneme sahiptir. Elmalı Çamlı Mağarası ve Olur İlçesi Yıldız Kaya Köyü

Mağarası örnek verilebilir. Bu turistik alanların daha fazla turist çekebilmesi etkili bir tanıtım programına ve bunun yanında şehrin ağırlama ve konaklama imkânlarının geliştirilmesine ihtiyaç duymaktadır.

Kars. Kars'taki başlıca turizm tesisleri olarak Kars Kalesi, Kars Müzesi, Kumbet Camii, Kars Tabyaları, Ulu Câmî ve Ani Harâbelerinden söz edilebilir. En önemli ören yerlerinden biri, Ermenistan sınırında bulunan Ani harabeleridir. Ortaçağ'da bir kent şehir kalesi olan Ani, 1044'te Bizans, 1064'te ise Selçuklu egemenliğine girmiştir. Bunun dışında ilde Anadolu'nun manevi fatihlerinden biri olan Hasan El Harakani'nin Kars kalesinde bulunan türbesi inanç turizmi kapsamında değerlendirilebilir. Karsın turizm potansiyelinin bir diğer bölümü yayla turizmiyle ilgilidir. Uzun ve son derece soğuk geçen kış ayları boyunca kar yağışlarının yoğun olması deniz seviyesinden ortalama 1750 metre yükseklikte kurulu şehri aynı zamanda kış sporları ve kış turizmi için ayrıcalıklı hale getirmektedir.

Erzincan. Erzincan'da turizm sektörü antik şehirler, cami, türbe ve külliye, kiliseler, mesire yerleri, kayak merkezleri, kaplıcalar, mağaralar ve sportif etkinlikler açısından incelenebilir. Altın Tepe'de Urartulara âit eserler bulunmuştur. İlde yer alan Terzibaba Türbesi, Hıdır Abdal Sultan Türbesi ve Melik Gâzi Türbesi görülmeye değer turistik çekim merkezleridir. Saltukoğulları Hükümdarı II. İzzettin'in kızı olan Mama Hatun'un türbesi Tercan ilçesindedir. Mama Hatun Tercan'da Orta Çağ Türk mimarisinin en ilginç ve önemli eseri kervansaray, hamam, mescit ve kendi türbesinden oluşan büyük bir külliye inşa etmiştir. Tercan ilçesinin Üçpınar Köyü yakınlarında bulunan kilisenin giriş kapısı üzerinde 1854 tarihi geçmektedir. Kilise ile birlikte bir şapel ve iki tane de dikili taş vardır. Otlukbeli Gölü bölgenin en önemli mesire yeridir. Otlukbeli Gölü, Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu kararı ile doğal sit alanı ilan edilerek, koruma altına alınmıştır. Erzincan'a 42 km. uzaklıktaki, Sakaltutan mevkiinde yer alan Yıldırım Akbulut Tesislerinde, yılın beş ayında kar kayağı yapma imkânı vardır. Bunun dışında il merkezine 11 km. uzaklıktaki bölgede bulunan ve Ekşisu adı verilen böğert maden suyu, sağlık yönünden oldukça önem taşımaktadır. Maden suyu; anemi, karaciğer, mide, bağırsak ve safra yolları hastalıklarına iyi gelmektedir. Kemah ilçesinin Ayrıncın köyündedir. Mağaranın içinde büyük buz kütleleri ve buzların oluşturduğu sarkıt ve dikitler bulunmaktadır. Kemaliye ilçesinin kuzeydoğusunda bulunan mağaranın içinde dehliz ve kanallar bulunmaktadır. Refahiye ilçesinin Altköy mevkiinde bulunan mağaraya taş merdivenlerle çıkılmaktadır.⁵³ Erzincan ili, av kaynakları ve av türü bakımından zengindir. Tilki, sansar, kınalı keklik, kum kekligi, tavşan, ada tavşanı, bildircin, kaya güvercini, tahtalı, üveyik, yaban ördekleri, sakarca kazı, kızkuşu, karata-vuk, kurt, yaban domuzu gibi av hayvanları bulunmaktadır. Erzincan İl Merkezine 40 km mesafede Fırat Nehri'nin bir kolu olan Karasu ve Sansu dere-leri rafting sporuna elverişlidir. Rafting parkuruna ulaşım kolay olup, Erzincan

can-Erzurum karayolu üzerindedir Genellikle Mayıs-Haziran aylarında yapılmaktadır.⁵⁴ Erzincan'ın zengin turizm kaynaklarının bölge halkına gelir getirebilmesi için, yolların genişletilmesi ve otoban yapılmasına, turizm tesislerinin sayısının artırılmasına, etkili bir tanıtım yapılmasına ve bu bölgede de nitelikli elaman sayısının artırılmasına ihtiyaç vardır.

Van. Van'da Urartular'dan kalma kaleler ve târihî eserler Selçuklulardan kalma câmi ve türbeler, Doğu Beyazıt'ta İshak Paşa Sarayı, Malazgirt'te şehrin kalesi ve yıkıntıları bulunmaktadır. Van genelde kaleler şehri olarak anılmaktadır. Bu tarihi kalelerden bir kısmı Urartu döneminden, diğerleri Ortaçağ ve sonrasında kalmadır. Önemli Kaleler Aşağı ve Yukarı Zivistan Kalesi, Beyüzümü Kalesi, Çatak Kalesi, Lamurkesen (Zernek) Kalesi, Hişet Kalesi, Pizan (Örenkale) Kalesi, Kalecik, Zernaki Tepe Kalesi, Muradiye Kalesi, Albak (Başkale) Kalesi, Deliçay Kalesi, Çelebibağ Kalesi, Yonca Tepe Kalesi, Müküs Kalesi ve Amik Kalesi olarak sayılabilir.⁵⁵

Van Gölü, Türkiye'nin ve dünyanın en büyük soda gölüdür. Dört tarafı yüksek dağlarla çevrilidir. İçinde Akdamar, Adır, Çarpanak, ve Kuş adaları olmak üzere dört ada bulunmaktadır. Van'daki önemli camiler Ulu Cami, Hüsrev Paşa Cami, Kızıl Camii, Gevaş İzzettin Çir Camii, Süleyman Han Camii, Kaya Çelebi Camii, Horhor Camii, Abbasğa Cami'dir. Hüsrev Paşa Medresesi, Hoşap Hasan Bey Medresesi, Hoşap Evliya Bey Medresesi, Gevaş Halime Hatun Kümbeti, Erciş Anonim (Zortul) Kümbet görülmeye değer yerlerdir. Van evleri Van'ın geleneksel mimarisini günümüze taşıyan önemli unsurlardır. Tarihi Van Kalesi'nin güneyinde bulunan eski Van şehri, çarşıları, sokakları, mahalleleri, han, hamam, taş döşeli caddeleri yanında Van Evleri ile Osmanlı kentlerinin şehirlerinin tipik özelliklerini taşımaktadır.

Malatya. Malatya'da Aslantepe civârında Etiler'den kalma eserler, Romalılardan kalma ve kiliseden çevirme Ulu Câmî vardır. Malatya ve ilçelerinde büyük bir turizm potansiyeli bulunmakla birlikte bölgedeki tarihi yerlerin tanıtımında yetersiz kalınmaktadır. Malatya'nın önemli camileri Ulu Cami, Arapkir Ulu Cami, Yeni Camii, Yusuf Ziya Camii, Çarşı Camii, Melik Şah Camii (Battal gazi), Somuncu Baba Camii (Darendede), Molla Eyüp Mescidi'dir (Arapkir). Önemli kümbetler Emir Ömer Türbesi, Sıddı Zeynep Kümbeti (Battalgazi) ve Kanlı Kümbeti (Battalgazi)'dir. Malatya'da han ve kervansaray olarak Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı, Hekimhan ilçesinde Malatya Sivas karayolu üzerinde Taşhan, Eski Darendede ilçesinde yer alan ve dikdörtgen bir yapı olan Bedesten bulunmaktadır. Nemrut dağı ve çevresindeki yüksekliği 10 metreyi bulan büyüleyici heykelleri, metrelerce uzunluktaki kitabeleriyle Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınarak dünyanın en yüksek açık hava müzesi haline getirilmiştir.

Elazığ. Tarihi Harput şehrinin devamı olan Elazığ, 1834 yılında kurulmaya başlamış ve esas gelişmesini ise 1920'li yıllardan sonra göstermiştir. Burası es-

kiden doğunun ilim merkezi hâlindeydi. Harput'ta, Selçuklular ve Osmanlılardan kalma çarşı, medrese, kütüphane ve hamamlar bulunmaktadır. İnanç turizmi açısından Hz. İbrahim'in babası Azer'in mezarının Elazığ'ın Sivrice ilçesi sınırları içerisindeki Hazar Baba Kayak Merkezi'nin üst kısmında bulunduğu inanılmaktadır. Harput'ta Artuklu hükümdarı Fahrettin Karaslan tarafından 1156-1157 yılında yaptırılan cami, Anadolu'daki en eski ve en önemli yapılardan birisidir. İlde bulunan Hoca Hasan Hamamı ve Cimşit Bey Hamamı tarihi Osmanlı yapılarıdır. Karakoçan İlçesine 18 km. uzaklıkta Kolan kaplıcası bulunmaktadır. Bakanlar Kurulu'nca bir bölümü turizm merkezi olarak ilan edilen Elazığ'ın, doğal ve turizm varlıkları arasında bulunan Hazar Gölü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin kendine özgü plajları olan su sporları ve balık avcılığı yapılan en önemli turistik alanlarından biridir. Bölgede gezilecek yerlerden biri olarak Buzluk Mağarası bulunmaktadır. İlin Sivrice ilçesinin güneyinde bulunan 2347 metre yüksekliğindeki Hazar baba dağında yapılan "Hazarbaba Kayak Merkezi" 1999 yılında faaliyete geçmiş, kayak sporuna elverişli pisti, telesiyeci ve yeme içme imkânları ile günübirlik turistlere hizmet vermeye başlamıştır. Elazığ'da turizmin gelişmesiyle ilgili şu konular dile getirilmiştir:

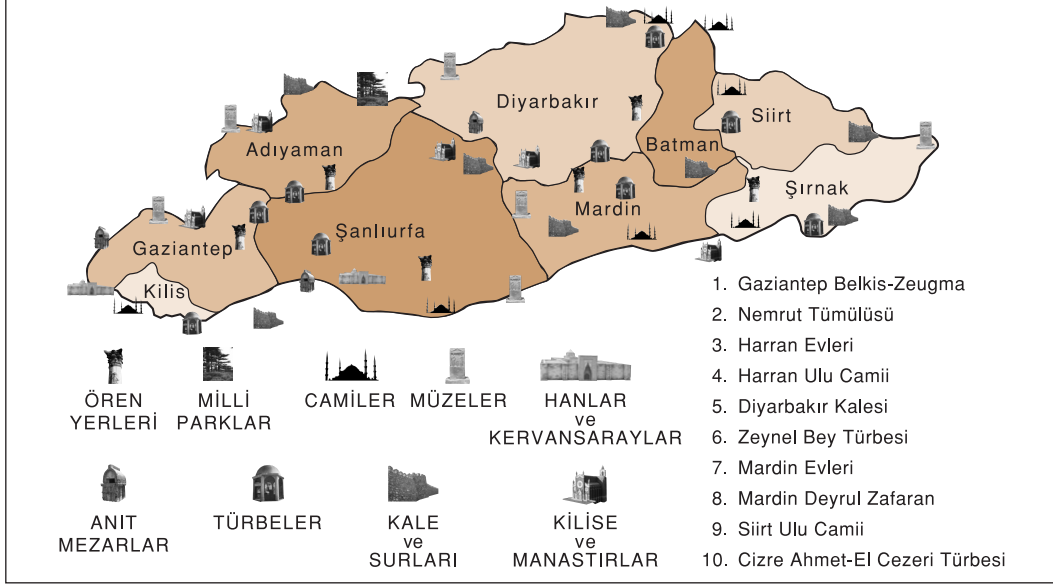
1. Elazığ'da 5 yıldızlı Turistik Belgeli Otel Sorunu, her zaman Elazığ'ın gündeminde çözülememiş sorunların arasında ve en başında yer almıştır.
2. Hazar Baba dağının ağaçlandırılması ve piknik alanı olarak düzenlenmesine ihtiyaç vardır.
3. Harput turizm ve kültür beldesi olmasına karşılık mezarlıklar beldesi olarak anılmaktan kurtarılamamıştır.
4. Hazar Gölü ve çevresinin kirlenmesinin önlenmesi için plansız yapılaşmaya yol açan batı kıyısındaki Sivrice İlçesi ile doğu kıyısındaki Gezin beldesinin imar planlarının hazırlanması ve uygulamaya geçirilmesi, en önemlisi bu iki yerleşim biriminin kanalizasyon ve arıtma tesislerinin tamamlanmamış olması en büyük sorun olarak görülmektedir.
5. İlde Elazığ-Malatya karayolu veya Elazığ-Diyarbakır karayolu çevresinde uluslararası standartlara uygun bir yüzme havuzu yapımı önerilmiştir.
6. Hazar Gölü kıyısında, Su Sporları Merkezi yapımı, il merkezinde bir Aqua Park yapımı, il merkezi dışında uygun görülecek bir yerde iç ve dış turizme hizmet verebilecek nitelikte bir Eğlence Merkezi yapımı, Hazar Baba kayak merkezine konaklama tesisi yapımı, Harput'ta turizme hizmet verebilecek nitelikte bir yeme içme tesisinin gerçekleştirilmesi diğer turizmi geliştirme önerileridir.⁵⁶

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarihi ve kültürel miras yönünden kültür turizmi için yeterli imkân ve değerlere sahiptir. Kültür turizmi, normal turizm gezileriyle karşılaştırıldığında gelirler yönünden daha kârlı bir konumdadır. Normal bir turistin bıraktığı para 600 dolar iken, kültür turizminde bir kişinin bıraktığı para 2000 dolar civarındadır. Bölgenin bu zenginliğinden faydalanabilmek için;

1. Ortadoğu ülkeleriyle olan ticaret ve ilişkilerin geliştirilmesi,
2. Bölgedeki tarihi ve turistik tesislerin onarım ve bakımlarının yapılarak iyileştirilmesi,
3. Diyarbakır, Batman ve Mardin üçgenine uluslararası bir havaalanının yapılması,
4. Irak'ın Erbil şehrinden Diyarbakır'a direkt uçuşların yapılması gerekir.

Bölgede turizmi geliştirme; güvenlik, ulaşım, tarihi yapılar, doğal çevre ve konaklama imkânlarıyla bir paket uygulama olarak ele alınmalıdır. Bölgede ne yazık ki, güvenlik, ulaşım güçlüğü ve konaklama tesislerinin yetersizliği nedeniyle turizm istenen düzeyde gelişmemiştir. Oysa bu bölge; dağcılık, kış turizmi ve doğal güzellikler açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Örneğin; Nemrut Kaldera Gölü, Van Gölü, Gürlevik ve Bendimahi çağlayanları bu yöreye has ilgi çeken başlıca doğa güzellikleridir. Adıyaman'daki Nemrut Dağı'nda bulunan Komagene krallığına ait mezarlar ve çeşitli anıtlar adeta açık hava müzesi durumundadır. Şanlıurfa'daki Balıklı Göl, tarihi camiler ve tarihi yerler halk tarafından kutsal sayılmakta, dini turizm için önemli bir potansiyel oluşturmaktadır. Diyarbakır'da bulunan Orta Çağ'a ait surlar, kuleler bölgedeki diğer turistik zenginliklerdir. Ayrıca Gaziantep Yöresi'ndeki Karkamış ve Roma dönemine ait kalıntılar çok fazla turist çekme potansiyeline sahiptir.

Bölgede turizm sektörünün istihdama katkı yapabilmesi için; (a) Terörün sona ermesi, (b) Altyapı yatırımlarına ağırlık verilmesi, (c) Turistik alan ve mekanların gezi ve dinlenme yerleri olarak iyileştirilmesi, (ç) Turizmde çalışacak ara elemanların yetiştirilmesi önem taşımaktadır. Bu nedenle bölgedeki meslek yüksek okulları turizm eğitimi açıdan gözden geçirilmeli ve bölgenin turist rehberi, otelcilik elemanı, konaklama elemanı tesisinde çalışacak aşçı, garson, şef vb. meslekler açısından önümüzdeki 15-20 yıl perspektifindeki eleman ihtiyacı tam olarak ortaya konmalıdır. Bunun dışında belirli şehirlerde ev pansiyonculuğu özendirilmeli ve halkın turizm faaliyetlerine katılımı teşvik edilmelidir. Bölgedeki gelişmeyi ve turizmi geliştirecek bir diğer faktör ulaşımın ve yolların kalitesidir. Bölgeye ulaşım açısından erişim sürelerini kısaltacak tedbirler alınmalı ve bölge şehirleriyle olan bağlantılar geniş yollar ve otobanlarla rahatlatılmalıdır.

Şekil 9. Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültür haritası.

3.5.4. Eğitim Sektörü

Eğitim hizmetleri sektörünü; okul öncesi eğitim, ilköğretim, orta öğretim ve yüksek öğretim açısından ele alabiliriz. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri bütün öğretim kademelerinde ülkenin gelişmiş Batı bölgelerine göre oldukça geride kalmıştır. Bu durum özellikle kadın eğitimi verileri için kritiktir. “1999 İnsani Gelişim Raporuna göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde kadınlarda okuma yazma oranı %60’lar düzeyinde ve erkeklerde ise % 80’ler seviyesindedir.”⁵⁷ Aradan geçen 8-9 yıllık süre içinde önemli ölçüde iyileşme olsa bile hâlâ istenen seviyeye gelinebilmiş değildir. Eğitim sadece okuma-yazma açısından değil, meslek edinme, kültürel kimlik kazanma, dünyayı tanıma ve siyasi olarak bilinçli hareket etme kabiliyeti açısından da önemlidir. Eğitime yapılacak yatırımlar aynı zamanda toplumsal ve ekonomik gelişmeye yapılacak bir yatırım anlamına gelecektir.

Kuzeydoğu ve Ortadoğu Anadolu Bölgesi. Bu bölgedeki eğitim hizmetlerini okul öncesi eğitim açısından incelediğimiz zaman Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin Ortadoğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne göre hem okul, hem öğretmen ve hem de öğrenci sayısı açısından daha düşük değerlerde kaldığı görülür (*bk.*, Tablo 25).

Tablo 25. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Okul Öncesi Eğitim

Bölge Kodu	Bölge adı	Okul sayısı	Öğretmen sayısı	Öğrenci sayısı
TRA	Kuzeydoğu Anadolu	889	606	21712
TRB	Ortadoğu Anadolu	1512	1149	47417
TRC	Güneydoğu Anadolu	2387	1843	86298

Olguyu nüfus büyüklükleri açısından değerlendirdiğimizde okul öncesi eğitim çağında nüfus başına rakamlar Tablo 26'da verildiği gibidir:

Tablo 26. Okul Öncesi Eğitim Çağında Nüfus Başına Düşen Rakamlar

Bölge Kodu	Bölgenin nüfusu	Kaç kişiye bir Okul düştüğü	Kaç kişiye bir öğretmen düştüğü	Kaç kişiye bir öğrenci düştüğü
TRA	2.213.000	2489	3651	102
TRB	2.836.000	1876	2469	60
TRC	7.171.000	3004	3891	83

Tablo-26 incelendiğinde, en iyi durumda olan Bölgenin Ortadoğu Anadolu Bölgesi olduğu, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin öğrenci sayısı açısından yetersiz kaldığı; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ise öğretmen ve okul sayısı açısından yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

Genel orta öğretim ve mesleki teknik orta öğretim rakamları açısından değerlendirdiğimizde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki verilerin yine oldukça düşük kaldığı görülmektedir (*bk.*, Tablo 27).

Tablo 27. Genel Orta Öğretim ve Mesleki Teknik Orta Öğretim Rakamları

Bölge Kodu	Bölgenin nüfusu	Genel orta öğretim: Kaç kişiye bir okul düştüğü	Mesleki ve teknik öğretim: Kaç kişiye bir okul düştüğü
TRA	2.213.000	15.260	15.693
TRB	2.836.000	12.495	15.758
TRC	7.171.000	24.144	28.799

Tablodan 27'den de görüldüğü gibi TRC bölgesinde orta öğretim açısından ciddi çalışmalar yapmak gerekmektedir.

Okullaşma oranlarına ilişkin değerler bölgenin eğitim alt yapısını incelemek için başvurulabilecek bir diğer önemli göstergedir. Bu değerler, Tablo-28'de verildiği gibidir.

Tablo 28. Bölgeye İlişkin Okullaşma Değerleri

Bölge Kodu	Okul öncesi	İlköğretim	Genel Ortaöğretim	Mesleki ve teknik orta öğretim
TRA	2,8	87,2	32,4	10,8
TRB	3,3	85,8	33,9	8,4
TRC	3,0	94,1	36,6	6,6
Türkiye	6,2	98,0	39,3	20,5

Kaynak. DPT, 2002. <<http://www.dpt.gov.tr/bgyu/>> (02.04.2008).

Tablo-28'den görüleceği gibi bölgenin en önemli sorunu okul öncesi ve orta öğretimdeki okullaşma oranının düşük çıkmasıdır. Bölgede mesleki ve teknik eğitim adeta yok gibidir. TRC bölgelerine göre TRA ve TRB bölgeleri ilköğretimde zayıf kalmış; fakat mesleki ve teknik eğitimde görece iyi durumda çıkmıştır. Bölgenin eğitim ve okullaşma değerlerinde bütüncül bir yaklaşımla rakamları birbirine yakınlaştırmak gerekmektedir. Gençlerin yaklaşık %40'ının orta öğretime devam etmemeleri en büyük handikap olarak ortaya çıkmaktadır.

Kuzeydoğu ve Ortadoğu Anadolu bölgesinde Erzurum, Malatya, Elazığ, Kars ve Van'da kurulan üniversiteler, bölgenin eğitim ve kültür faaliyetlerine büyük katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte bu üniversitelerde öğretim üyesi sıkıntısı yaşanmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki üniversitelerde yetişen öğretim üyeleri bir süre sonra ülkenin Batısındaki üniversitelere geçmekte ve bu üniversitelerde sürekli olarak kan kaybı yaşanmaktadır. Bu açığı kapatmak için uzaktan eğitim ve internet ortamından eğitim sistemleri ile daha çok sayıda öğrenciye eğitim imkânları araştırılabilir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Bölgede okur-yazarlık oranının düşük olması (%73), okul öncesi, ilköğretim ve orta öğretimdeki okullaşma oranlarının düşük olması eğitimi bir numaralı konu haline getirmektedir. Okur-yazar kadının nüfus oranı daha da düşüktür (%60). Bölgenin eğitim düzeyini geliştirmek için bir taraftan okullara yerel dilde seçmeli olarak bazı dersler konulmalı ve diğer taraftan ise Türkçe konuşmanın ve Türkçe eğitimin daha hızlı ve daha etkili bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için ülkenin Batı bölgelerinden öğretmenler sevk etmek yerine yöre insanlarından daha fazla yararlanma yoluna gidilmelidir. Bu amaçla bölgedeki meslek yüksek okullarından mezun olmuş gençlerden yararlanılmalıdır. Böylece bu uygulama hem istihdam imkânı sağlayacak hem de öğretmenlerin bölge insanlarıyla daha kolay kaynaşmalarını temin edecektir. Bunun yanında sözleşmeli öğretmen uygulaması hızla yaygınlaştırılmalı ve böylece bölgenin eğitim alt yapısı güçlendirilmelidir.

Öneriler ve alınması gereken tedbirler. Eğitimle ilgili alınması gereken tedbirleri Şu başlıklar halinde sıralayabiliriz:

1. Okullar ve sınıflar.

- a. Bölgede yoğun göç alan Şehirlerdeki kalabalık sınıflar bir an önce azaltılmalı ve öğrencilerin rahat, geniş ve huzurlu ortamlarda eğitim görerek okullarını sevmeleri ve okulları modern sevecen yerler olarak tanımaları sağlanmalıdır.
- b. Tüm okulların fiziki görünümleri, donanımları, sıraları ve mobilyaları iyileştirilmeli eğitim kurumu olarak cazip bir hale getirilmelidir.

2. Öğretmenler.

- a. Bölgede görev yapan öğretmenlerin sosyal imkânları genişletilmeli ve bölgede görev yapmak cazip hale getirilmelidir.
- b. YİBO'larda görev yapan öğretmenlerin seçimi özenle yapılmalı ve çeşitli hizmet içi eğitimlerden geçirildikten sonra bu okullara atamalar gerçekleştirilmelidir.

3. Öğrenciler.

- a. Bölgedeki yoksulluğun yenilmesi eğitim ve öğretim düzeyinin geliştirilmesiyle yakından ilgili olduğundan anaokulu, ilk öğretim ve orta öğretime devam eden tüm öğrencilere eğitim yardımı yapılmalıdır.
- b. Bölgede ilköğretimde okuyan öğrencilere okullarında süt ve kahvaltı desteği verilerek daha sağlıklı beslenmeleri için imkân hazırlanmalıdır.
- c. Yoksul ailelerin çocuklarını okula göndermelerinin önündeki en temel engellerden biri olan okul masraflarının azaltılması için bölge okullarında her öğrenciye bedelsiz öğle yemeği sağlanmalıdır. Bunun için tüm okullarda tekli öğretime geçilmelidir.

4. Ders malzemesi ve ders kitabı.

- a. Bölgeye has olmak üzere ilköğretimdeki bedelsiz kitap dağıtımı uygulaması orta öğretim kurumlarına da yaygınlaştırılmalıdır.
- b. Okulların ders malzemesi ve donanımı gözden geçirilerek standart liste tüm okullarda eksiksiz bulundurulmalıdır.

5. Kültürel gelişme.

- a. Bölgede eğitim uygulaması aynı zamanda insan haklarının geliştirilmesi, vatandaşların haklarını aramaları, demokratik ve çoğulcu eğilimlere sahip olmaları açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan eğitimin kültürel yönlerine ağırlık verilmelidir.
- b. Bölgede kültürel gelişimin sağlanması için sosyal etkinlikler, sosyal faaliyetler, kültür, sanat, müzik, resim ve sportif faaliyetler özendirilmeli ve bu amaçla okullara ayrı bir bütçe sağlanmalıdır.

6. Eğitim konuları.

- a. Bölgede tarım, tekstil, hayvancılık, meyvecilik, tohumculuk, arıcılık, bilgisayar donanımcılığı, yazılımcılık, web sayfası tasarımcılığı gibi konularda mesleki eğitime ağırlık verilmeli ve kısa sürede mesleğe atılmayı sağlayacak tedbirler alınmalıdır.
- b. Bölgede mesleki ve teknik eğitim veren okulların sayısı artırılmalı ve bölgenin iş gücü yapısı geliştirilmelidir.
- c. Bölgedeki öğretmen okullarının sayısı artırılmalı ve üç yıllık meslek okullarını bitiren öğrencilerin bölgede öğretmen olarak atanmalarına yönelik uygulamalar geliştirilmelidir.
- d. Bölgede yerel dilleri öğretecek öğretmenler yetiştirilmeli ve okullarda görev almaları sağlanmalıdır.

7. Yüksek öğretim.

- a. Bölge üniversitelerinin öğrenci kontenjanları artırılmalıdır.
- b. Bölgede meslek yüksek okullarının sayısı artırılmalıdır.
- c. Bölgedeki üniversiteler desteklenmeli ve üniversiteler ile reel sektör arasında köprüler kurulmalıdır.
- d. Bölgedeki üniversitelerden yeni mezun olan öğrencilerin kendi işlerini kurabilmeleri için girişimcilik teşvik edilmeli ve ayrıca yüksek lisans düzeyinde uygulamalı girişimcilik yüksek lisans programları oluşturulmalıdır.
- e. Bölge liselerinden mezun olan okul birincileri ikincileri ve üçüncüleri için bölge üniversitelerinde özel kontenjanlar ayrılmalı ve öğrencilerin mezun olduktan sonra bölgede kalma şartına bağlı olarak bölgede istihdamları sağlanmalıdır.

8. *Kız ve kadınların eğitim-öğretimi.*

- a. Bölgede kadınların okur yazarlık durumlarını iyileştirmek için yaygın bir şekilde kurslar açılmalı ve bu kurslara katılıp Türkçe konuşmayı, okuma ve yazmayı öğrenen kız ve kadınlara bir defaya mahsus olmak üzere külliyetli miktarda bir para yardımı yapılmalıdır.
- b. Bölgedeki kadınların el sanatları kurslarına katılmaları sağlanarak becerileri geliştirilmeli ve ek gelir temin edebilecekleri uğraşlar bulunmalıdır. Devlet ve belediyeler hanımların ve genç kızların kendi evlerinde yapacakları bu çalışmalar için gerekli malzemeyi sağlayıp vermeli; yapacakları ürünü el emeğinin karşılığını ödemek suretiyle satın alıp sunmalı ve pazarlama imkânı sağlamalıdır.
- c. YİBO'lara kız öğrencilerin kayıt ve devam etmelerini sağlamak için özendirici ve teşvik edici uygulamalar yapılmalıdır.

9. *Yatılı Bölge Okulları.*

- a. Bölgedeki Yatılı İlköğretim Bölge Okullarının koşulları şartları düzeltilmeli ve bu okullar daha cazip hale getirilmelidir. Küçük çocukların YİBO koşullarında şartlarında yaşadığı zorlukları göz önünde bulundurarak, mümkün olan bölgelerde YİBO'ların 4. sınıftan itibaren öğrenci alması ve 1, 2 ve 3. sınıfların belirli köylerde açılacak okullarda sürdürülmesi temin edilmelidir.
- b. YİBO'lardaki aşırı disiplin ortamının yumuşatılması amacıyla belirli bir eğitimden geçmiş yardımcı personel tarafından düzenlenecek müfredat dışı aktivitelerin gerçekleştirilmesi; üretken öğrencilerin becerilerini geliştirmeye yönelik bir bakış açısı benimsenmelidir.
- c. Köy ve kasabalarda eğitim-öğretimin yetersiz kaldığı gözlemlenmektedir. Buradaki okulların yerine YİBO'ların sayısı artırılmalıdır.
- d. YİBO'larda çok amaçlı salon ve işlevsel etüt odaları sağlanmalıdır.
- e. Öğrencilerin boş zaman etkinliklerinde kullanacakları dinlenme ve oyun alanları sağlanmalıdır.
- f. Öğrencilerin kendi evlerinde olduğu gibi belirli saatler arasında TV izlemelerine izin verilmelidir.
- g. YİBO'larda fen laboratuvarları amaca uygun olarak düzenlenmeli ve gerekli araç gereçlerle donatılmalıdır.

- h. YİBO'lardaki iş atölyeleri gözden geçirilmeli ve durumları iyileştirilmelidir.
- i. Yatılı bölge okullarında görev yapan öğretmenlerin en azından yarısı kadın ve deneyimli öğretmenler olmalıdır.
- j. Bu okullarda görev yapan öğretmen ve yöneticileri ekonomik anlamda destekleyecek tedbirler alınmalı ve bu okullarda görev yapma teşvik edilmelidir.
- k. Resim, müzik, beden eğitimi, rehber öğretmen gibi branşlardaki öğretmen sıkıntısı giderilmeli ve öğrencilerin çok yönlü olarak yetiştirmeleri sağlanmalıdır.
- l. Sosyoekonomik düzeyi düşük olan bölgelerde, kız çocuklarının YİBO'lara çok az sayıda gönderilmesine karşı gerekli tedbirler alınmalıdır.
- m. Bu okulların spor salonu ve çok amaçlı salon imkânları geliştirilmeli ve öğrencilerin sosyal etkinlik yapacakları alanlar oluşturulmalıdır.
- n. Sağlık personeli bulunmayan okullara kısa sürede personel gönderilmeli ve revirler yeterli hale getirilmelidir.
- o. Yatakhanelerde koğuş sisteminden oda sistemine geçilmeli, yemekhaneler yatakhanelere yakın inşa edilmeli, okulların bakım, onarım ve temizlikleri zamanında yapılmalıdır.
- p. Bölgede eğitim ve öğretimin geliştirilmesi için YİBO'lar yaygınlaştırılmalıdır.

10. Taşınmalı sistem.

- a. Taşınmalı sistemin meşruiyeti önünde engel oluşturan servis ihalelerinde yolsuzluk iddiaları, öğrencilere verilen kumanyaların kalitesiz ve yetersizliği gibi sorunları engellemek amacıyla bu tür organizasyonları daha şeffaf hale getirilmeli; halkın katılım ve denetimine açık mekanizmalar oluşturulmalıdır.
- b. Özellikle iklim ve yol şartlarının çok zor olduğu belirli bölgelerde küçük çocukların taşınmalı sistemde yaşadığı sorunlar göz önünde bulundurularak bu bölgelerde taşınmalı sistemin 4. sınıftan itibaren başlaması; mümkünse 1, 2. ve 3. sınıf eğitimlerinin köylerde açılacak okullarda gerçekleştirilmesi, yerleşim birimlerinin küçüklüğü ve dağınıklığı sebebiyle bunun mümkün olmadığı bölgelerde bu çocukların, şartları düzeltilmiş ve küçük çocuklara ilişkin ek tedbirler alınmış YİBO'lara yönlendirilmesi temin edilmelidir.

11. Eğitim dili.

- a. Eğitim dili Türkçe olmalıdır. Bölgede özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi kültürüne yabancı olmayan Türk Gelenek ve göreneklerini iyi bilen öğretmenler atanmalıdır.
- b. Bölge halkının aynı zamanda okullarda Kürtçeyi seçmeli bir ders olarak seçebilmeleri sağlanmalıdır.
- c. Bölge üniversitelerinde Kürt enstitüleri kurulabilmelidir.

12. Okur yazarlık.

- a. Bölgede okuma-yazma seferberliği başlatılmalıdır. Halkımızın bir çoğu eğitimsizlikten dolayı terör olaylarının içerisinde kalmaktadır. Halkımızın kültürel ve sosyal yönden farklı oldukları fikri değiştirilmeli sosyal bütünleşme sağlanmalıdır.
- b. Okuma yazma kursları çerçevesinde bir yıllık eğitim kurslarına katılan ev kadınlarına her ay belli bir miktar parasal yardım ve destek sağlanmalıdır.

3.5.5. Sağlık Sektörü

Sağlık da eğitim sektörü gibi, *hizmet sektörünün* önemli alanlarından biridir. İnsanlar, en temel hakları arasında olan sağlık hizmetlerine ulaşamadıkları sürece, kendilerini tam olarak güvence içinde hissetmeyeceklerdir. Güvencesi olmayan insanların ise herhangi bir bölgede kalkınmayı sağlayacak aktörler olmaları beklenemez. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri hem sağlık yatırımları, hem de sağlık hizmetleri açısından uzun yıllar yetersiz durumda kalmıştır. Son yıllarda gerçekleştirilen sağlıkta dönüşüm programlarıyla hekim açığının giderilmesinde önemli başarılar elde edilmiştir, ancak bu gelişmelerin çok daha ileri noktalara götürülmesi gerekmektedir. Halen ülke genelinde 826 kişiye bir hekim düşerken, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yataklı tedavi kurumları temel alındığında 1183 kişiye, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ise 1216 kişiye bir hekim düştüğü bildirilmektedir (*bk.*, Tablo 29). Bu rakamlar Türkiye ortalamasına yaklaşıldığını göstermektedir.

Tablo 29. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Yatak ve Hekim Sayıları

	Yatak sayısı 2008-mart	Hekim Sayısı 2006	2006 Nüfus sayımı	Bir hekim başına düşen vatandaş	Yatak başına düşen vatan- daş sayısı
Adıyaman	870	483	678.000	1404	794
Ağrı	455	466	571.000	1225	1250
Bingöl	430	239	245.000	1025	588
Bitlis	475	271	413.000	1524*	714
Diyarbakır	1975	1890	1.494.000	790	483
Elazığ	2370	1156	595.000	515	172
Erzincan	525	247	315.000	1275	476
Erzurum	1998	1427	959.000	672	357
Gaziantep	2374	1486	1.427.000	960	518
Hakkari	205	254	273.000	1075	1333
Kars	385	277	287.000	1036	769
Malatya	1320	1132	923.000	815	434
Mardin	625	471	780.000	1656*	1299
Muş	630	297	489.000	1646*	769
Siirt	380	267	266.000	996	625
Tunceli	150	106	76.000	717	500
Şanlıurfa	1646	1150	1.700.000	1478*	909
Van	1325	1074	1.013.000	943	588
Bayburt	150	83	85.000	1024	588
Batman	615	381	518.000	1360*	1010
Şırnak	310	308	404.000	1312	1666
Ardahan	155	114	119.000	1044	769
Iğdır	280	150	180.000	1200	625
Kilis	190	99	98.000	990	515

Kaynak: TÜİK ve Sağlık Bakanlığı verileri.

Tablodan görüleceği gibi Bitlis, Mardin, Muş, Şanlıurfa ve Batman hekim başına düşen vatandaş sayısının fazla olduğu illerdir. Bu illerde nispeten yatak sayısı da yetersizdir.

Bölgenin sağlıkla ilgili önemli konuları şunlardır: hekim ve yardımcı sağlık personeli açığı, hekim ve sağlık personelinin iller arasında dengeli bir şekilde dağılmaması, hekimlerin güvenlik endişesi duymaları, tıbbi cihaz ve malzeme yetersizliği, belirli illerde yatak sayısının azlığı, anne ve çocuk ölümleri, sağlık ocaklarının yaygınlaştırılmaması, birinci basamak sağlık hizmetlerine etkili

bir şekilde geçilememesi, yeşil kart uygulamalarının disipline edilememesi, sağlık kurumu olan hastanelerin hizmet kalitelerinin artırılması. Bu sorunların giderilmesinde hükümetlere, valiliklere, il sağlık müdürlüklerine, belediyelere ve son olarak sivil toplum kuruluşlarına görevler düşmektedir (*bk.*, Tablo 30). Sağlık sektöründe bölge halkına yeterli, ucuz ve kaliteli hizmet sunumu, ilgili tarafların işbirliği içinde çalışmalarına bağlıdır. Aşağıdaki alt başlıklarda bazı temel sağlık göstergeleriyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bölgenin sağlık göstergelerinin yakından ve sürekli izlenmesine ihtiyaç vardır. Gerek kamu yetkilileri ve gerekse sivil toplum kuruluşlarının bu konuda dikkatli ve öznenli çaba göstermeleriyle bölgenin sağlık sorunları aşılabilecektir.

Tablo 30. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Sağlık Yatırımları

Doğu Anadolu Bölgesi	2006 nüfusu	Sağlık yatırımları 2007	Kişi başına sağlık yatırımı	Sağlık ocağı sayısı	Hastane sayısı
Ardahan	119.000	2.639.761	22	26	3
Kars	287.000	5.190.396	18	39	4
İğdır	180.000	3.174.056	18	17	4
Ağrı	571.000	7.909.292	14	40	9
Erzurum	959.000	160.427.717	167	83	12
Bayburt	85.000	1.992.146	23	20	1
Erzincan	315.000	16.037.388	51	49	10
Van	1.013.000	15.944.632	16	55	13
Bitlis	413.000	9.392.135	23	30	8
Muş	489.000	10.996.445	22	46	6
Bingöl	245.000	4.710.384	19	20	4
Tunceli	76.000	2.438.930	32	22	1
Elazığ	595.000	18.743.285	32	61	12
Malatya	923.000	11.546.684	13	87	15
Hakkari	273.000	16.333.227	60	24	3
Güneydoğu Anadolu Bölgesi					
Gaziantep	1.427.000	52.509.254	37	81	13
Kilis	98.000	11.932.813	122	11	1
Adıyaman	678.000	8.770.511	13	68	7
Şanlıurfa	1.700.000	12.549.588	7	75	14
Diyarbakır	1.494.000	34.300.302	23	92	15
Mardin	780.000	5.121.385	7	63	6
Batman	518.000	45.891.363	89	30	8
Şırnak	404.000	25.925.473	64	31	5
Siirt	266.000	5.938.249	22	24	5

Şehirleri kişi başına düşen sağlık yatırımları açısından incelediğimizde, en düşük sağlık yatırımı yapılan şehirlerin Malatya, Van, Ağrı, Mardin, Şanlıurfa, Adıyaman illeri olduğu görülmektedir. Bu konuda Erzurum ve Kilis'in ise sağlık yatırımlarından ve harcamalarından en büyük payı aldıkları anlaşılmaktadır.

Sağlık Önerileri. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde sağlık sektörünün verimliliğini artırmak için şu önerilerde bulunabiliriz:

1. Hekimler.

- a. Bölgede görev yapan hekimlerin ücretleri ve sosyokültürel şartları iyileştirilmeli ve bölge, hekimler için bir cazibe merkezi haline getirilmelidir.
- b. Bölgede görev yapan hekimlerin kendilerini mesleki açıdan geliştirmeleri için bölgedeki tıp fakültelerinin sayısı artırılmalı ve böylece sürekli olarak Batıdan hekim bulma zorlukları aşılmalıdır.
- c. Sözleşmeli hekim uygulamasından sonra hükümet tarafından mecburi hizmet uygulaması yeniden gündeme getirilmiştir. Bu uygulamadan sonuç alınabilmesi için hekimlerin maddi kazançları gözden geçirilmeli ve bölge bir sürgün yeri veya dezavantajlı yer olmaktan çıkarılmalıdır.

2. Sağlık personeli.

- a. Bölgede çalışan tıbbi personelin özlük ve sosyal haklarında önemli ölçüde iyileştirmeler yapılmalı ve gelişmeler sağlanmalıdır.
- b. Kalifiye elemanların bölgede çalışmalarını teşvik edici tedbirler alınmalıdır (para, sosyal imkânlar, lojman imkânlarının geliştirilmesi, hizmet yılını askerlikte ve ihtisasa girmede değerlendirme, ve benzeri gibi).
- c. Hekim dışındaki sağlık personelinin bölgedeki mevcut ve yeni kurulacak sağlık meslek lisesi mezunları arasından seçilmesi için tedbirler alınmalıdır.

3. Sağlık ocakları ve diğer sağlık merkezleri.

- a. Bölgede sağlık ocağı, ana çocuk sağlığı merkezleri tarafından verilen birinci basamak sağlık hizmetleri güçlendirilmeli ve vatandaşlarda hastaneden önce birinci basamak sağlık hizmeti sunan kurum ve kuruluşlara başvuru alışkanlığı kazandırılmalıdır.
- b. Birinci basamak sağlık hizmetleri pirim şartı aranmaksızın herkese ücretsiz olarak verilmelidir.

- c. Birinci basamak sağlık kuruluşlarına hemşire yardımcıları verilme-
li böylece hem yeni bir istihdam alanı oluşturulmalı hem de hiz-
met sunumunda etkinlik sağlanmalıdır.

4. Sağlık yatırımları ve yeni bölümler.

- a. Bölgedeki sağlık yatırımları artırılarak sağlığa erişim kolaylaştırıl-
malı ve genel yaşam standartları yükseltilmelidir. Bölgede tam te-
şekküllü hastane sayısı çoğaltılmalıdır.
- b. Mevcut hastanelerin bünyelerinde yeni doğan yoğun bakım ünite-
si, tüp bebek gibi yeni üniteler açarak bu kurumların sağlık etkin-
liği artırılmalıdır.
- c. Bölgedeki köylerde ve göç sebebiyle yeni kurulmuş yerleşim bi-
rimlerinde birinci basamak sağlık kuruluşlarının sayısı artırılmalıdır.

5. Teknolojik yenileme.

- a. Sağlık alanında yaşanan sorunların (salgın hastalıklar, bölge ille-
rinde bebek ölüm oranlarının yüksekliği, vs.) giderilmesi için bi-
rinci ve ikinci basamak sağlık kurumlarının teknolojik yapısını
güçlendirmeye yönelik tedbirler alınmalıdır.
- b. Hastanelerin teknolojik alt yapıları güçlendirilmeli ve modern sağ-
lık teknolojileri sadece İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerde de-
đil bölge merkezlerine de taşınmalıdır.

6. Yeşil kart.

- a. Bölgede yeşil kart sahibi olarak sağlık hizmeti almak yerine, ge-
nel sağlık güvencesiyle sağlık hizmeti alınmalı ve bu çerçevede
sağlık ocaklarının rolü artırılarak yoksul kişilerin sağlık durumla-
rının izlenmesine imkân sağlayan yeni bir sistem kurulmalıdır.
- b. Yeşil kart dağıtım elverişlilik şartları yeniden gözden geçirilmeli
gerçek anlamda yoksul hiçbir vatandaş ücretsiz sağlık hizmetleri-
nin kapsamı dışında kalmamalıdır.
- c. Çok sayıda yeşil kart dağıtım uygulamaları yerine, ekonomik duru-
mu ve sağlığı geliştirici çalışmalar yapılmalı ve vatandaşlarda ye-
şil kart bir can simidi olmaktan çıkarılmalıdır.

7. Sağlık hizmetlerinin götürülmesi.

- a. Hastaların sağlık durumlarının ve ilaçlarının gerekirse evlerinde ta-
kip edilmesi gibi gerekli, ancak personelin iş tanımı dışında kalan

- hizmetlerin sağlanması için belediyelerle işbirliği yapılmalı ve bu hizmetler uygun durumdaki hastalara hemşire yardımcıları tarafından belli periyotlarla verilmelidir.
- b. Bebek ölüm hızının bölge illerinde yakından takip edilerek ülkenin batı illerindeki değerlere çekilmesi için çaba harcanmalıdır. Şırnak ilinde 2000'de doğan her 1000 bebekten 51'i bir yaşını doldurmadan ölmüştür. Doğu Anadolu bölgesinde bu değerler binde 53'tür. Gelişmiş ülkelerde bebek ölüm değerlerinin binde 6'lar, 7'ler seviyesinde olduğu düşünülürse bu konuda önemli ölçüde çaba harcanması gerektiği anlaşılmaktadır (2003 yılı verilerine göre Türkiye ortalaması binde 43'tür).
- c. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde annelerin önemli bir bölümünün hiçbir sağlık personeli yardımı olmadan, kendi başına veya bir yakınının yardımıyla doğum yaptıkları bilinmektedir. Bu şekilde doğum yapma, diğer bölgelere göre üç dört kat daha fazladır. Sağlık hizmetleri en küçük birimlere kadar yaygınlaştırılarak doğumların büyük ölçüde sağlık kurumlarında gerçekleştirilmesi sağlanmalıdır.
- d. Gönüllü doktorlar ile özel hastanelerin Doğu ve Güneydoğu illerinde sağlık taraması yapmaları teşvik edilmeli ve bu tür uygulamalara süreklilik kazandırılmalıdır.

4. SONUÇ

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun gelişmişlik ve kalkınma sorunları sosyal, kültürel, hukuki, siyasal ve dini konulardan bağımsız değildir. Geniş bir bölgenin, dar kapsamlı bir alt bölgenin veya daha küçük ölçekte bir şehrin kalkınması o yörede yaşayan insanların kendilerini özgür, eşit fırsat eşitliğine sahip kişiler olarak görmeleriyle başlar. Bizim ülkemizde sosyal, kültürel ve siyasal eşitlik konuları her zaman vatandaşların birinci önceliği olmuştur. İnsanlarımız yaşam biçimlerinin, dini inançlarının, kültürlerinin sorgulanmasını arzu etmemekte ve yaşam biçimlerine müdahale edilmesini istememektedirler. Bu nedenle gelişme ve kalkınma sorunlarının çözümünde öncelikle özgürlük alt yapısının oluşturulması gerekmektedir. Demokratik hakların tam olarak verilmesi, bölücülüğe ve ayrımcılığa geçit vermeden *özgürlüklerin* çoğulculuk temelinde en geniş bir biçimde sağlanması bölge insanların girişimcilik ruhunu uyandıracak ve kalkınma çalışmalarına bir ivme kazandıracaktır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasında devlete ve hükümetlere düşen görevler bu bölgeye pozitif ayrımcılık ilkesiyle daha fazla yatırım yapılması, daha fazla teşvik verilmesi ve daha güçlü bir eğitim ve sağlık alt yapısının oluşturulmasıdır. Bu çerçevede hükümetlerden ayrı olarak yerel yö-

netimler de önemli görevler üstlenmek zorundadır. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Batı bölgelerine doğru yaşanan yoğun iç ve dış göçler nedeniyle şehir merkezlerinde ortaya çıkan yoksulluk ve işsizliğin giderilmesinde belediyeler önemli roller üstlenmek zorundadırlar. Bu rol, yoksullara yemek dağıtma işlevinin ötesinde bölge insanlarının kendi ayakları üzerinde durmalarını sağlayacak kalıcı politika ve uygulamalarla gerçekleştirilebilir. Gelişmişlik ve kalkınma sürecinde üniversitelere, sivil toplum kuruluşlarına, meslek örgütlerine, odalara da büyük görevler düşmektedir. Bunun için üniversiteler mali ve öğrenci kontenjanlarını tespit açısından yarı özerk hale getirilmeli bölgenin ihtiyaçlarına göre yeni birimler açma serbestisine sahip olmalıdır. Böylece gelişme ve kalkınmada bir rekabet ortamı oluşturulmalıdır.

Bölgenin uzun yıllar içinde yaşadığı acı ve ızdırapların giderilmesi kolay olmayacaktır. Ekonomik geri kalmışlık ve hızlı nüfus artışı ülkenin bütçe imkânlarını zorlayacak mertebededir. Bu nedenle bir taraftan özel sektör ve diğer taraftan bölge insanlarının kişisel girişimcilik gücünün harekete geçirilmesine ihtiyaç vardır. Devlet pozitif ayrımcılık yaparak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ne daha fazla kaynak transfer etse bile yerel girişimcilik ruhu harekete geçirilemezse arzulan sonuçlar elde edilemeyebilir. Kişisel girişimcilik ruhu, ticaret imkânlarının ve fırsatlarının açığa çıkarılmasıyla gelişir. Bunun için bölge ülkeleriyle olan ticari ilişkilerin daha da artırılmasına ihtiyaç vardır. Sınır kapılarındaki gümrük işlemleri basitleştirilmeli, sınır şehirleri arasındaki ticaret serbestleştirilmeli; mal ve hizmetlerin ülkeler arasındaki akışkanlığı hızlandırılmalıdır. Bölgedeki küçük girişimlerin güçlenmesi ancak ticari ilişkilerin ve bağlantıların güçlenmesiyle mümkün olabilecektir. Ülkenin Batı bölgelerindeki işletmelerin sadece hamasi duygularla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yatırım yapmaları çok fazla gerçekçi bir düşünce değildir. Bu işletmeleri Güneydoğu Anadolu bölgesine çekecek olan düşünce sadece ve sadece "kazanç fırsatları" olabilir. Kazanç fırsatları ise, sınırlı devlet kaynaklarıyla bir yere kadar sağlanabilir. Asıl kazanç fırsatı, bölge devletleri ve ülkeleri arasındaki potansiyel ticaret hacmidir. Ticaret; hizmet sektörünü, hizmet sektörü de sanayiye geliştirme kapasitesine sahiptir. Tetikleyici araçları iyi tespit etmek ve bunları hemen devreye almak gerekmektedir. Bunun için komşu ülkelerle olan ilişkilerimizin güçlendirilmesi her zaman önceliğini korumaya devam edecektir. Komşu ülkelerdeki siyasal çalkantılar varlığını sürdürse bile ticari ve ekonomik ilişkilerin *yaşamın kendisi* olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bölgenin zenginliğe ve varlığa kavuşmasıyla bir çok sorunun kendiliğinden ortadan kalkacağı bir gerçektir. Yoksulluk ve az gelişmişlik ne yazık ki kendi çatışma kültürünü yaratmaktadır. Ülkemizin bu sorunların üstesinden gelmesi için refah toplumuna ulaşacak yolların önünü açması gerekmektedir.

- 1. KALKINMA BAKANLIĞI KURULMALI** - Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Bakanlığı kurulmalıdır. Her türlü gelişme, yatırım ve teşvikler Devlet Planlama Teşkilâtı yerine, bu bakanlık tarafından izlemeye alınmalıdır. Bakanlığın bütçesi, önceden belirlenen beş yıllık stratejik hedefleri gerçekleştirecek ölçüde yüksek tutulmalıdır. Bölgede kurulacak Kalkınma Ajansları da doğrudan bu bakanlığa bağlanmalıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin kalkınma sorumluluğu bürokratlara değil, siyasilere verilmelidir. Siyasiler bu konuda doğrudan sorumlu olmalıdırlar.
- 2. SANAYİ ENVANTERİ YAPILMALI VE BİLGİLER PAYLAŞILMALI**- Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin sanayi ve işgücü yapısını sürekli olarak canlı tutacak ve her zaman güncel bilgileri verecek bir veri tabanı oluşturulmalı ve bu veri tabanı değişik kamu ve özel sektör kuruluşlarının kullanımına açık bulundurulmalıdır.
- 3. KALKINMA AJANSLARI DEVREYE ALINMALI** - Bölgede kurulacak kalkınma ajanslarının fonksiyonu, bütçesi ve yetkileri artırılarak, bölgesel kalkınmanın dinamosu olmaları sağlanmalıdır. Pilot Kalkınma Ajansları öncelikle bu bölgede kurulmalıdır. Kalkınma Ajansları aracılığıyla bölgesel gelişme üçer aylık dilimler itibariyle mercek altına alınmalı, GSYİH değerlerinde önemli ve planlı gelişme sağlayacak projeler aşama aşama hayata geçirilmelidir.
- 4. TEŞVİK PROGRAMLARI UZUN SÜRELİ OLARAK UYGULANMALI** - Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde özel sektörün daha fazla yatırım yapması için pozitif ayrımcılık temelinde 10 yıl gibi uzun süreli özel teşvik programları uygulanmalıdır. Büyük şehirlerde yaşayan bölge çıkışlı iş adamlarına çağrıda bulunularak, “Doğduğunuz topraklara bir fidan da siz dikin” kampanyası başlatılmalıdır. Bu iş adamları bulunarak bölgede tanınmaları sağlanmalıdır.
- 5. ÜNİVERSİTEYE GİRİŞLER YENİDEN DÜZENLENMELİ** - Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin eğitim ve nitelikli işgücü yapısını geliştirmek için, üniversiteye giriş sınavları da dahil olmak üzere, özel projeler ve programlar geliştirilmeli ve bölge öğrencilerine bölgedeki üniversitelere girişte “ekstra kontenjanlar” tanınmalıdır. Ayrıca bölgede görev yapan öğretim üyelerine daha fazla malî haklar tanınmalıdır.
- 6. ÜNİVERSİTE BÖLÜMLERİ İHTİYACA GÖRE AÇILMALI** - Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki üniversiteler bünyesinde açılacak fakülteler, bölgenin ihtiyaçları dikkate alınarak ve klasik yaklaşımdan farklı bir biçimde yeniden yapılandırılmalıdır. Fakültelerin belirlenmesinde bölgedeki tabii şartlar, yatırımlar ve sektörlerin ihtiyaçları göz önünde bulundurulmalıdır.

- 7. SERMAYENİN BÖLGEDE KALMASI SAĞLANMALI** - Bölgeden kazanılan paranın yine bölge yatırımlarında değerlendirilmesini için, pazar oluşturma, pazar genişletme ve komşu ülkelerle ticareti geliştirecek tedbirlerle önem verilmeli ve böylece bölge şehirleri ekonomik canlı yatırım üniteleri haline getirilmelidir. Sermayenin bölgede kalması, zorlayıcı tedbirlerle değil, kazanç sağlayan tedbirlerle mümkün olabilir. Bölgede yatırım yapmak gelir ve kurumlar vergisi muafiyetleriyle avantajlı hale getirilmeli ve böylece bölgenin kalkınmasında ivme sağlanmalıdır.
- 8. BÖLGEDE ENERJİ CAZİBESİ OLUŞTURULMALI** - Sanayinin bölgeye çekilmesi ve bölgedeki iş piyasasının gelişmesi için enerji fiyatları ucuzlatılmalı ve işbirliği organizasyonları teşvik edilerek büyük işletme ve kuruluşların kurulması teşvik edilmelidir. Böylece kaçak enerji kullanımı da bir ölçüde azalmış olacaktır. Ayrıca bölgedeki işletmelerin kullandıkları enerji peşin olarak mahsup edilmelidir. Bölgede teşvik kapsamındaki yatırımlar için de enerji indirimi, TEDAŞ'ın inisiyatifinden çıkarılıp, kapasite kullanım oranları dikkate alınmadan %50 oranında uygulanmalı ve bu indirimden bütün işletmeler faydalandırılmalıdır.
- 9. SINIR TİCARETİ GELİŞTİRİLMELİ** - Bölgedeki illerin sınır ticareti yapma imkânları geliştirilmeli, daha fazla sınır ticareti için özel ajanslar ve kurumlar oluşturulmalıdır. Sınır ticaretinde bürokratik işlemler azaltılmalı, konuyla ilgili mevzuat yeniden gözden geçirilmelidir. Sınır ticaretini artırmaya yönelik olarak Irak'a açılan Habur sınır kapısı yedeklenmeli ve ayrıca Suriye sınırında ikinci bir sınır kapısı (Akçakale-Şanlıurfa) daha açılmalıdır. Bu kapı ile Şanlıurfa'nın tarımsal ihracat merkezi olması temin edilmelidir.
- 10. TEŞVİK VE DESTEK SİSTEMLERİ ZENGİNLEŞTİRİLMELİ** - Bölge illerinin her biri için, sektör ve "işletme teşvik indeks değerleri" oluşturulmalı ve teşvikler bu indeks değerlerine göre yapılmalıdır. Teşvikten yararlanan işletmeler gerçekten bu teşviki hak eden kuruluşlar olmalı ve böylece ekonomiye gerçek anlamda bir katma değer kazandırılmalıdır.
- 11. İL KALKINMA PROJELERİ OLUŞTURULMALI** - Doğu ve güneydoğu Anadolu'nun çok daha hızlı bir şekilde kalkınabilmesi için her ilin kendi kalkınma ve gelişme projesini kombine bir paket olarak hazırlaması gerekir. Bu projeler sadece sanayi, tarım ve hizmetler sektörünü değil; aynı zamanda eğitim, sağlık ve kültür konularını da içerecek şekilde hazırlanmalıdır.
- 12. ORGANİZE SANAYİ BÖLGELERİ GÜÇLENDİRİLMELİ** - Doğu ve güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasında OSB'lerin rolü artırılmalı ve ekonomik kalkınmanın dinamosu haline getirilmelidir. Bunun için bölgede yer alan Organize Sanayi Bölgelerinde bedelsiz arsa tahsis işlemleri gözden geçirilmeli ve gerekli tahsis sayıları dikkatle ele alınmalıdır.

- 13. VERGİ MUAFİYETLERİ GETİRİLMELİ** - Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da fert başına düşen GSMH değerleri en düşük 15 ilde, 10 yıl boyunca gelir ve kurumlar vergisi muafiyeti getirilmeli ve bu tür politikalarla özel sektör yatırımcıları bu bölgeye çekilmelidir. Böylelikle yatırımcı göçü tersine çevrilmelidir.
- 14. SERBEST TİCARET BÖLGELERİ GÜÇLENDİRİLMELİ** - Bölgedeki serbest ticaret bölgelerini güçlendirmek için bürokratik prosedürler azaltılmalı ve bu yerlerin Ortadoğu ticaret alanı haline gelmesi için özel teşvik programları uygulanmalıdır.
- 15. ÜREME KONUSUNDA HALK BİLİNÇLENDİRİLMELİ** - Bölgede kadın ve erkeklere sağlıklı üreme konusuyla ilgili bilgi ve bilinçlendirme desteği verilmelidir. Bölgedeki Ana-Çocuk Sağlığı merkezlerinin sayısı artırılmalı, Diyanet işleri başkanlığının camilerdeki vaazlarda İslâm'ın üreme, çocuk yetiştirme konuları ile ilgili konuları işleme sağlanmalıdır.
- 16. GÖÇÜ DURDURACAK ÇALIŞMALAR HIZLANDIRILMALI** - Kırsal alanda yaşayan insanların sağlık, eğitim, çevre ve yaşam şartları iyileştirilmelidir. Kırsal bölgede geçim imkânı sağlayacak şartlar oluşturulmalıdır. Göç alan ve aynı zamanda göç veren illerdeki altyapı sorunları çözümlenerek bu iller yaşanabilir bir hale getirilmelidir. Bu şehirlerdeki karmaşık, dağınık ve uygun olmayan yapılaşmanın kentsel dönüşüm projeleriyle iyileştirilmesi ve modern şehirlerin oluşumuyla insanların kendi illerini yaşanacak şehirler olarak görmelerinin sağlanması gerekir.
- 17. ŞEHİRCİLİK BİLİNCİ UYANDIRILMALI** - Gençlerin "kendi şehirlerinin kimlikleriyle bütünleşmeleri" sağlanmalı ve böylece hayata atıldıklarında ekonomik menfaatlerini azami seviyeye çıkarmaya çalışan kişiler olarak değil, bölgesini, şehrini seven ve şehrinin kalkınması için çaba harcayan kişiler olmaları temin edilmelidir.
- 18. YATIRIM ORTAMINA BELİRGİNLİK GETİRİLMELİ** - Mevcut işgücünün daha nitelikli hale gelmesi için eğitim programları hazırlanarak çalışanlar imtihanlarla sertifikalandırılmalı ve nitelikleri artırılmalıdır. Asgari ücret düzenlemeleri, ülkenin gelişmiş, normal ve öncelikli bölgeleri için ayrı ayrı tespit edilmeli ve böylece yatırım ortamına belirginlik getirilmelidir.
- 19. KREDİ VE NAKLİYE CAZİBESİ SAĞLANMALI** - KOBİ'ler için kuruluş ve işletme sermayesi sağlamaya yönelik düşük faizli kredi uygulaması harekete geçirilebilir. Bölgede üretilecek ürünlerin batı bölgelerine düşük maliyetle taşınması konusunda garantiler getirilebilir.

- 20. GAP ÖZEL SEKTÖRE AÇILMALI** - GAP projesinin gerçekleştirilmesinde özel sektör kuruluşları için yeni roller tanımlanmalı; uzun yılları kapsayacak yap işlet-devret modelleriyle projenin hızlandırılması ve gerçekleşmesinde özel sektörün girişimcilik yeteneğinden de yararlanılmalıdır.
- 21. SULAMA REJİMİ OLUŞTURULMALI** - Bölgede yanlış ve fazla sulama ile çölleşme, bataklık, tuzlanma ve erozyon gelişmeleri ciddiyle takip edilmeli ve gerekli tedbirler alınmalıdır. Bunun için çiftçiler eğitilmeli ve aynı zamanda bir kontrol mekanizması kurulmalıdır. Bölgede arazi içi geliştirme çalışmaları yapılmalı ve aynı zamanda arazi toplulaştırması yapılacak bölgeler net bir şekilde belirlenerek kamuoyuna ilan edilmeli ve bunun için bir program ortaya konmalıdır.
- 22. GAP'A KÜLTÜREL BOYUT KAZANDIRILMALI** - GAP'ta; bölgenin sosyal, kültürel, sanatsal, eğlencesel ve sportif faaliyetleri aynı zamanda ekonomik kalkınma projeleriyle ilişkilendirilmelidir. GAP, sadece elektrik üretimi, sulama ve tarım alanlarını geliştirme projesi olarak görülmemelidir.
- 23. NAVLUN TEŞVİK KAPSAMINA ALINMALI** - Bölgeden ihracat yapan ihracatçılara yönelik olarak, Para Kredi ve Koordinasyon Kurulu Kararları kapsamında verilmekte olan teşviklere ek olarak, uluslararası taşımacılık yapan firmalara yönelik, navlun teşvikleri de ilave edilerek bu firmaların dış piyasalarda rekabet edilir hale getirilmesi sağlanmalıdır. 5084 Sayılı teşvik yasası, Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri'nin durumu dikkate alınarak yeniden düzenlenmeli ve kademeli bir sisteme geçilmelidir. Buna göre 500-1000 dolar arasında 14 il, 1000-1250 dolar arasında 12 il, 1250-1500 dolar arası 10 il farklı derecelerde teşviklerden yararlanıyor olmalıdır.
- 24. ARAZİ İMKÂN LARI YENİDEN YAPILANDIRILMALI** - Bölgedeki toprak dağılımı, mülkiyet düşmanlığı yapılmadan gözden geçirilmeli, mümkün olan yerlerde topraksız veya küçük toprak sahibi halkın "optimum büyüklükte" arazi sahibi olma imkânları geliştirilmelidir. Bölgedeki araziler, ne büyük parçalar halinde ağalık sistemine terk edilmeli, ne de küçük verimsiz adacıklar olarak kalmalıdır.
- 25. YAN UĞRAŞI ALANLARI OLUŞTURULMALI** - Çiftçi nüfusun tarımsal faaliyet alanı genişletilmeli, ziraat yanında tohumculuk, fidecilik, çiçekçilik, seracılık, meyvecilik gibi yan uğraşı alanları oluşturulmalı ve senenin daha büyük kısmında faal olmaları sağlanmalıdır.
- 26. MAYINLI ARAZİLER TARIMA KAZANDIRILMALI** - Türkiye'de Suriye sınırında bulunan toplam mayınlı arazi miktarı 3,5 milyon dönüm ve toplam olarak Kıbrıs'ın büyüklüğüne eşittir. 1956 yılında çiftçilerden kamu-

laştırma yoluyla satın alınan ve mayınlanan bu bölgenin yeniden tarıma açılması bölgesel kalkınma için büyük öneme sahiptir. Mayınlı arazilerin temizlenmesi için bir plan oluşturulmalı ve en geç beş yıl içinde tüm arazi mayınlardan temizlenmelidir.

27. HAYVANCILIK DESTEKLENMELİ - Kilogram bazında verilen desteklemelerin suistimale açık ve denetiminin zor olması nedeniyle desteklenecek kesimler önceden belirlenmeli ve kesimler devlet eliyle yapılmalıdır. AB ülkelerinde hayvansal ürünlerin pazarlamasında yüzde 50'lere varan oranlarda teşvikler verilmektedir. Ülkemizde de hayvancılık pazar sorununun halledilmesi için teşviklerle desteklenmelidir. Teşviklerde değişik uygulamalara gidilmeli ve özellikle teşvikler süt ve et gibi mamul ürünlere verilmelidir.

28. BÜROKRATİK İŞLEMLER AZALTILMALI - Yatırımcı ve işletme sahipleri için bürokratik işlemler azaltılmalı, görevlilerin zorluk çıkaran değil kolaylık gösteren kişiler olmaları sağlanmalıdır.

29. MADENCİLİK YATIRIMLARI CANLANDIRILMALI - Yeraltı ve yerüstü maden zenginliklerinin tam bir envanteri çıkarılarak konuya ilgi duyan işletmeler bu konuda bilgilendirilmeli yatırım ve üretim fırsatları konusunda bilgi sahibi olmaları temin edilmelidir. Bölgedeki madencilik sektörünün ayağa kalkması için yatırımcılara cazip öneriler götürülmeli ve özellikle yabancı sermayeyi bölgeye çekmek için çeşitli projeler uygulamaya alınmalıdır.

30. KÜÇÜK HES'LER KURULMALI - Önümüzdeki yıllarda rezervlerin azalmasıyla petrol ve doğal gaz fiyatları yükselmeye devam edecek ve sonuçta bölgedeki elektrik santrallerin önemi daha da artacaktır. Bu nedenle bölgede HES'lerin mevcut potansiyellerin tamamını kullanmak gerekmektedir. Bölgede kurulacak yeni enerji santralleriyle elektrik üretimi daha da artırılabilir. Fırat nehrinden halen yüzde 20 oranında ek enerji alınabileceği ve Dicle nehrinden alınabilecek ek enerji oranının ise yüzde 50 civarında olduğu belirtilmiştir. Küçük HES'ler gündeme getirilmeli ve bu kaynaktan azami ölçüde yararlanılmalıdır.

31. SANAYİYE DOĞAL GAZ ULAŞTIRILMALI - Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki hem bireysel hem de sanayi elektrik tüketimi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne göre oldukça düşüktür. Bu bölgenin elektrik kullanma imkânlarından daha fazla yararlanması için enerji fiyatları da dahil olmak üzere bir takım tedbirler almak gerekmektedir. Bu tedbirler; sanayide elektrik kullanımının teşvik edilmesi için ucuz sanayi elektriği, sanayiye doğal gaz imkânlarının götürülmesi ve bölgedeki sanayi tesislerinin teşvik edilmesi suretiyle gerçekleştirilebilir.

- 32. KAÇAK ELEKTRİK KULLANIMI DÜŞÜRÜLMELİ** - Bölgede kaçak elektrik tüketimiyle ilgili değerler yakından izlenmeli ve bu değerleri aşağı çekmek için sadece denetim uygulamaları değil, aynı zamanda ekonomik tedbirler de alınmalıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde kaçak elektrik kullanmanın yıllık maliyetinin 1 milyar dolar civarında olduğu belirtilmiştir.
- 33. İNŞAAT SEKTÖRÜNE ÖZEL ÖNEM VERİLMELİ** - İnşaat ve konut sektörü bölgedeki işsizliği giderecek önemli bir sektör haline gelebilir. Bunun için bir taraftan bu sektör ve diğer taraftan inşaat sektörüne malzeme sağlayan yardımcı sektörlerin desteklenmesine ve teşvik edilmesine ihtiyaç vardır. Bölgede yapılacak konutlarda “sosyal konut” modeline öncelik verilmeli ve bu konutlar uygun şartlarla satışa sunulmalıdır. Bölgede yaşayan devlet memurlarının güvenli lojman ve konut sorunları ayrıca ele alınmalı ve bu açıdan bölge cazip hale getirilmelidir.
- 34. STM'LER İÇİN VAKİT KAYBEDİLMEMELİ** - Bölgede kurulan Sınır Ticaret Merkezlerinin (STM) daha aktif hale getirilmesi, açılması düşünülen yeni Sınır Ticaret Merkezlerinin bir an evvel faaliyete sokulması, bölgeden yapılacak dış ticareti daha da arttıracaktır. Sınır Ticaret Merkezlerinde (Sarısu, Kapıköy, Esendere) altyapı eksikleri giderilerek, personel ve fiziki şartlar iyileştirilmelidir. Tarım ve sanayi ürünlerinin muayene ve tahlilleri için ihtiyaç duyulan laboratuvarlar, bölgede bulunan Gümrükler Baş Müdürlükleri ile bunlara bağlı müdürlükler de vakit geçirilmeden kurulmalı veya bu laboratuvarlar kuruluncaya kadar, STM kapsamında yapılan ticarete, bölge üniversitelerinin laboratuvarlarından istifade etmeleri sağlanmalı veya standart ve kontrol belgesi aranma şartı kaldırılmalıdır. Ayrıca modern ticaret merkezleri ve toptancı siteleri gibi alışveriş merkezlerinin yapılmasına ihtiyaç vardır. Ticaret sektörünün gelişmesi için sanayi sektörü de desteklenmeli ve bu sektörlerin birbirlerine destek olmaları sağlanmalıdır.
- 35. ULAŞIM İMKÂN LARI ARTIRILMALI** - Bölgeye hava ve karayolu ile ulaşım kolaylaştırılmalı, ucuzlatılmalı ve erişim sürelerini kısaltacak tedbirler alınmalıdır. İhracata verilen devlet yardımları artırılmalı ve sınır ticaretinin geliştirilmesi için ek tedbirler alınmalıdır. Hava yolu kargo taşımacılığı desteklenmeli; Erzurum, Erzincan, Kars ve Van hava alanları kargo taşımacılığı için yabancı uçakların inişine açılmalıdır.
- 36. KOMŞULARLA ORTAK FUARLARIN SAYISI ARTIRILMALI** - Komşu ülkelerle olan ticareti engelleyen mevzuatın kaldırılması ve bürokratik işlemlerin azaltılmasına yönelik olarak güçlü bir siyasi irade ortaya konmalı, olumlu bir psikolojik hava oluşturulmalıdır. Komşu ülkelerdeki işadamlarına yönelik sektörel fuarların sayısı artırılmalı ve katılımlarını teş-

vik etmek için kendilerine ücretsiz stant yerleri temin edilmelidir. Komşu ülke iş adamlarıyla büyük şehirlerde ortak büyük iş merkezleri açılmalı ve bu iş merkezleri arasında mal akıcılığı hızlandırılmalıdır. Böylece ticari hayatın “kazan-kazan” felsefesi içinde ilgili tüm ülkeler için yararlı olması sağlanmalıdır. Bölge ülkeleri arasındaki giriş-çıkışları kolaylaştıracak gümrüksüz ve vizesiz geçiş kolaylıkları sağlanmalıdır.

37. YENİ SINIR KAPILARI AÇILMALI - Mevcut sınır kapılarına ilave yeni sınır kapıları açılarak ulaşım kolaylaştırılmalı, bunun yanında giriş ve çıkış işlemleri kolaylaştırılmalıdır. Irak'a yönelik olarak Habur dışında ikinci bir sınır kapısı (Akçakale-Şanlıurfa) daha açılmalıdır. Bunun için Irak yetkilileriyle görüşmeler yapılmalı ve ticaretin bu ülkedeki istikrarı sağlama da bir araç olarak kullanılabileceği fikri gündeme getirilmelidir. Bu kapı Şanlıurfa'nın tarımsal ihraç merkezi olmasını sağlayacaktır. Habur sınır kapısından ortalama olarak her ay 32 bin aracın geçtiği düşünülürse, kuzey Irak'taki yerel Kürt yönetiminin bu kamyonlardan araç başına aldığı haraçlarla ilgili olarak Irak hükümetiyle görüşmeler yapılmalı ve bu tür uygulamaların ticaret üzerindeki olumsuz etkileri azaltılmalıdır. Bu sınır kapısından yılda 400 bin aracın giriş çıkış yapması önemli bir rakam olarak görülmelidir.

38. BÖLGEYE UÇUŞLAR ARTIRILMALI - THY'nin fiyat politikaları gözden geçirilmeli ve Doğu illerine yönelik ayrıcalıklı fiyat politikaları uygulanmalıdır. Gümrüklü kargo binası yapılarak komşu ülkelerin kargo ve yolcu uçaklarının Erzurum havaalanına inip kalkışları sağlanmalıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- 1 Net Haber, “Ülkemizin Doğu’su Doğu’da durmuyor, Sürekli Göçüyor,” <<http://www.nethaber.com/Haber/53224/Ulkemizin-Dogusu-Doguda-durmuyor-SUREKLI>> (30.01.2008).
- 2 Zaman, “Hükümet bölgeye özel teşvikler çıkararak Erzurum’dan nüfus göçünü durdurmalı,” <<http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=642153>>
- 3 TÜİK, Bölgesel Göstergeler, 2006, Ankara, 2007.
- 4 Haber 25 net, “Doğunun Gözbebeği Erzurum,” <http://www.haber25.net/haber.php?haber_id=125> (30.01.2008).
- 5 A. Çımat, M. Avcı, “Türkiye’de Kalkınmada Öncelikli Yörelere Ve Sağlanan Vergisel Avantajlar,” <<http://archive.ismmmo.org.tr/docs/malicozum/58MaliCozum/23%20-%2058%20AL%C4%B0%20%C3%87IMAT%20-%20MEHMET%20AVCI.doc>> (31.01.2008).
- 6 Ekoçerçeve, “Güneydoğu Anadolu’nun Kalkınma Formülü: 4-T,” <<http://www.ekocerceve.com/img/haberler/GaziantepGİKildirisi.doc>> (15.11.2007).
- 7 DOSİAD, “Düşüş Durdurulmalı,” <<http://www.dosiad.org.tr/bltna5.html>> (31.01.2008).
- 8 Dosiad , “Dosiad Yeni Teşvik Önerilerini Açıkladı,” <<http://www.dosiad.org.tr/bltna3.html>> (05.03.2008).
- 9 M. Sönmez, “Doğu-G.Doğu’da Yoksullaşma,” <http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=1347> (2/3/2008).
- 10 Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, “2006 Yılı Faaliyet Raporu,” <<http://www.sydgm.gov.tr/sydtf/web/duyurular/SYDGM2006YılıFaaliyetRaporu.pdf>> (2/3/2008).
- 11 Çağlar Keyder, Nazan Üstündağ, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Kalkınmasında Sosyal Politikalar,” <<http://www.spf.boun.edu.tr/docs/TESEV-GDDA-Bolum4.pdf>> (04.10.2007).
- 12 Haber X, “Yoksul çocukların yüzde 26’sı Güneydoğu’da,” <<http://www.haberx.com/n/1012328/yoksul-cocuklarin-yuzde-26si-guneydoguda.htm>> (04.10.2007).
- 13 Byegm, “Doğu Anadolu Projesi’nde çalışmalar son aşamada,” <<http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/AnadolununSesi/163/T4.htm>> (14.02.2008).
- 14 Zaman, “Kurmaylarıyla Birlikte GAP’a Çıkarma Yaptı,” 11 Kasım 2007.
- 15 TMMOB, “V. GAP ve Sanayi Kongresi Sonuç Bildirgesi Yayınlandı,” <<http://www.tmmob.org.tr/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=2763>> (13.11.2007).
- 16 UNDP, <<http://www.undp.org.tr/povRedDocuments/20060501170101869.pdf>> (14.02.2008).

- 17 M. Ali Bingöl, “AB Bölgesel Kalkınma Programları,” Erzurum, Erzincan ve Bayburt Program Koordinatörü, 2007.
- 18 Aynı.
- 19 Gaziantep Expres, “AB, Kültürel Miras için desteklerini sürdürecektir” <<http://www.ekspresshaber.net/modules/news/article.php?storyid=2435>> (27.02.2008).
- 20 GAP, “AB İle İlişkiler,” <<http://www.gap.gov.tr/gap.php?sayfa=Turkish/abiliski.html>> (27.02.2008).
- 21 Aynı.
- 22 Meral Sayın, “Türkiye’deki AB destekli KOBİ Programları,” <http://www.kobizirvesi.org.tr/04_04_a.doc> (27.02.2008).
- 23 Aynı.
- 24 Tarımsal Pazarlama “Kalkınma Ajansları,” <<http://www.tarımsalpazarlama.com/haberoku.asp?Kod=909>> (14.11.2007).
- 25 Hissenet, “Sektörel teşvik gelirse, AB yaptırım uygular,” <<http://www.hisse.net/forum/showthread.php?p=848891>> (14.11.2007).
- 26 Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, “Ortadoğu Anadolu Bölgesi Master Planı”.
- 27 Aynı.
- 28 Yeni Şafak, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi organik tekstilin merkezi olacak,” <<http://www.yenisafak.com.tr/yurthaberler/?t=05.11.2007&c=30&i=79678>> (15.11.2007).
- 29 Ziraat Forum, “Alternatif sulama modellerinin geliştirilmesine ihtiyaç var.” <<http://www.ziraatforum.com/Ziraat-Forum/Quote-this-message.html?catid=6&replyto=4766>> (17.01.2008).
- 30 Zaman Gazetesi,, “Güneydoğu’ya yatırım için özel teşvik verilsin” <<http://www.zaman.com.tr/webapp-tr/haber.do?haberno=603216>> (16.11.2007).
- 31 Erzincan Tarım İl Müdürlüğü, “Tarım,” <<http://www.erkincan.gov.tr/iltarim.htm>> (28.02.2008).
- 32 Bayburt Tarım İl Müdürü, <http://www.bayburt.net/index.php?inc=unal_kocak> (28.02.2008).
- 33 Kars Valiliği, “Kars’ta Hayvancılık,” <http://www.kars.gov.tr/kars_hayvancilik.htm> (28.02.2008).
- 34 Hiagep, “Hakkari Merkez İlçe ve Köylerinde Arıcılık Mesleğinin Geliştirilmesi Projesi,” <<http://www.hiagep.com/raporlar.html>> (21.11.2007).
- 35 “Güneydoğu Anadolu ve Şanlıurfa’da Ormancılık Sorunları ve Çözümler,” <<http://necmettin63.8m.com/yazi5.htm>> (06.03.2008).
- 36 Necmettin Büyükkılıç, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Gap İllerinde Ormancılık,” <<http://necmettin63.8m.com/yazi20.htm>> (06.03.2008).
- 37 Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, “TRB Ordoğu Anadolu Tarım Master Planı,”
- 38 TMMOB, “TMMOB Maden Mühendisleri Odası Doğu ve Güneydoğu Anadolu Maden Kaynaklarının Değerlendirilmesi Sempozyumunu Gerçekleştirdi,”

- <<http://www.tmmob.org.tr/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=615>> (22.11.2007).
- 39 “Ekonomik Durum,” <<http://www.erzincan.gov.tr/ekonomi.htm>> (10.03.2008).
- 40 İ. H. Kırşan, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kalkınması için Önemi Olan Maden Yatakları,” (22.11.2007).
- 41 İ. H. Kırşan, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kalkınması için Önemi Olan Maden Yatakları,” (22.11.2007).
- 42 Aynı.
- 43 Dosiad, “İmalat ve Küçük Sanayi Sektörü,” <<http://www.dosiad.org.tr/vizyon4.html>> (10.03.2008).
- 44 DİE, “Elektrik Tüketimi,” <<http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ENERJ/110797.html>> (12.03.2008).
- 45 Erzurum Plandöken, “Erzurum'un Enerji Tüketimi,” <http://www.palandokengazetesi.net/haber_detay.asp?News=3150> (13.03.2008).
- 46 Yeni Asır, “Kaçak Elektrik Kullanımı,” <<http://www.yeniasir.com.tr/ya2008/02/11/index.php3?kat=ekon&sayfa=ekon6&bolum=gunluk>> (13.03.2008).
- 47 Yeni Asır, “Kaçak Elektrik Kullanımı,” <<http://www.yeniasir.com.tr/ya2008/02/11/index.php3?kat=ekon&sayfa=ekon6&bolum=gunluk>> (13.03.2008).
- 48 Dış Ticaret Müsteşarlığı, “Serbest Bölgeler,” <<http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&dil=TR&yayinid=1131&icerikid=1237&from=home>> (22.11.2007).
- 49 GSO Haber, “Gaziantep Serbest Bölgesi Olağan Genel Kurulu,” <http://www.gso.org.tr/default.asp?syf=haber_detay&haber_id=-108821902> (22.11.2007).
- 50 KobiFinans, “Serbest Bölgelerin Ekonomiye Katkısı,” <http://www.kobifinans.com.tr/tr/bilgi_merkezi/020805/6728/5> (22.11.2007).
- 51 Radikal, “Nusaybin kapısı ticarete açılsın,” <<http://www.radikal.com.tr/2001/04/17/yasam/01hey.shtml>> (22.11.2007).
- 52 Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013 İhtisas Raporu, <http://www.egev.org/UserFiles/File/9KALKINMA_PROGRAMI_IHTISAS_RAPO RU.pdf> (27.03.2008).
- 53 e-sehir, “Erzincan – Turizm,” <http://www.e-sehir.com/index.php?islem=il&altislem=turizm&il_kod=24> (20.03.2008).
- 54 Aynı.
- 55 e-sehir, “Van – Turizm,” <http://www.e-sehir.com/index.php?islem=il&altislem=turizm&il_kod=65> (20.03.2008).
- 56 Elazığ Valiliği, “Ekonomi Kurultayı Yönetici Özeti,” <<http://www.elazig.gov.tr/tr/ekonomi/ekonomikurultayi.asp>> (20.03.2008).
- 57 Açev, “Eğitim Programları,” <http://www.acev.org/egitim/yeni_gep.html> (27.03.2008).